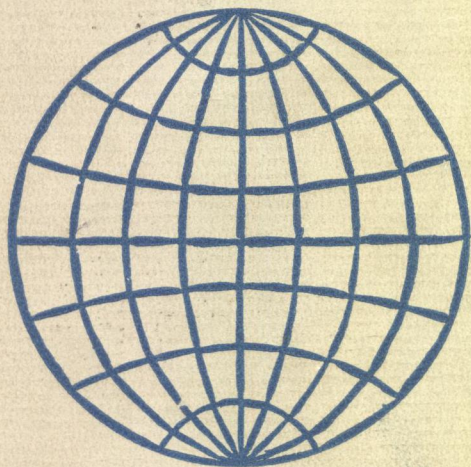

Apáczai Csere János
Magyar
Enciklopédia
I.

Akadémiai Kiadó

APÁCZAI CSERE JÁNOS

MAGYAR
ENCIKLOPÉDIA

Szerkesztette:

LÁZÁR GYÖRGY

Közel háromszáz éve — 1659 Szilveszterén — halt meg Apáczaizai Cseré János, a nagy magyar pedagógus; de ha nemes alakját kegyelet veszi is körül, legfontosabb alkotásai még most, tricentenáriumának küszöbén is csak félig-ismertek vagy éppen teljesen ismeretlenek. Főműveként a „Magyar Enciklopédiát” tartják számon; de e munkának első és legfontosabb harmada, amely a logikai és az elemi matematikai tudományokat öleli fel, ma már a logika vagy a matematika szakembere számára is teljesen érthetetlen. Apáczaizai nyelvújító forradalmát ugyanis 1711-ben eltemette nemzeti függetlenségünk ügyének bukása, így folytatás nélkül maradt nyelvújítási kísérlete feledésbe merült s ez a feledés elsősorban Apáczaizai legelvontabb, logikai és matematikai szövegeit tette érthetlenné. Ezek csak most, e kritikai ki-

APÁCZAI CSERE JÁNOS
MAGYAR ENCIKLOPÉDIA

APÁCZAI CSERE JÁNOS MŰVEI

1.

Kritikai kiadás

Szerkesztette
LÁZÁR GYÖRGY

APÁCZAI CSERE JÁNOS

MAGYAR ENCIKLOPÉDIA

I. LOGIKA

1959

E kötet munkatársai:

A Magyar Enciklopédia latin nyelvű előszavát sajtó alá rendezte
és magyarra fordította

OROSZ LAJOS

A Magyar Enciklopédia I–III. részének magyar szövegét

DENE LÁSZLÓ tervel szerint sajtó alá rendezte

MOLNÁR JÓZSEF

Az előző fordítását átnézte, a szövegkritikai apparátust összeállította
a szövegeket a források alapján magyarázta és számos helyen javította

LÁZÁR GYÖRGY.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1959

Magy. iv. I. 3.
74,054

JELMAGYARÁZAT

a közölt régi szövegekhez

Kiadásunkból az eredeti szövegekép hiánytalanul megállapítható Szövegünk az eredeti szöveget híven követi, a következő eltérésekkel:

1. Dőlt betű (szakasztó, szebb). Jelentése: a hang időtartamának jelölése az eredetiben a jelen kiadványéval ellentétes.

a) *magánhangzók:*

nyilvánóságos (eredetiben: nyilvánóságos)

szakasztó (eredetiben: szakasztó)

eszmélés (eredetiben: eszmelles)

értékezés (eredetiben: értékezés)

b) *mássalhangzók:*

nagyobb (eredetiben: nagyob)

menyiség (eredetiben: menyiség)

A hosszú *í, ó, ő, ú, ü* teljesen a mai helyesírás szerinti; az eredetiben e hangok hosszú és rövid változata egyáltalában nincs megkülönböztetve. A néhány dőlt *o, ó, u, ú* az eredetiben *ö, ü*; az ugyan-csak ritkán előforduló dőlt *ö, ő, ü, ú* az eredetiben *o, u*.

2. Választójel (mind'azon'által). Jelentése a szóalak az egybe-, ill. a különírás tekintetében az eredetiben a kiadványéval ellentétes megoldású volt.

a) mind'azon'által (eredetiben: mind azon által)

b) meg' nem' engedhetjük (eredetiben: megnemengedhetjük)

3. Szögletes zárójel (tudn[i]llik). Jelentése: a szó az eredetiben hiányzik, vagy rövidítve, ill. hiányos alakban szerepel. A zárójel előtti rész az eredeti szövegben álló; a zárójelben levő a kiegészítés. A mi kiadásunkban szereplő zárójel az eredetiben szereplő rövidítő pontot is helyettesíti. Kiadásunk is kiteszi azonban a pontot ott, ahol az egyben mondatot is zár.

4. Nyíl (→). Jelentése: az eredetiben a sor egy része vagy hátralevő része üresen hagyott. (Ezt azonban bekezdést záró soroknál nem jelöltük.)

5. Csillag (*). Jelentése (az Enciklopédia szövegében szereplő számok mellett): az eredetiben a számozás hibás, a jelen kiadásétól eltérő.

6. **Függőleges vonal** (|). Jelentése : az eredeti kiadás lapvége. Az ott végződő eredeti lap számát a mai kiadásunk a lapzelen tünteti fel, annál a sornál, amelyben ez a jel található. Ugyanez a jel más jelentésű a szövegműkritikai apparátusban ; lásd alább.

E jelek alkalmazásán kívül kiadásunkban az eredetihez képest még a következő eltérések vannak :

- a) Az eredeti kiadásban szereplő *ts, tz, β, ββ* helyett kiadásunk mindenütt *cs, c, sz, szz*-t ír. Az eredeti kiadásban minden szóeleji vagy szóközépi *s* írásmódja *ʃ* ; kiadásunk ezeket is *s*-sel jelöli.
- b) Az eredeti kiadás *a'* névelője és *s'* kötőszava helyett mindenütt *a-t, s-et* írunk. Hasonlóképpen hiányjel nélkül írjuk az egykori *a'* mutatónévmásból származó összetételeket : aki, amely, ami, amint stb. *a' ki, a' mely, a' mi, a' mint* stb. helyett. Kítettük a hiányjelet az *a', e'* régies mutatónévmás-alakok esetében. — Apáczai latin szövegeiben az „*et*” szó mindenütt a szokásos & (dőlt betűs szedés esetében &) jellel rövidített. E rövidítés helyett mindenütt kiírtuk az *et* szót. Az „*et cetera*” kifejezés rövidítése az eredetiben mindenütt : &c. (ill. &c.). Helyette nálunk mindenütt „*etc.*” áll.
- c) Az általunk kített, az eredetiben nem szereplő kötőjelek jelzésére kiadásunkban választójelet alkalmazunk : tekintetek' elszerkeztetésében (eredetiben : tekintetek elszerkeztetésében). — A sorvégi elválasztásokat a mai helyesírás szerint visszük végbe.
- d) Központozásunk a mai szabályokat követi.
- e) Az eredeti kiadás az Enciklopédia fejezeteit közönséges római számmal, azon belül a pontokat közönséges arab számokkal számozza. Az egyes pontokon belüli felsorolásokat vagy alpontokat ugyancsak közönséges arab számokkal jelöli. Kiadásunkban a fejezet- és pontszámokat vastagbetűs római, ill. arab számokkal (III. 3.), a felsorolások vagy alpontok számozását dőlt arab számokkal (1., 2.) szedettük. — Apáczai (fejezetvégi) terminológiai jegyzetei az eredetiben dőlt betűsek ; az egyes jegyzeteket meghatározó betűjelek a főszövegben dőltek, a jegyzetekben nem dőltek. (Pl.: *főszöveg*: Az a egyesek . . . ; *jegyzet*: a *Consentanea*.) A jegyzetekre utaló betűjelek a főszöveg betűinél nem kisebbek ; elhelyezésüket tekintve a magyarázott szót vagy kifejezést általában *megelőzik*. Mi e jegyzeteket megkülönböztetetten apró, de nem dőlt betűkkel közöljük ; az egyes jegyzeteket meghatározó betűjelek nálunk mindig dőltek, a főszöveg betűinél kisebbek, és mindig a magyarázott szó vagy kifejezés után állnak. (Pl.: *főszöveg*: Az egyesek^a . . . , *jegyzet*: ^a *Consentanea*.)

Az eredeti kiadásnak a fenti szabályoktól eltérő írásmódjait **szövegműkritikai apparátusunk** jelzi :

1. szokatlan, szabálytalan vagy téves hangjelöléseit ;
2. a mai szabályoktól eltérő sorvégi szóelválasztásait ;
3. a kiadásunkétól eltérő központozásait ;
4. nem ponttal jelzett rövidítésmódjait („*que*” helyett „*q*”, *n* vagy *m* helyett ~ ékezet). A görög szavaknál alkalmazott rövidített írásmódokat lásd a IX. köt. szótári részében ;

5. lapvégi szóelválasztásait és őrszavait;
6. a kiadásunktól eltérő szövegtagolásokat (bekezdések, kiemelt sorok alkalmazása vagy elhagyása);
7. a terminológiai jegyzetek betűjeleinek eredeti elhelyezkedését;
8. a hibás számozásokat;
9. latin szövegeknél az egybe írás és külön írás sajátosságait;
10. az eredeti kiadás szövegromlásait.

A szövegkritikai apparátusban *teljesen betűhíven* közöljük az eredeti írásmódot. Csupán az *f* és *s* között nem teszünk itt sem különbséget, amennyiben annak használata a fenti szabály szerinti, valamint az *ß*-t, *ßß*-et itt is *sz*-szel, *szsz*-szel adjuk vissza. Az eltéréseket tartalmazó szót teljes egészében közöljük, de az eredeti kiadás egybe írásait és külön írásait vesszük alapul, ott is, ahol ezek hibásak. A központosítási jeleket a közvetlenül mellettük álló szótól elválaszthatatlannak tekintjük: az írásjelek nélkül leírt szó tehát a szövegkritikai apparátusban mindig azt is jelzi, hogy az eredetiben azon a helyen semmiféle központosítás nincs. Szóelválasztást szövegkritikai apparátusunk csak ott alkalmaz, ahol az eredetiben szereplő szóelválasztást kívánja visszaadni. A közönséges arab számok itt kiadásunk szövegének sorszámaira utalnak; az eredetiben szereplő számokat itt is vastag vagy dőlt számjegyekkel szedettük. A kiadásunk azonos sorában nem egymás mellett álló szavakat a | jelle különíti el. Ugyanígy különítjük el azokat az eredetiben egymás mellett álló szavakat is, amelyekre a szövegkritikai apparátus valamilyen megjegyzése (pl. corr., *Ct.*) nem együttesen vonatkozik.

Szövegkiadásunk alapjául a mű első kiadásának az a két szép nyomású példánya szolgált, amely a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának tulajdonában van. Más példányok eltérő olvasatait — amelyek nyomtatás közben állottak elő és természetesen csak jelentéktelen mértékűek — nem vettük figyelembe.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

a. c.	= azonos címszó
a. m.	= annyi mint
Am	= Amesi ^{us}
Am: DL	= Amesi ^{us} : Demonstratio logicae verae; e jel után az arab szám a megfelelő tétel sorszámát jelenti
c.	= című; latin szövegkritikai apparátusban: continuatur
cap.	= caput
corr.	= correximus
Ct.	= custos (a megfelelő névragozási esetben), őrszó
D.	= Descartes; latin szövegekben: Dominus (a megfelelő névragozási esetben)
disp.	= disputatio
D: Pr.	= Descartes: Principia philosophiae; e jel után a kettőspont előtti római szám <i>részt</i> (pars), az utána álló pedig <i>fejezetet</i> (caput) jelent
ed.	= editio
Enc.	= Magyar Enciklopédia; e jel után a kettőspont előtti római szám <i>részt</i> , a kettőspont után álló <i>fejezetet</i> , az arab szám pedig <i>pontot</i> jelent. Latin szövegekben: Encyclopaedia Hungarica (a megfelelő névragozási esetben)
etc.	= et cetera
f.	= folytatólagosan, bekezdés nélkül
ford.	= fordítása, fordította
i. e.	= időszámításunk előtt
i. h.	= idézett helyen
ill.	= illetve
i. m.	= idézett mű
i. sz.	= időszámításunk szerint
i. v.	= incipit versus
j., jj.	= jegyzet, jegyzetek
jav.sz. Enc.	= javított szöveg; az Enciklopédiában eredetileg:
kb.	= körülbelül
köt.	= kötet

l., ll.	= lap, lapok
L.	= Lucius (a megfelelő névragozási esetben)
lib.	= liber
Log.	= Magyar Logikácska (lásd V. kötet); e jel után a római szám <i>rész</i> t, az arab szám <i>pontot</i> jelent
M.	= Marcus (a megfelelő névragozási esetben)
Mód.	= módosítva
NTM	= Név- és tárgymutató (lásd a IX. kötetben)
p., pp.	= pont, pontok
P.	= Petrus (a megfelelő névragozási esetben)
pl.	= például
R.	= Ramus
R: D	= Ramus: Dialectica; e jel után a kettőspont előtti római szám <i>könyvet</i> (liber), az utána álló pedig <i>fejezetet</i> (caput) jelent
RMK	= Szabó: Régi Magyar Könyvtár; e jel után a római szám kötetszámot, az arab szám bibliográfiai sorszámot jelent
Röv.	= rövidítve
sc.	= scilicet
sk.	= sorkezdet; új sor; új bekezdés
stb.	= satöbbi
sv.	= sorvég
sz.	= század
ti.	= tudniillik
tk.	= tulajdonképpen
tkp.	= térkép
ua.	= ugyanaz
ui.	= ugyanis
ún.	= úgynevezett
uo.	= ugyanott
v.	= vagy
vő.	= vesd össze
vsz.	= valószínűleg

A jegyzetekben az NTM jelzés a IX. kötet Név- és Tárgymutatójára utal; a jelzés után dőlt betűvel szedett szavak a Név- és Tárgymutató keresendő címszavát jelölik meg. E címszó alatt a megfelelő név, adat, fogalom stb. összes előfordulásainak helyét megadjuk, beleértve a IX. kötetben foglalt, Apáczai életét és munkásságát feldolgozó tanulmányok megfelelő helyeit is. A Név- és Tárgymutató használatához adott útbaigazítás figyelembevételével e címszavak adataiból az is megállapítható, hogy az I–VIII. kötetekben foglalt szövegek és jegyzetek egyes helyeivel a tanulmányok milyen helyei foglalkoznak.

MAGYAR
ENCYCLOPÆDIA

12. az.
MINDEN IGAZ ES HASZNOS
Növekedésnek (szep rendbe foglalás-
) és Magyar nyelven világra bocsátása.

APATZAI TSERE JÁNOS
által.

SENEC. 64. EP. IST.

*Et nomina à veteribus inventa essent: hoc
tamen semper novum erit: usus & inven-
torum ab aliis scientia & dispositio.*

ULTRAJECTI.
EX OFFICINA JOANNIS WAZ-
BERGE, ad la. Celli.

24/6/1798

MAGYAR ENCYCLOPAEDIA

az'az

minden igaz és hasznos bölcseségnek
szép rendbe foglalása
és magyar nyelven világra bocsátása.

5

APÁCZAI CSERE¹ JÁNOS

által.

SENEC[AE] 64. EPIST[ULA:]

*Etsi omnia a veteribus inventa essent:
hoc tamen semper novum erit, usus 10
et inventorum ab aliis scientia et
dispositio.²*

ULTRAJECTI,

Ex Officina JOANNIS a WAESBERGE

CIO IO C LIII.³ |

1.

1. *sk.* ENCYCLOPAEDIA. 2. Az az, 3. MINDEN IGAZ ES HASZNOS | *sk.* Bölcseségnek 4. f. | *szep* | foglalá- *sk.* sa 5. f. | Magyar 6. APATZAI 9. á 10. c. | *hoc* i. v. 11. c. | *inven-* i. v. *torum* 12. c. 14. Officinâ | & WAES- i. v. BERGE, 15. c.

¹ Vö. NTM *Apáczai névhasználat*.

² *Magyarul*: Seneca 64. levele : „Ha a régiek mindent fel is fedeztek volna : mindenkor új lesz mégis a mások által felfedezettek használata, tudása és rendszerezése.”

³ *Magyarul*: „Utrechtben, Johannes a Woesberge műhelyéből, 1653.” Az évszámhoz vö. NTM *Magyar Enciklopédia kiadási éve.* — Az eredeti címlap tipografizálására (különösen betűtípusaira) vonatkozóan vö. a közölt fényképmásolatot.

Főtiszteletű, nagyhírű⁴ és legnemesebb Csulai György úrnak, az evangélium szerint reformált egyház erdélyi gyülekezetei fölé rendelt legfőbb felvigyázónak, a gyulafehérvári egyházmegye nagytiszteletű széniorának, a gyulafehérvári gyülekezet éber vezetőjének, legbőkezűbb, és míg élek, legengedelmesebben követendő uramnak és pártfogómnak;⁵ és

Legkitűnőbb, nagyhírű és nagytudású Bisterfeld János Henrik úrnak, a gyulafehérvári főiskolában⁶ a szentséges teológia és a filozófia éleseszű professzorának, egykori, nekem sok támogatást nyújtó tanítómnak, örökké tisztelendő uramnak és pártfogómnak;⁷ valamint

A gyulafehérvári főiskolának, egykori tanulmányaim hűséges dajkájának

legyen ajánlva szerény munkám szerzőjével együtt.⁸

⁴ Így fordítottuk mindenütt a *clarissimus* címet; ez a megjelölés csak külföldi egyetemeken tanultaknak járt ki.

⁵ Vö. NTM *Csulai*.

⁶ Latinul *illustris schola*. Vö. NTM *fiskola*.

⁷ Vö. NTM *Bisterfeld*.

⁸ Az ajánlás eredeti tipografizálására (betűtípusaira, sorkezdeteire és sorvégeire) vonatkozóan vö. a közölt fényképmásolatot.

*REVERENDISSIMO CLARIS[SI]MO NOBILISSI-
MOQUE VIRO, D. GEORGIO TSULAI, Ecclesiarum juxta
Euangelium Reformatarum per Transsylvaniam Inspectori
primario, Districtus Albensis Seniori venerandissimo, Eccle-
siae Alba-Julienſis Antistiti vigilantissimo, Domino ac Pa- 5
trono meo munificentissimo, ac proinde quoad vivam obser-
vandissimo.*

NEC NON

*EXCELLENTISSIMO CLARISSIMO DOCTISSIMO-
QUE VIRO D. JOHANNI HENRICO BISTERFELDIO, SS. 10
Theologiae ac Philosophiae in Illuſtri Schola Albensi Profſori
acutissimo, olim Praeceptorſ de me optime merito, Domino
ac Fautori aeternum colendo.*

ITEM

ILLUSTRI SCHOLAE ALBENSI, fideſi quondam 15
studiorum meorum Nutrici,

*Opella haecce quantulacunque ſit
dicata cum Autore eſto. |*

11.

4. Districtus 5. Albâ-Julienſis 9. *CLARISSIMO. DOCTISSIMOQ;*
13. aeternum 15. ſideſi 17. *quantulacunque*

ELŐSZÓ AZ OLVASÓHOZ¹

Apáczai János üdvözi az igaz bölcsességre törekvő olvasót

Hogy erről az újfajta munkáról² könnyebben mondhass igazságos ítéletet, kegyes olvasó, néhány szóval föl kell hívnom figyelmedet arra, mi adott megírására alkalmat, továbbá, hogy milyen jellegű és miképpen használható e munka.

Ami az első kérdést illeti, már tíz évvel ezelőtt, midőn Kolozsvárott tartózkodtam a humán tudományok kedvéért,³ és állandó szorgalommal követtem mindenekelőtt a nagyhírű és nagy tudású tanítónak, Porcsalmi András úrnak irányítását,⁴ gyakran megtörtént, hogy ez a kiváló és alapos képzettségű tudós messze-messze elkalandozott a mesterségek és tudományok magasztalásában, és néhányszor szívélyes közvetlenséggel megmutatta nekem ritka és mélységes műveltségének kitűnő tanújelét, azokat a jegyzeteket, amelyekben maga foglalt össze csaknem minden tudományt. Ugyanakkor pedig engem is őszintén buzdított, hogy idővel majd hasonlót készítsek. Szorgalmát bizonyos mértékben utánozni akarva, írásaiból sok részletet kezdtem kimásolni saját használatomra.

De nem sokkal később az isteni gondviselés rendelkezéséből Kolozsvárról Gyulafehérvárra költöztem. Miután itt tanul-

¹ A latin címet az eredeti kiadás nyomán mi adtuk az előszónak. Az eredeti kiadásban minden baloldali fejléccen a PRAEFATIO szó, minden jobboldalin pedig az AD LECTOREM szavak olvashatók. A bevezetés első oldalán az általunk adott cím helyett a kiadványunkban alcímként közölt üdvözlő szavak szerepelnek. — A *Praefatio* lapjai az eredeti kiadásban számozatlanok. A számozatlan címlap és az annak hátlapján szereplő ajánlás után az előszó még 37 számozatlan oldalt tölt be, majd egy üres oldal következik. Az előszó lapjain is látható ívjelzésekhez vö. NTM *Magyar Enciklopédia bibliográfiai leírása*.

² Előzőleg Apáczai neve alatt két kisebb mű jelent meg. Az első: *Disputatio de introductione ad philologiam sacram... ad diem 23. et 27. Mart[is]. Ultrajecti*, 1650. (Értekezés a szent filológiába bevezető tanokról. Utrecht, 1650 március 23. és 27.) — A második: *Disputatio theologica inauguralis de primi hominis apostasia... ad diem 22.*

[PRAEFATIO AD LECTOREM]

Johannes Apacius verae sapientiae studioso lectori s[alutem]

Quo tibi, Lector benevole, de novo hocce opere promptior sit juste judicandi facultas, occasionem, qualitatem et usum illius eris mihi paucis monendus. Primum quod attinet, est, quod 5 quum decem retro annis Claudiopoli literarum humaniorum gratia commorarer, praë aliisque Praeceptore clarissimo doctissimoque viro, D. Andrea Portsalmio diligenter et assidue uterer, contigit saepe numero, ut Vir eximie et profunde doctus, in artium et scientiarum encomia longe lateque evagaretur, praeclaraque 10 rarae et reconditae eruditionis suae monumenta (compendia videlicet disciplinarum fere omnium a se confecta) familiariter aliquoties privatim ostenderet, unaque ad simile cum tempore praestandum candide invitaret. Cujus diligentiam aliqua ex parte imitari volens, multa ex ejus scriptis in | meum usum III. transcribere coepi. 16

Non multo vero post divina providentia Claudiopolim Alba Julia permutans, postquam bis tristia studiorum naufragia

2. JOHANNES APACIUS i. v. *Verae sapientiae studioso* i. v. LECTORI S. 3. QUO [Q littera initialis ornatior] tibi 5. attinet 6. retrò 8. viro | assidue 9. soepe numero 11. Monumenta 12. à 14. candidè 15. volens | *Ct.*: meum | usù 16. transcribere 17. c. | multò verò | divinà providentià 18. Julià | postquã | studiorù

Apr[ilis] Hardervici, 1651. (Teológiai doktori értekezés az első ember bűnbe eséséről... Harderwijk, 1651. április 22.) Szerzőségükre vonatkozólag lásd NTM *Apáczai disputációi*.

³ A „humán tudományokat” (grammatikát, retorikát és „dialektikát”, vagyis logikát) a Trotzendorff–Sturm-féle iskolarendszer szerint (amelynek alapján az akkori erdélyi iskolák működtek) a középső fokon, az ún. triviális iskolában tanították. Az Előszó megírásának ideje 1653 eleje (vö. NTM *Magyar Enciklopédia keletzése*). 1643-ban tehát Apáczai még Kolozsvárott tanult.

⁴ Vö. NTM *Porcsalmi*.

mányaimat kétszer szomorú hajótörés érte,⁵ végre a kitűnő férfiú, Bisterfeld János Henrik úr tanítványainak társaságába kerülve,⁶ olyan tanítóra akadtam, aki a tudományok iránt való lelkesedés dolgában előző tanítómhoz volt hasonló. Gyakran saját fülemmel hallottam, hogy mind nyilvános, mind magántanítása alkalmával⁷ nagy szorgalommal és nekibuzdulással ezeket a szavakat véste tanítványai emlékezetébe: „*A szentírást az egész enciklopédiának legalább közepes ismerete nélkül senki sem magyarázhatja sikeresen. Annak pedig, hogy szilárd műveltséghez jussunk, nincs hasznosabb módja, nincs előnyösebb útja, mint az, hogy minden dologról rövid vázlatot állítsunk össze, és minden tudomány rövid összefoglalását emlékeztünkbe véssük.*” Hogy pedig e tanításokat mélyebben ültesse szívünkbe, s azok a zsenge lelkekben minél mélyebb gyökeret verjenek, még nyilvános előadásain sem áttalotta hangoztatni (és pedig teljes joggal), hogy neki már életének tizenhatodik évében a kisujjában volt Alstedius⁸ egész úgynevezett negyedréti alakú Enciklopédiája, már ami az abban foglalt tantételeket és szabályokat illeti.⁹

Hogy ez az élő, hathatós és meggyőző érv mily hatással volt más akkori hallgatóira, nem tudom. Engem mindenestre a szorgalom dühe oly lázba hozott, hogy megragadtam Alstedius nagy Enciklopédiáját, és a hexilógiától kezdve egészen a zenéig minden tantételét leírtam, elég rövid idő alatt ugyan, de hatalmas testi-lelki fáradság árán.¹⁰ Valahogy úgy éreztem magam, mint Julius Caesar, aki midőn Gades szigetére¹¹ érkezett, és Herakles templomában meglátta Nagy Sándor képét, feljajdult, és nagyon szégyenkezett gyámoltalanságán, amiért abban az

⁵ E „hajótörések” okait nem ismerjük.

⁶ Vö. NTM *Bisterfeld*.

⁷ Vö. NTM *tanítás, nyilvános és magánórák*.

⁸ Vö. NTM *Alstedius*.

⁹ Alstedius nagy (negyedréti alakban nyomott) Enciklopédiájának (vö. NTM *Alstedius*), amely mintegy 3000 lap terjedelmű, ismeretes egy rövidebb, nyolcadréti alakban nyomott és csak mintegy 1600 lapos változata is, *Compendium philosophicum* („A filozófia összefoglalása”) címen (lásd uo.). A *tantételek* (praecepta) és a *szabályok* (regulae) mindkét változatban tipográfiaiilag is elkülönülnek az egyéb szövegtől, s a nagyobbik kiadásban együttesen mintegy a mű egész terjedelmének egy-hatodát tehetik ki (kb. 500 nagyalakú oldalt).

¹⁰ „Hexilogia. . . est primum e quatuor praecognitis disciplinarum, de habitibus intellectualibus.” („A hexilógia az előismeretek négy tudományága közül az első, amely az értelmi képességeket tárgyalja.”) *Alstedius: Scientiam omnium encyclopaedia septem tomis distincta, Herborniae Nassoviorum, 1630.* (Az összes tudományok enciklopédiája

REFERENDISSIMO CLARIS-
MO NOBILISSIMOQUE VIRO.

D. GEORGIO TSULAI,
Ecclesiarum juxta Euangelium Reforma-
tarum per Transsylvaniam Inspectori pri-
mario, Districtus Albenis Seniori vene-
randissimo, Ecclesie Alba-Julientis Anti-
stiti vigilantissimo, Domino ac Patrono
meo munificentissimo, ac proinde quoad
vivam observandissimo.

NEC NON

EXCELLENTISSIMO CLA-
RISIMO DOCTISSIMOQUE VIRO

D. JOHANNI HENRICO BI-
STERFELDIO, SS. Theologiae ac Ph-
losophiae in Illustri Schola Albeni Profe-
sori acutissimo, olim Praeceptor de meo
optime merito, Domino ac Fanzori eter-
num colendo.

ITEM

ILLUSTRI SCHOLAE ALBEN-
SI, fideli quondam studiorum meorum
Nutrici,

*Opella haecce quantum acunquē sit
dicata cum auctore esto.*

JOHANNES APACIUS

Veræ sapientiæ studioſo

LECTORI S.

QUO tibi Lector benevole, de novo hocce opere promptior sit juſte judicandi facultas, occaſionem, qualitatem & uſum illius eris mihi paucis monendus. Primum quod attinet eſt, quod quum decem retrò annis Claudiopoli literarum humaniorum gratia commorarer, præ aliſque Præceptore clariffimo doctiffimoque viro D. Andrea Portſalmio diligenter & aſſiduè uterer, contigit ſæpe numero ut Vir eximie (& profunde doctus, in artium & ſcientiarum encomia longe lateque evagaretur, præclaraque raræ & reconditæ eruditionis ſuæ Monumenta (compendia videlicet diſciplinarum fere omnium à ſe confecta) familiariter aliquoties privatim oſtenderet, unaque ad ſimile eum tempore præſtandum candidè invitaret. Cujus diligentiam aliqua ex parte imitari volens multa ex ejus ſcriptis in

fecissem, tandem in consortium discipulorum Excellentissimi viri, D. Johannis Henrici Bisterfeldii ascitus, Praeceptorem, quod 20 ad disciplinarum amorem, Praeceptori similem reperi. Quem etiam tam publice, quam privatim diligentissime magnoque conamine discipulis suis haec verba inculcantem saepius hisce meis audivi auribus : *Sacram scripturam scilicet sine mediocri Encyclopaediae totius cognitione neminem feliciter interpretari 25 posse; nihil utilius ad solidam eruditionem perveniendi nullaque via compendiosior concatenata omnium rerum delineatione compendiisque artium omnium memoriae mandatis.* Haec quo profundius cordi insererentur nostro, altioresque in animis tenellissimè agerent radices, in ipsismet publicis lectionibus asseverare 30 (et rectissime quidem) non est veritus, *se decimo sexto aetatis suae anno universam Alstedii Encyclopaediam in Quarto (ut vocant), quod ad praecepta et regulas, ad unquam tenuisse.* 1V.

Quid in aliis illius temporis auditoribus vivum efficacique hocce persuadendi argumentum effecerit, mihi non constat, ego 35 certe diligentiae oestro percitus Alstedii Encyclopaediam magnam arripiens, quod ad praecepta, usque ad Musicam ab Hexilógia incipiendo, tempore quidem brevi, ingenti tamen corporis et animi fatigatione, descripsi. Non secus ac Julius Caesar, qui cum in insulam Gades venisset, animadversa in Herculis templo 40 Magni Alexandri imagine ingemuit; pertaesusque ignaviam

20. viri | Praeceptorem 21. amorem 22. publice 24. auribus : 25. *cognitione*, 26. *posse* : *Nihil* | *perveniendi*, *nullaq*; 27. *compendiosior*, | *omniū* 28. *compendiisq*; | quò 29. *profundiùs* 31. *rectissimè* | *se*, 33. *vocant*) | *regulas* | *un-quem* Ct.: *quem* | *tenuisse*. 34. c. | auditoribus, 37. *praecepta* 38. *incipiendo* 40. *venisset animadversà* 41. *imagine*, *ingemuit* : *pertesusque*

hét kötetben, Herborn, 1630.) 49. l. (E kiadásnak olyan változata is ismeretes, amelynek – azonos impresszum mellett – csupán „*Encyclopaedia*” a címe.) Az 1630-as kiadásban (az 1620-astól eltérőleg) az *első könyv* az ismeretelméletet tárgyaló hexilógia. A zénegyedik könyv foglalkozik. A mű két kötetbe kötött példányaiiban ezzel a könyvvel zárul az első kötet, mintegy a mű első fele. „A hexilógiától kezdve egészen a zenéig” tehát azt jelenti, hogy „elejétől a közepéig”. (Vö. még NTM *hexilógia*.) Apácainak e megjegyzése azt is kétségtelenné teszi, hogy ő maga, tanulása során – és később nyilván Enciklopédiájának írása során is – az Alstedius-féle Enciklopédia 1630-as kiadását használta.

¹¹ Régi főneciai gyarmat Hispániában; mai neve Cadiz. (Lásd III. köt. II. tkp. B3.) Az ókorban Herakles görög félistennek, a legyőzhetetlen emberi erő mítikus jelképének (vö. még a *Herakles*) egyik híres temploma állott itten.

életkorban, mikor amaz már a földkerekséget leigázta, ő még semmiféle emlékezetes dolgot nem vitt véghez. Éppen ezért tüstént isteni küldetésért esedezett, hogy alkalmat találjon igazán nagy dolgok véghezvitelére. Ily nagy az előző nemzedékek példáinak hatása az erényekre való ösztönzésben.

Miután pedig a jámbor emlékezetű, főtiszteletű és nagy hírű Geleji István úrnak, az erdélyi egyház akkori főpásztorának¹² irántam való nagy jóindulatából az egyház költségén a Szövetkezett Belgium hírneves akadémiáira küldtek,¹³ hogy nagyobb előremenetelt érjek el tanulmányaimban, visszaemlékezve nagy tanítóimnak intelmeire, mindenekelőtt saját magam összegyűjtöttem — szorosan a nagy tudósok nyomában haladva — a főbb tudományágakra vonatkozó fontosabb meghatározásokat és felosztásokat, és munkámat, miután elkészült, a tudományok tudományának neveztem.¹⁴

Ezután a szilárdabb és józanabb teológiának akarva áldozni,¹⁵ újra nekifogtam a héber nyelv tanulásának. Ezt ugyanis Árkosi Benedek úrnak, a híres és tudós férfiúnak¹⁶ javaslatára kezdtem el, de csak az Isten és a néma mesterek¹⁷ voltak vezetőim, mert abban az időben — ő mostoha idők! — a fehérvári kollégiumban senki sem tanította, senki sem tanulta ezt a szent nyelvet, és így csak egy darabig folytattam a tanulását. Most azonban, hogy szorgalmasabban foglalkoztam vele, mint ahogy a diákok többsége szokta, észrevettem, hogy senki sem érheti el benne a tökéletességet, ha segítségül nem hívja a kaldeus — szír, rabbinikus, talmudi — és az arab nyelvet is.¹⁸ Tehát azokhoz is elvitt a lelkesedés heve, s mialatt nekifeszültem

¹² Vö. NTM *Geleji Katona István püspök*.

¹³ A *Foederatum Belgium* kifejezést az Enciklopédia VIII. részében Apáczai maga *Megegyezett Belgiomnak* fordítja (III. köt., Enc. VIII : IV. 5., lásd még V. tkp.), így nevezvén azt a hét észak-németalföldi tartományt (Holland, V. tkp. BC 1–3; — Seeland, B3, — Utrecht, C2; — Geldern, CD2–3; — Overiüssel, D2; — Groningen, D1; — Friesland, CD1), amely az 1579. évben létrejött utrechti unióban egyesült. Ugyanitt felsorolja az akkor működő öt holland egyetemet, „akadémiát” is: Leiden, V. tkp. B2; — Franeker, C1; — Groningen, D1; — Utrecht, C2; — Hardewijk, C2.

¹⁴ E vázlatához vö. NTM *Ars artium*.

¹⁵ Apáczai előbb említett vállalkozása tudományos „vakmerőség” volt, annak ellenére, hogy „szorosan a nagy tudósok nyomában” haladt, mert a meghatározások kiválogatása és rendszerezése a nyitva álló és nehezen megoldható végső filozófiai kérdések nagy tömegét vetette felszínre. Ehhez mértén nevezi itt a kitaposott utakat járó teológiát „szilárdabb és józanabb” tudománynak. E megjegyzéssel rávilágít arra is,

suam, quod nihil a se memorabile actum esset ea aetate, qua jam ille orbem terrarum domuisset, missionem continuo efflagitavit ad captandas majorum rerum occasiones. Multum est exemplis majorum ad virtutem excitari. Postquam vero a Reverendissimo ac Clarissimo viro, D. Stephano Gelei p[ia]e m[emoriae], tunc Ecclesiae Transsylvanicae Superintendente. de me optime merito, Ecclesiae sumptibus instructus atque ad majores in studiis progressus faciendos in Celeberrimas Foederati Belgii Academias mis[sus] essem, tantorum Praeciputorum monita in memoriam revocans, ante omnia praecipuas praecipuarum artium definitiones et divisiones, doctiorum vestigia premens, ipsemet collegi, quo labore ad umbilicum perducto, Artem Artium nuncupavi.

Postea solidiori saniorique Theologiae litare volens, studium linguae Hebraeae, commendatione quidem Clariss[imi] doctissimique viri, D. Benedicti Árkosi susceptum, sed Deo solo magistrisque mutis ducibus (nemo enim ea tempestate in Collegio Albensi sanctam illam linguam vel docebat, vel discebat, o tempora! tempora!) aliquousque perductum resumo, ac diligentius quam vulgus studiosorum solet pertractans, animadverto, neminem in ea ad perfectionem, nisi Chaldaicae, etiam Syriacae, Rabbinicae, Talmudicae, et Arabicae quoque opem impleret, pervenire posse. Rapit ergo impetus in has quoque, quibus

42. à 43. continuo 44. efflagitavit, 45. verò à 46. viro 47. p. m. | Ecclesie | Superintendente 48. instructus, 50. mis-sus *Ct.*: sus 52. praeciparum 55. c. 57. viri | Arkosi 59. docebat | ó 60. perductum, 61. diligentius 62. perfectionem | Chaldaicae etiam, Syriacae 63. Arabicae

hogy e rendszerező munka mélyen filozófiai természetét maga is tisztán felismerte.

¹⁶ Vö. NTM *Árkosi*.

¹⁷ Könyvek.

¹⁸ Kaldeus nyelven Apáczai mindenütt az arameust érti; a szír ennek egyik dialektusa. A rabbinikus a középkori héber tudomány nyelve. A Talmud — az i. sz. 500—600 között írásba foglalt zsidó szent könyvek gyűjteménye — héber elemekkel kevert arameus nyelven íródott, amelyet talmudi nyelvnek neveznek. A protestáns teológia az ótestamentum magyarázatánál az eredeti héber szöveghez fordult, hogy olyan új értelmezéseket találhasson, amelyek a protestáns nézeteket igazolják. Az ilyen szövegmagyarázó és szövegkritikai munkában fontos útbaigazításokat adhatott az Apáczai által itt felsorolt nyelvek és dialektusok ismerete, az arab nyelvet is beleértve, minthogy a középkori zsidó írásmagyarázók elsősorban az arab filozófián nevelkedtek, és abból merítették tudományuk jelentős részét.

tanulásuknak, különféle népeknek különféle, anyanyelven írott könyveire bukkantam. Igen nagy és tartós csodálkozással jó ideig lapozgattam bennük előre és hátra, s rájöttem arra : nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják. Hogy pedig az olaszok, franciák, angolok, belgák és más nyugati népek — ha már ilyen szerencse jutott nekik osztályrészüln — hátrább állnak-e tudomány dolgában, mint a keleti népek vagy a világ bármely más népe, erről ítélkezzenek azok, akik ezeket az anyanyelven írt műveket nemcsak kerítésen kívülről szemlélték, hanem el is olvasták, sőt újra meg újra átolvasták.¹⁹

De mi szükség szavakra, ahol a tények bizonyítanak? Hát nem tanít-e minket mindennapos tapasztalat arra, hogy mindezek a népek, külön-külön mindegyik — honfitársaink szegényére — bővelkednek tudós férfiakban? Ennek bizony nem a legutolsó, hanem éppen a legelső oka az — ha minden érzékem meg nem csal —, hogy vannak mindenféle, anyanyelven írott tudományos könyvek. Így minden kétséget kizáróan igaznak kell tartanunk, hogy az a nép, mely mindent idegen nyelvekből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen, és az összes népek között legméltóbb a szájalomra. Viszont igaz ennek az ellenkezője is :

*Boldog a nép, melynek kertjében nyílnak e rózsák.*²⁰

De mi haszna, ha könnyes szemmel csupán szemlélem a távolból hazám áldatlan sorsát? Orvosság, orvosság! — azt kell keresni ide! Ha egyszerre öt vagy hat házba belekap a tűzvész, az emberek ide-oda futkosnak, a lángok közé rohannak, hogy valamit kimentsenek a tűzből. Egyesek a háztetőkre másznak, és vízzel oltják a tüzet, mások a házból hordják ki az értékes holmit. Nem nagyon törődnek akkor sem az alvással, sem az éhséggel!

Ez a látvány lebegett a szemem előtt éjjel-nappal, és olyan hevesen kínozta lelkemet, hogy gyakran elűzte szememről az álmot, elvonta figyelmemet a tanulástól, és minden gondolatot az a vágy foglalta le, hogy segítsek szülőhazámon. Ezért nekidühödtem az írásnak, és — első kísérletképpen — hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak valamit. De amikor a nyelv nagyfokú szegénysége és sívársága már a küszöbről riasztó látványként tárult elém, megkezdett munkámat legott abbahagytam, míg a sors rendeléséből kezembe

discendis intentus in varios variarum nationum idiomatumque 65
 incido libros vernacule scriptos, quos ego non sine summa diuturna-
 naque admiratione volvens atque revolvens, experior non esse vi.
 mirum illas doctrina et eruditione nobis praecellere, quum
 materna lingua omnes disciplinas legant, tradant, doceant et
 discant. Qua felicitatis parte num Itali, Galli, Angli, Belgae et 70
 ceteri Occidentis populi, Orientalibus vel etiam omnibus sub
 coelo gentibus cedant, illorum esto iudicium, qui vernacula
 istorum scripta non per transennam modo sunt intuiti, sed ea
 legerunt ac identidem relegerunt.

Verum ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis? 75
 Nonne quotidiana experientia nos docet, ad nostratium usque
 pudorem, maximam in singulis istis virorum doctorum esse
 copiam? Cujus quidem non ultima, immo prima omnium causa
 (nisi omnes me fallant sensus) sunt erudita omnis generis verna-
 cule scripta eorum opera. Ut extra omnem controversiae aleam 80
 sit ponendum, gentem, quae omnia a peregrinis linguis mutuatur,
 infelicem maxime omniumque miserrimam esse. Contraque

Felices gentes, quibus haec nascuntur in hortis.

Sed quid attinet infausta Pa|triae fata lacrimabundis dun- VII.
 taxat eminus spectare luminibus? Medela, medela quaerenda 85
 est! Quum aedificia quinque aut sex simul flagrant incendio,
 tum cursitant, in flammis ruunt, ut aliquid igni eripiant: pars
 tecta conscendunt funduntque aquas, pars opes e domo rapiunt,
 nec ea tempestate magna somni aut ventris cura est. Hoc
 spectaculum in pectore noctes diesque versabatur, animumque 90
 tam acriter pungebat meum, ut saepe soporem ab oculis depel-
 leret, mentem a studiis averteret, cogitationesque in proprios
 Penates juvandi desiderio defigeret. Hinc in scribendo grassari
 ex omnique scientiarum genere (prima pericula facere volens)
 aliquid in Hungaricum sermonem traducere coepi. Sed quum 95
 maxima linguae sterilitas ac nuditas in primo limine se horridam
 conspiciendam praerberet, a coepto opere illico destiti, donec

66. vernaculè 67. vol-vens *Ct.*: vens 68. mirum, | eru ditione
 69. doceant, 70. Quà 71. coeteri 73. scripta, | trans-ennam 75. c. Verùm |
 adsunt 78. ultima imò 80. vernaculè 81. à 82. maxime, | Contraque, 83.
 c. | gentes 84. c. | Pa-triae *Ct.*: triae | fata, lachrymabundis 87. runnt,
 88. onscendunt, | è 91. soepe 92. à 97. à

¹⁹ Vö. NTM *Apáczai nyelvtudása.*

²⁰ E verssor szerzőjét nem ismerjük.

nem akadt Theodoros Gaza könyve, melyben Aristotelesnek az állatokról és Theophrastosnak a növényekről szóló művét fordította le.²¹ Ő írja a növényekről szóló könyv előszavában :

„Ehhez járul még az újonnan alkotandó elnevezések megfelelő feltalálása is. Mivel erre fordítás közben igen gyakran szükség van, azért itt valóban nélkülözhetetlen a filozófiai képzettség. Ennek segítségével jól látjuk a dolgok igazi természetét, és új neveket alkotunk ugyan, az eredeti elnevezéseket azonban — már amennyire a józan ész meg tudja ítélni — teljes hűséggel kifejezzük velük. Mert a dolgok neve olyan, amelyet a névadók tetszése szabott rájuk. *Nevet adni pedig minden időben egyformán szabad.* El sem képzelhető, hogy jöhet valaha olyan idő, amikor akár új dolgok feltalálása, akár új nevek adása megszűnnék. De ezt a feladatot nem szabad rábízni a nagy tömegre, amelynek vaktában minden dolog kedvére való, hanem bizony csak filozófiailag képzett emberre, aki a számba jöhető érveket felkutatja, hogy az elnevezésekben ésszerűség is legyen, s aki úgy adja a neveket, ahogy a legjobbnak látja, noha döntését a szembenálló érvek súlya határozza meg.”

Később pedig ezt írja :

„Tehát a szerzők tunyasága vagy tudatlansága is oka lehet annak, hogy a latin nyelvre való fordítás nagy nehézséggel jár. (És mennyivel nagyobb még a nehézség, Gazám, a magyarra való fordításban!)²² De persze, nem kevesebb nehézséget, sőt jóval többet okoz magának a nyelvnek a szegénysége. Ez a kijelentés a latinul tudók előtt bizonyára hihetetlennek tetszik, mert Cícero azt állítja, hogy a latin nyelv szókincs tekintetében sem marad mögötte a görögnek. De akik egyforma szorgalommal nemcsak latin, hanem görög nyelvű könyveket is olvasgatnak, azok tények alapján könnyen meggyőződhetnek arról, hogy inkább Cícero kijelentését kell hihetetlennek tartaniuk. Ami engem illet, hogy őszintén megvalljam, nagyon-nagyon szeretném, ha nem így állna a dolog, mert kevesebb fáradságomba került volna ez a fordításom is, ha Cícero annak az alig egy-néhány előnyös tulajdonságnak alapján, mely esetleg jobban megvan a latin nyelvben, nem játszanék a szavakkal világos és tökéletes kidolgozású beszédében, hanem a valóságnak megfelelően ítélné. Hogy pedig mennyi fáradságba kerül latinra

²¹ Theodoros Gaza görög humanista (kb. 1398–1478), aki a török hódítás elől Bizáncból Itáliába menekült (1444 körül), Aristotelesnek és a nagynevű Aristoteles-tanítványnak, Theophrastosnak több könyvét

fato in Theodori Gazae versionem Historiae animalium Aristotelis et Plantarum Theophrasti inciderim, qui in praefatione in libros de plantis sic ait : „Addo etiam | imponendorum nominum VIII. aptam inventionem, quae cum in interpretando persaepe 101 necessaria sit, philosophia profecto opus est ; quae natura perspecta nomina nova quidem, sed quod ad rectae rationis iudicium pertinet, nullo minus reddat antiqua. Sunt enim nomina rebus imposita, quemadmodum placuit: *et poni* 105 *quotidie pariter licet*, nec tempus ullum excogitare futurum valeas, quo aut rerum inventio, aut nominum impositio cesset. Non tamen id officium vulgo, cui temere omnia placent: sed philosopho certe homini rationum indagatori tribui debet, ut neque ratio desit nominum, et posita sint, quemadmodum 110 placuit ; quamquam hac ratione potius, quam illa placuerit.” Et infra : „Fit ergo et authorum, seu ignavia, seu ignorantia, ut magna cum difficultate converti haec possint in linguam Latinam. (At mi Gaza, quanto adhuc majore in Hungaricam?) Verum non minus difficultatis, quin immo longe plus parit 115 linguae ipsius inopia. Minus hoc fortasse credibile Latinis hominibus propterea dici videtur, quod M. Tullius ne verbis IX. quidem a Graecis Latinos superari autumat. Sed qui libros non solum Latinos, sed Graecos etiam pari studio lectitant, facile re ipsa persuaderentur M. Tullii sententiam incredibilem potius 120 esse arbitrari. Quod equidem, ut vere de me confitear, haud ita esse vehementissime vellem: minus enim in hisce interpretandis nunc elaborarem, si M. Tullius non ex minimis quibusdam, quae fortasse Latini melius habent, simplici quadam atque absoluta oratione cavillaretur, sed veram sententiam diceret. 125 Nunc vero quam laborandum sit non solum, ut privata quaedam

98. historiae 99. Aristotelis, | plantarum 100. ait: Addo | *Ct.*: im-
102. profectò | est : 103. perspecta, | quidem 106. *licet*. 107. inventio
109. certè 110. sint 111. placuit : quanquam | potius | placuerit. 112.
Fit | ignavia 114. latinam. | Gaza | hungaricam?) 115. quinimò 116.
latinis 117. Tul-lius, *Ct.*: lius 118. à graecis latinis 119. latinis, | graecos |
facilè 120. reipsa 121. equidem 124. latini 126. verò | sit, | quaedam,

latinra fordította. Az itt említett fordítások : a *Historia animalium* (Aristoteles műve), és a *Historia plantarum* (Theophrastos műve). Az itt alább Apáczai által idézettekét lásd : (*Aristoteles: Historia animalium.*) *Habentur hoc volumine haec Theodoro Gaza interprete... Theophrasti de historia plantarum libri IX. etc. Venetiis, 1504.* 109/b, ill. 110/a, ill. 110/a és 110/b ll.

²² Ha a latin tudományos nyelv elmaradottságáért a latinul író szerzők is felelősek, mert nem fejlesztették a nyelvet eléggé tudatosan, még sokkal nagyobb a magyar szerzők felelőssége a magyar nyelv elmaradottságáért, mert ők még inkább elmarasztalhatók e mulasztásban.

fordítani nemcsak néhány különleges, ritkán használt kifejezést, hanem igen sok, a görögben általánosan használt, közzsájon forgó szót is, eléggé megérthető akár ebből a munkából is . . .”

Kicsit később pedig így folytatja :

„Hozzáfogok tehát, hogy . . .²³ egyrészt tőlem telhető szorgalommal kikeressem azokat a növényneveket, melyek megvannak a latin nyelvben, másrészt pedig, hogy az *új dolgoknak új nevet adjak*, ha nyelvérzésem alapján alkalmas megoldást találok, de görög forrásból is merítek, ameddig csak megengedhető, hogy segítsék a latin nyelv szegénységén. Néha görög szavakat is használok majd, vagy azért, mert már a latinban is használatosak, vagy azért, mert másképpen a fogalom megértése lehetetlen.”

Ezt írja Gaza. Ki sem lehet mondani, hogy szavai mekkora önbizalommal, lelkesedéssel és bátorsággal töltötték el szívemet, úgyhogy így gondolkoztam ami Gazának latin városban,²⁴ görög származása ellenére nemcsak hogy nem volt tilos, hanem amint látom, minden tekintetben nagy hasznára is volt maguknak a latinoknak, azt énnekem, amikor saját anyanyelvemről van szó, tulajdonképpen nemcsak hogy szabad megtennem, hanem égetően szükséges is. Ezért erősen föltettem magamban, hogy ha a jóságos és hatalmas Isten néhány esztendő elteltéig megnyújtja és meghosszabbítja életem fonálát, nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat. Hozzákezdtem tehát egy új könyv megírásához, melyet tárgykörének egyetemessége miatt pasoptronnak neveztem,²⁵ és ezt a következő módon terveztem el : A jobb hírű szerzők alapján azokat a dolgokat, melyeket legszükségesebb tudni, és amelyek hasznosak az emberi életre, előbb természetes sorrendbe szedem, és táblázatokba foglalom, hogy miután így latinul az egészet elrendeztem, azután könnyebben átültethessem azt egy másik nyelvre : a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre.

Ezekkel a teendőkkkel voltam elfoglalva, mikor fő-tiszteletű, nagy hírű és legnemesebb Csulai György uram, az igazhitű egyházaknak egész Erdélyben fáradhatatlanul vigyázó, érdemes főpásztora, kitüntető és egyáltalán sohasem remélt kegyességben és jóságban részesített, amennyiben ellátva engem

²³ Apáczai itt kihagyta a következő, a pápára vonatkozó szavakat : *quae meus hic dulcis tyrannus interpretari coegit, . . .* („lefordítsam azt, amit ez az én kedves diktátorom követel, (és) . . .”). A kihagyást Apáczai nem jelzi, minthogy ez akkor nem is volt szokás.

et rari usus vocabula, sed etiam plaeraque apud Graecos usitatis-
 sima et in promptu omnibus habita Latine dicamus, vel hinc
 satis possit intelligi” etc. „Aggrediar igitur (inquit paulo post
 idem) et partim plantarum nomina, quibus Latina lingua non 130
 caret, diligenter pro viribus quaeram, partim *nova rebus novis*
nomina imponam, ubi id non inepte pro meo modulo facere
 possim, et ex fonte deducendo Graecorum, quoad liceat, Latino-
 rum succurram in|opiae. Nonnusquam etiam Graecis utar, aut x.
 quia usitata Latinis hominibus sint, aut quia proferri aliter 135
 nequeant.”

Haec Gaza. Quibus ille immane! quantum fiduciae, animo-
 sitatis ac securitatis cordi impressit meo, adeo ut quod illi.
 homini natione Graeco, in Latina civitate non nefas modo [non]
 fuisse, sed Latinis ipsis multum omnino profuisse animadver- 140
 terim, hoc mihi in materna dialecto non duntaxat licitum, sed
 summe necessarium arbitratus sim. Quapropter quum firmiter
 apud me constituissem, non prius me moriturum, si D[eus]
 O[ptimus] M[aximus] vitae meae curriculum ad aliquot annorum 145
 decursus ac periodos extenderet prorogaretque, quam Hungaris
 sermone Hungarico omnes scientias communicarem, novum li-
 brum elaborare coepi, quem ob objecti universalitatem Pasoptron
 vocavi, idque hoc fini, ut in eo prius naturae convenienter
 disponerem in tabulasque redigerem ex melioris notae auctoribus
 res scitu maxime necessarias et ad vitam humanam utiles, ut 150
 postquam sic Latine disposita essent, facilius inde in alium ac
 disciplinis pror|sus peregrinum sermonem Hungaricum derivare xi.
 possem.

Hisce rebus intentus tam insignem, quam insperatam
 prorsus Reverendissimi, Clarissimi Nobilissimique Viri, Domini 155
 Georgi Tsulai, Ecclesiarum Orthodoxarum per universam Trans-
 sylvaniam Episcopi vigilantissimi, dignissimi, experior bene-

127. graccos 128. usitatissima, | latinè 129. intelligi &c.
 Aggrediar | paulò post. 130. latina 131. quacram 133. liceat 134. in-
 opiae. *Ct.*: opiac, | graecis 135. latinis 136. nequeant. 137. c. 138.
 animositatis, 141. dialecto, | licitum 145. prorogaretque, *corr. Enc.*
 progaretque, | quàm 146. hungarico 147. Pa-soptron 148. fini 149.
 redigerem, | auctoribus, 151. latine | facilius 152. pror-sus *Ct.*: sus
 154. c. | tam insignem 155. Clarifsimi, 156. Tsulai

²⁴ Rómában, ahol Gaza e fordításainak elvégzése idején tartózko-
 dott.

²⁵ Mindenek tükrének. A Magyar Enciklopédia e latin nyelvű
 vázlatához vö. NTM *pasoptron*.

elegendő útiköltséggel, hazámba való azonnali visszatérésre szólított fel. Ám az őszi időjárás mostohasága és másféle, nem csekély súlyú akadályok akaratom és kívánságom ellenére arra kényszerítettek, hogy a télen át még külföldön tartózkodjam.²⁶ De mivel biztosra vettem, hogy ezt nagy pártfogóm nem fogadja szívesen, és attól tartottam, hogy hitelt ad rosszakaróim suttogásainak, szüntelenül csak azon töprengtem, mi lehetne az, amivel ellensúlyozni tudnám, hogy lemondtam hazautazásomat, mi lehetne az, amivel épen és sértetlenül meg tudnám tartani nagy-hírű mecénásom irántam való kitüntető jóindulatát, és egy kissé be tudnám tömni kárörvendő ellenségeimnek gyalázkodó száját. Hirtelen eszembe ötlött, hogy semmi mással nem érhetem el jobban vágyam teljesedését, mint azzal, hogy kis művemet előkészítem a kinyomtatásra, és így teszem nyilvánvalóvá mindenki előtt: nem töltöttem haszontalanul az időmet, szüntelenül gondoltam szülőhazámra, és megkezdtem hálám lerovását, mellyel tartozom neki.

Most azonban nagyon kezdett fájni az a gondolat, hogy már jó ideje olyan munkába izzadtam bele, amelynek a kiadását csaknem életem végére kell halasztanom. Majdnem belesorvadtam ebbe a fájdalomba, amikor az isteni gondviselés jóvoltából olvasni kezdtem Joachimus Fortius művét „A tanulás módszeréről”.²⁷ E nemes szellem és kitűnő tehetség igézete alá jutva, erősen megfogadtam, hogy amennyire körülményeim engedik, az ő útmutatását fogom követni, mert könnyű volt meggyőződnöm arról, hogy ő az egyetlen, aki az alapos műveltség legmagasabb fokának elérésére igaz utat mutat. Márpedig Fortius egyrészt minden igyekezetével azon van, hogy a fiatalabb nemzedéket nyomós érvekkel az állandó írásra ösztönözze (őszintén ez csak azoknak nem tetszik, akik nem szoktak hozzá), másrészt hasznosnak tartja azt is, ha nem várunk sokáig a kiadással. Azt mondja :

„Nem ellenzem én, ha elhalasztják a kiadást annak érdekében, hogy minél kedvezőbb formában kerüljön a könyv a nyilvánosság elé. A késelelemnek azonban van valami hátránya . . . És nem tudom, miféle babona az, hogy egyik-másik író eltitkolja műveit, és azt akarja, hogy folyton kérdezzessék : nem adja-e még ki a könyvet? Ézért az az ember, aki elől akar

²⁶ Vö. NTM *Apáczai hazahivatása Hollandiából.*

²⁷ Joachimus Fortius (Sterck van Ringelberg) flamand humanista volt (kb. 1479 – 1530), Erasmus barátja. (Vö. NTM *Fortius.*) Itt említett

volentiam ac munificentiam, qua sufficienti viatico instructus, ad illico patriam repetendum sollicitor. At me coeli injuriae autumnales aliaque non exigui ponderis impedimenta, in exoticis 160 adhuc oris ut per hiemem subsisterem, nolentem atque invitum coegerunt. Quod cum tanto Patrono ingratum fore pro certo haberem, veritus, ut in malevolorum susurra credula propendeat aure, non cessabam indesinenter cogitare, quid illud esset, quod jam negati itineris vicem compensaret, clarissimi mei 165 Maecenatis eximium erga me animum sartum tectumque conservaret, ac osorum irrisorumque ora maledica ex parte obturaret. Subito animum subit compotem me voti non melius fore, quam si opusculo ad praelum prae|parato tenacem me temporis curam X11. habuisse, de patriis laribus continuo cogitasse debitaque gratitudinis symbolam exolvere coepisse, omnibus manifestum facerem. 170

Sed vehementer dolere incipit in iis justo jam tempore desudasse, quorum editio ad finem fere vitae rejecta sit. Atque ita dolore hocce quum propemodum tabesco, non sine magna Dei providentia Joachimum Fortium de studiorum ratione 175 lego, ac tam generosi pectoris excelsique ingenii admiratione allectus, virum pro rerum mearum modulo sequi firmiter statuo; illum solum esse, qui ad solidae eruditionis fastigium perveniendi veram monstravit viam, facile mihi persuaderi sino. At vero hic, quum totus in eo esset, ut posteros validis argumentis ad assidue 180 scribendum, rem scilicet insuetis taediosam admodum, incitaret, utile esse ratur editionem non diu supprimi.

„Non enim, inquit, displicet editionem premi, quo commendatior liber exeat. Mora tamen aliquid habet incommodi . . . Et nescio quam adferat superstitionem, dum dissimulat quaedam, 185 dum | rogari vult, ne librum emittat. Quare animus, qui grassari X111. velit, nusquam patiens morae sit. Expectent ita languido pectore

158. quâ 159. illicò | me, 160. autumnales, 161. oris, | hyemem 163. veritus | malevolorū 166. Meccoenatis 168. Subitò animū 169. praelum prae-parato, *Ct.*: para- | curam, 170. continuo cogitasse, 172. c. | incipit, 173. fere *corr. Enc.* ferè | vitè 175. Joachymum 176. pectoris, excelsiq; 177. mearū | statuo, 178. illū | esse | fastigiū 179. monstrârît | facilè | verò hic 182. ratur, 183. c. Non 184. incommodi. 185. adferat *corr. Enc.* adfert 186. *Ct.*: rogari | animus

művét Comenius is kiadta Sárospatakon : *De ratione studii, liber vere aureus. Patakini, 1652.* Az alább idézett helyet lásd : Joachimi Fortii Ringelbergii Andouerpiani opera... Lugduni, 1531. 40–41. ll.

járni, soha ne túrja a késedelmet. Várákozzanak csak a lomha lelkűek, fejüket lógatók, akiknek az is elég, ha nem tartják őket egészen tudatlannak, és ha életük befejezése előtt még kiadhatnak valamilyen, némi sikerre számító művet. De meg fogja-e várni a kilencedik évet az a hadvezér, akinek vitézsége örök időnkig fog majd ragyogni? Dehogy, sőt! — az egész világot egyetlen óra leforgása alatt igyekeznek lába alá gyűrni. Vegyük számításba ezenkívül, hogy némelyik író több bájjal, szépséggel és méltósággal tud megírni egy-egy művet, ha gyorsan ír, mint a másik, ha lassan dolgozik. Kövessen hát a tanuló e tekintetben olyan példát, amelyet jónak lát. Kinek-kinek megvan a maga véleménye. Te azonban, ki a legnagyobbra törsz, mindig kerüld a késedelmet! Sokan amit Cicerónál, Fabiusnál²⁸ vagy hasonló régi íróknál találnak, azt örökösen törvény gyanánt szájkózzák. Az ilyenek nem tudják, hogy ők maguk is emberek, és nem is élnek a józan ész ítéletével.²⁹ Horatius szerint persze semmit sem szabad elhamarkodva kiadni.³⁰ Ha aztán megpróbálsz napvilágra hozni bármiféle, nem a legnagyobb gonddal kidolgozott írásművet, akárkire nézel, mind ugyanazt a nótát fújja el kell halasztani a kiadást!”

Így beszél Fortius. Ennek hatására gondolkodni kezdtem a könyv mielőbbi kiadásán. Minden oldalról meghányva-vetve a dolgot, úgy találtam, hogy ez az alkalom megfelelőbb minden jövőben kínálkozó alkalomnál, és világosan felismertem, hogy igazságtalan volnék pártfogóimmal, jóakaróimmal, hazámmal, barátaimmal, szabad időmmel és tehetséggemmel szemben — melyet, bármily csekély, mégis azért bízott rám az Úr, hogy kamatoztassam —, ha ilyen nagyszerű alkalomra bukkanva, nem igyekezném azt hazám javára fordítani. Így hát látva, hogy mindenünnen csóstitül gyűlnek felém a legnyomósabb indokok, melyek tanulmányaim eredményeinek sajtó alá bocsátása mellett szólnak, az útiköltségre küldött pénz egy részét (bizony nem fölösleges részét) a nyomdászoknak adtam (mert semmi más mód nem kínálkozott), s így végre szerencsésen megkezdtem könyvem kinyomtatását, még idő előtt ugyan, de bízva az Isten segítségében. Ennyit a mű keletkezésének körülményeiről.

Ami a mű jellegét illeti, ha maga a könyv nem mondana róla eleget bárkinek, a szerző célkitűzése eléggé elárulja azt. Arra törekedtem ugyanis, hogy erőmhöz képest enyhítsek azon

²⁸ Fortius itt Quintus Fabius Pictor-ra, az első római történetíróra gondol (született i. e. 254 körül), aki a rómaiak történetét Aeneastól a II.

ac pendula cervice homines, quibus satis est, si non omnino
sunt imperiti, si ante finem vitae quaedam ediderint non minima
cum laude. At imperator ille, cujus virtus per omne aevum 190
eminebit, nonum-ne exspectet annum? Quin potius orbem
universum horae interstitio unius sibi conabitur subjugare.
Adde, quod nonnulli majore cum gratia, decore, dignitate scri-
bere quicquam cito possunt, quam alii tarde. Studiosus itaque
hic sequatur, quod videbitur melius. Sua cuique sententia. 195
Verum tu, qui summa petis, semper fuge moram. Plerique
quicquid inveniunt apud Ciceronem, Fabium ac similes auctores
veteres, in ore semper pro legibus habent. Hi et se ignorant
homines esse, et iudicio nullo rationis utuntur. Horatius voluit
temere nihil vulgandum esse. Si quicquam tentaris proferre in 200
lucem mediocri scriptum cura, quoscumque videris, cantilenam
eandem occinent, differri editionem debere.” XIV.

Hactenus ille. Hinc ego de libro jam jam edendo cogitati-
onem suscipio, ac quum rationibus ultro citroque habitis hanc
occasionem omnibus in posterum sequuturis aptiorem commodio- 205
remque deprehenderem, injurium me in patronos, fautores,
patriam, amicos, otium talentumque ut ut exiguum, mihi tamen
ad exponendum a Domino concreditum efficaciter apprehendo,
nisi eximiam hanc occasionem nactus, in patriae bonum conver-
tere allaborem. Sic itaque videns gravissimas, meditata prelo 210
subjici causas undique confertim mihi imminere, missae pro
viatico pecuniae partem (non certe superfluam) typographis
expono (fieri enim aliter vix poterat), sicque tandem libri
impressionem ante tempus utique, Dei tamen auxilio nixus
auspicatus sum. Atque hactenus de operis occasione. 215

Qualitatem ejus, si res ipsa cuiquam non satis loquatur,
authoris intentio palam facit, conatus namque sum librorum
patria lingua scriptorum summam inopiam pro viribus ita

189. vitę 190. ille 191. nonum-ne *corr. ex Fortio Enc.* novumne
| expectet 193. Adde 195. sequatur 196. tu 198. veteres 202. dif-
ferri *Cl.*: ferri | debere. 203. c. 205. occasionem, | sequuturis, 207.
ocium, 208. à | concreditum, 209. patrię 210. proelo 213. expono, |
poterat,) 214. impressionem, | tamen 216. c. | ejus 218. patriã

pún háborúig írta meg. Görögül irt művéből, amely Liviusnak egyik fő
forrása volt, csak töredékek maradtak fenn.

²⁹ Csak az van tudatában ember-mivoltának, aki mer önállóan, a
maga józan eszével ítélni.

³⁰ Horatius: *Ars poetica*, 388.

a hatalmas hiányon, mely hazai nyelven írt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulófjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, melyből az egész műveltség szövedékes szárait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén.³¹ Ezért, mellőzve mindenütt az álokoskodásokat és felesleges vitákat, a legjobb szerzők alapján, a valósághoz ragaszkodó ábrázolásban, az igazság szabadságának zászlaja alatt honfitársaim elé tártam mindazokat a dolgokat, melyek hasznosak, és amelyeket ismereni szükséges, állandóan szem előtt tartva Senecának nevezetes intelmét (a 45. levélben)³²:

„Arról panaszkodsz, hogy nincs ott elég könyved. De nem az számít, hány könyved van, hanem az, hogy milyen jók a könyvek. Meghatározott tárgykörben mozgó olvasás haszonnal jár, az ide-oda kapkodás csak szórakoztat. Aki el akarja érni kitűzött célját, csak egy úton haladjon, s ne kóboroljon sokfelé, mert az nem haladás, hanem tévelygés . . . Könyveimet, legyenek bár akármilyenek, azzal a tudattal olvasd, hogy írójuk az igazságot keresi, és még nem ismeri ugyan, de makacsul keresi. Szolgája senkinek sem vagyok, nem viselem a nevét senkinek. Sokat elfogadok nagy emberek ítéletéből, de adok valamit a magaméra is. Mert ők is hagytak ránk egyet-mást, ami megfejtve nincs, hanem még kutatni kell utána. És talán megfejtették volna mindazt, ami szükséges, ha nem kutattak volna fölösleges dolgok után. Sok idejüket elrabolták az elméskedő szójátékok és az álokoskodások, melyek haszontalan irányban élesztik az elmét. Csomókat kötünk, kétértelmű jelentést fűzünk a szavakhoz, aztán kibogozzuk őket. Hát annyira ráérünk? Tudjuk már, hogyan kell élni és meghalni? Teljes lélekkel arra törekedjünk, amiről jó, ha gondoskodunk, hogy ne a szavak, hanem maguk a tények ne csaljanak meg bennünket! Mire való a szavak hasonló jelentéseinek megkülönböztetése? Ezekkel még senkit rá nem szedtek, legfeljebb vitatkozás közben. A tények csalnak meg, azokat különböztess meg! . . . Ugyanezt állítom az említett álokoskodásokról. Mert ugyan adhatok-e a szofizmánknak ennél megfelelőbb nevet? Annak, aki nem ismeri őket, nem ártanak; annak, aki ismeri, nem segítenek.” (Bár csak a mai tudósok is folyton szem előtt tartanák ezt a nagyon üdvös tanácsot, bizony kevesebb lenne a civódás, és én jó Istenem, mennyivel előbbre jutnánk rövid idő alatt!) „Miért

³¹ A mű célkitűzéséhez vö. *NTM Magyar Enciklopédia tankönyvjellege*.

sub|levare, ut haberent studiosi unum, ex quo, et quidem xv. materna lingua, omnis eruditionis stamen tramamque derivarent. 220 Dein captionibus disputationibusque superfluis ubique rejectis res utiles scituque necessarias, ex optimis authoribus, naturae congruentissime, sub liberae veritatis vexillo, sympatriotis meis proposui, ob oculos continuo habens consilium illud Senecae (Ep. 45.):

225

„Librorum istic inopiam esse quereris. Non refert, quam multos, sed quam bonos habeas. Lectio certa prodest, varia delectat. Qui quo destinavit, pervenire vult, unam sequatur viam, non per multas vagetur, non ire istud, sed errare est . . . Sed qualescunque sunt, tu illos sic lege, tamquam verum quaeram, 230 adhuc non sciam, et contumaciter quaeram. Non me cuiquam mancipavi, nullius nomen fero; multum magnorum virorum iudicio credo, aliquid et meo vindico. Nam illi quoque non inventa, sed quaerenda nobis reliquerunt; et invenissent forsitan necessaria, nisi et superflua quaesissent. Multum illis 235 temporis verborum cavillatio eripuit et | captiosae disputationes, xvi. quae acumen irritum exercent. Nectimus nodos, et ambiguum significationem verbis alligamus, deinde dissolvimus. Tantum nobis vacat? Jam vivere, jam mori scimus? Tota illo mente pergendum est, ubi provideri debet, ne res nos, non verba deci- 240 piant. Quid mihi vocum similitudines distinguis, quibus nemo unquam, nisi dum disputat, captus est? Res fallunt, illas discerne! . . . Idem de istis captionibus dico, quo enim nomine potius sophismata appellem? Nec ignorantia nocent, nec scientem juvant.” (Utinam docti nostri temporis saluberrimum hocce 245 ob oculos perpetuo haberent consilium, minus certe esset turbarum, at Deus optime! quantus intra breve tempus profectus!)

219. sub-levare, *Ct.*: levare 220. maternâ linguâ, 221. rejectis, 222. soituq; 224. continuo 225. Ep. 45. 226. c. Librorum, isthic | refert 228. destinavit 229. istud | est. 230. qualescunq; sunt | lege tanquam | quaeram 231. sciam 232. m̄cipavi, | fero: 234. reliquerunt: 236. eripuit, | *Ct.*: capti- 239. vivere | illò 242. unquam | disputat | res 243. discerne. 244. nec ignor *i. v.* anti 245. juvant. (Utinâ | saluberrimū 246. perpetuò haberēt consiliū, 247. turbarū,

⁸² Lucius Annaeus Seneca (kb. i. e. 5—i. sz. 65) római filozófus és drámaíró sok egyéb műve közt 124 „Erkölcstani levelet” (*Epistulae morales*) hagyott ránk (20 könyvben). Az Apáczaí által idézett helyet lásd: L. Annaei Senecae ad Lucilium epistularum moralium quae supersunt. Lipsiae, 1914, ed. Teubneriana. 133—136. II. A pontokkal (. . .) jelölt helyeken (amelyeket Apáczaí az eredeti kiadásban nem jelöl meg, vö. 23. j.) az idézet az eredeti Seneca-szöveg kisebb-nagyobb részeit átugorja.

tartóztatasz fel azzal, amit magad is hazugságnak nevezel, s amiről annyi könyvet összeírtak? Lám, az egész élet csak hazudik neked; az életet leplezd le hát, az életet kényszerítsd vissza az igazsághoz, ha élelméjű vagy! Az élet azt tartja szükségesnek, aminek nagy része fölösleges, vagy pedig azt, ami nem fölösleges ugyan, de aminek semmi ereje sincs ahhoz, hogy szerencsésé és boldoggá tegyen. Mert nem mindjárt jó is az, ami esetleg szükséges . . ., mivel van olyan szükséges dolog, ami nagyon is értéktelen . . . Mi tehát a teendő? Nem arra fogsz-e inkább gondot fordítani, hogy mindenkinek megmutasd: nagy idővesztéssel hiábavaló dolgok után kutatnak, és sokan letudták már életüket a hozzávaló eszközök keresésével! . . . Ha figyelmesek volnánk is, megelőzne bennünket az élet, viszont, hogy nem sietős a dolgunk, úgy szalad át rajtunk, mintha nem is a miénk volna. A legutolsó napon vége szakad, és minden nap kevesebb lesz egy nappal . . . De máskorra halasztom ezt a vitát a dialektikusokkal, akiknek oly nagyon kifinomult elméjük van, mégis egyoldalúan nézik a dolgokat.”³³

Aranyszavak ezek Seneca szájából, s ha nem is tudtam nekik ténylegesen eleget tenni, mindenesetre követésükre törekedtem teljes erőmből.

Mármost, hogy a lelkiismeretesség követelményének eleget tegyek, röviden elmondom, melyik részben kiket követtem, egyrészt, hogy a tanulóifjúságot mintegy kéznél fogva elvezessem a könyvben összefoglalt dolgok alaposabb megismeréséhez, másrészt, hogy kikerüljem az idősebb Plinius súlyos vádját, amelyet T. Vespasianushoz írt előszavában egyes könyvek szerzőivel szemben felhozott.³⁴ Plinius a következő vádat emeli:

„. . . Ezért megbecsülöm azokat, akik megelőztek, de a magam részéről azokat is, akik utánam jönnek. Mert tudom, hogy ezek ugyanúgy fognak versengeni velünk, mint mi az elődökkel. Jóízlésnek pedig bizonyosága az, hogy könyvben előre tettem a forrásul használt szerzők nevét. Mert véleményem szerint az a méltányos és igazán tisztességtudó eljárás, ha megvalljuk azok nevét, akiknek segítségével eredményt értünk el, nem pedig az, amit a legtöbben követnek a már említett írók közül. Mert tudd meg, összehasonlítottam a szerzőket, és rájöttem arra, hogy a leghitelesebb és legújabb szerzők a ré-

³³ *Dialektikusoknak a vitatkozás mesterségének tanítóit nevezték. Ezek arra tanították meg tanítványaikat, hogyan kell bármely ügy mellett és ellen egyaránt sikeresen vitatkozni. Gyakorlatilag az álokoskodások*

„Quid me detines in eo, quem tu ipse pseudomenon appellas, de quo tantum librorum compositum est? Ecce tota mihi vita mentitur: hanc coargue, hanc ad verum, si acutus es, redige! 250
Necessaria iudicat, quorum magna pars supervacua est; etiam quae non est supervacua, nihil in se momenti habet in hoc, ut possit fortuna|tum beatumque praestare. Non enim statim XVII.
bonum est, si quid necessarium est, . . . quoniam quaedam necessaria sunt eadem vilissima . . . Quid ergo? Non eo potius 255
curam transferes, ut ostendas omnibus magno temporis impendio quaeri supervacua et multos transisse vitam, dum vitae instrumenta conquirunt! . . . Etiam si attenderemus, tamen nos vita praecurreret; nunc vero cunctantes quasi aliena transcurrit, et ultimo die finitur, omni perit . . . Sed in alium diem 260
hanc litem cum dialecticis differam, nimium subtilibus et hoc solum curantibus, non et hoc.”

Aurea haec Senecae verba, si non reapse assequi, sequi certe toto opere enixus sum.

Ut vero bonae conscientiae depositum iam reddam, 265
breviter, in quibus quos sum sectatus, narrabo, cum ut discipulos ad maiorem rerum in hoc libro comprehensarum cognitionem quasi manu ducam, tum ut graves Magni Plinii criminationes contra librorum scriptores evitem. Qui in Praef[atione] ad T. Vespasianum hac utitur invectiva: 270

„. . . Proinde occupantibus locum faveo, ego vero et posteris, quos scio nobiscum decertaturos, sicut ipsi fecimus cum prioribus. Argumentum hujus stomachi mei habebis, quod in his voluminibus autorum nomina praetexui. Est enim benignum (ut arbitror) et plenum ingenui pudoris fateri, per quos profeceris, non ut plerique ex iis, quos attigi, fecerunt. Scito enim conferentem autores me deprehendisse a juratissimis et proximis 275

248. quid 250. redige. 251. est: 253. fortuna-tum *Ct.*: tum | praestare: 254. necessarium est, 255. vilissima. | non 256. omnibus, 257. supervacua: 258. conquirunt. 259. praecurreret 260. perit. 261. subtilibus, 262. hoc. 263. *c.* | 265. *c.* Vt 266. breviter | quibus, | cum 267. maiorem, | comprehensarum, 270. Vespasianum, 271. *c.* Proinde | ego *Ct.*: go | vero 275. pudoris, fateri 277. a

virtuóz kezelését jelentette ez, s ez ellen intéz itt Seneca támadást. Az idézet tendenciájával kapcsolatban vö. NTM *dialektikusok*.

³⁴ Caius Plinius Secundus Maior, kiemelkedő római természettudós (i. sz. 23–79) Titus Vespasianus császárnak ajánlotta nagy művét, a *Historia naturalis*-t („Természettudomány”).

giüket szóról-szóra lemásolták, ez utóbbiak nevének említése nélkül. Nem azzal a nemes példaképpel versenyezzenek, nem is azzal az őszinteséggel, mint Cicero, aki »Az állam« című művében Platon követőjének mondja magát, és »Vigasztalódás lánya halálán« című művében bevallja, hogy Krantorot követi,³⁵ a »Kötelességek« című művében pedig, hogy Panaitioszt.³⁶ Pedig hát tudod, Cicerónak ezeket a könyveit nemcsak kézbe kell vennünk minden nap, hanem alaposan meg is kell tanulnunk. Igazán szolgálai lelkületre és szerencsétlen természetre vall az, ha valaki szívesebben eltűri, hogy lopáson érjék, mintsem, hogy megfizesse a kölcsönt, mikor saját tőkéje idegen tőke kamataiból származik.»³⁷ Eddig idézem Pliniuszt.

Így hát az általam követett szerzők a tárgykorok különfelesége szerint a következők:³⁸ a metafizikában Cartesius;³⁹ a logikában Ramus és Amesius;⁴⁰ az aritmetikában Ramus, Snellius, Schonerus;⁴¹ a geometriában⁴² csak Ramus (véteknek tartottam ugyanis összezavarni az ő módszerét, egy dolog kivételével, hogy tudniillik az ő kommentáraiból nem kis fáradsággal összekeresgettem és napfényre hoztam a dichotómiákat,⁴³ melyek többnyire kimaradtak a hannoveri, úgynevezett tizenkettedrét kiadásból. Mivel történetesen ez az egy kiadásom volt, csudálkoznom kellett, hogy ilyen módszeres író ennyire megfélekedezett saját módszeréről. Csak később jöttem rá, hogy ez a kiadó hibájából történt); az általános természettudományban Cartesius és Regius;⁴⁴ az asztronómiában Copernicus, Cartesius, Regius, Phocylides, Alstedius, Scribonius;⁴⁵ a föld- és vízrajzban, valamint a zenében Alstedius;⁴⁶ a meteorológiában

³⁵ Krantor a régi akadémiának nevezett platonista iskola híve volt (i. e. kb. 340–275). Gyermekait gyászoló barátja vigasztalására írta „A gyászról” (*Περὶ πένθους*) c. művét, amelyet itt említett munkájában Cicero utánzott.

³⁶ Panaitios Rómában tanító görög sztoikus filozófus volt (i. e. 180–110).

³⁷ A kölcsönt az fizeti meg, aki közli a forrás gyanánt használt szerző nevét.

³⁸ Az alább következő valamennyi forrásadathoz vö. NTM *Magyar Enciklopédia forrásai*.

³⁹ A „metafizika” a Magyar Enciklopédia I. része: „A tudománynak kezdetéről”, amely a descartes-i – a metafizikába áthajló – ismeretelmélettel foglalkozik. Vö. még NTM *Descartes*, valamint a címhez: NTM *tudomány*.

⁴⁰ A Magyar Enciklopédia II–III. része: „A dolgoknak közönséges tekinteteikről, és azoknak feltalálásokról”, amely a logikai kategóriaelméletet tárgyalja, ill. „A dolgoknak egybekötött tekinteteikről”,

veteres transcriptos ad verbum, neque nominatos, non illa Virgiliiana virtute ut certarent, non Ciceroniana simplicitate, qui in libris De republica Platonis se comitem profitetur, in 280 Consolatione filiae Crantorem, inquit, sequor; item Panaetium De officiis. Quae volumina ejus ediscenda, non modo in manibus quotidie habenda nosti. Obnoxii profecto animi et infelicis ingenii est deprehendi in furto malle, quam mutuum reddere, cum praesertim sors fiat ex usura.” Hucusque Plinius. r.285

Autores igitur secundum materiarum varietatem quos sequor, hi sunt: in Metaphysicis Cartesius; in Logicis Ramus, Amesius; in | Arithmetiis Ramus, Snellius, Schonerus; in xix. Geometricis solus Ramus (methodum enim heic ejus turbare religio mihi fuit, praeterquam quod non exiguo labore ex ejus 290 commentariis dichotomias elicui ac conquisivi, quae in editione Hannoviensi — in duodecimo, ut vocant — plerumque omissae sunt, ut mirari mihi, cum illam solam haberem, contigerit, tam methodicum authorem adeo methodi suae oblitum fuisse, quod 295 postea editoris culpa evenisse deprehendebam). In Physica generali Cartesius, Regius; in Astronomicis Copernicus, Cartesius, Regius, Phocylides, Alstedius, Scribonius; in Geographia, Hydrographia, Musica Alstedius; in Meteoris Cartesius, Regius, Scribonius; in Anthropologia Scribonius,

280. de Republica, | profitetur: 281. consolatione filiae, | inquit sequor: | Panaetium, 282. de 283. habenda, | animi, 284. est, 285. usura. Hucusq; 286. c. 287. sequor | sunt: In 288. *Ci.*: Arith- 289. Ramus, (methodū | turbare, 290. religio 292. (in duodecimo | vocant) 293. haberem 294. authorem, 295. deprehendebam.)

amely az ítélet és következtetés elméletét tartalmazza. Vö. még NTM Ramus, ill. Amesius, valamint a címhez: NTM tekintet.

⁴¹ A Magyar Enciklopédia IV. része: „A dolgoknak megszámlálásáról”, amely elemi aritmetikát ad. Vö. még NTM Snellius, ill. Schonerus.

⁴² A Magyar Enciklopédia V. része: „A mennyiségnek megméréséről”.

⁴³ Ramus a felosztás legtökéletesebb módjának a kizárólag kettéosztásokon alapuló, ún. *dichotómia*s felosztást tekintette. Vö. még NTM *dichotómia*.

⁴⁴ A „Toldalék az V. részhez”, amelynek címe: „A testes dolgoknak módjaikról”, s amely az elméleti mechanika néhány alaptörvényét közli. Vö. még NTM Regius.

⁴⁵ A Magyar Enciklopédia VI. része: „Az éghi dolgokról”, amely kozmogóniát, szférikus asztronómiát, kozmográfiát és asztrológiát tartalmaz. Vö. még NTM Copernicus, ill. Phocylides, ill. Scribonius.

⁴⁶ A Magyar Enciklopédia VII. részének („A földi dolgokról”) I–V. fejezete a Föld méreteire vonatkozó adatokat, a földnek mint az

Cartesius, Regius és Scribonius ;⁴⁷ az antropológiában Scribonius és Regius ;⁴⁸ az orvostudományban egyedül Regius ;⁴⁹ a zoográfiaiban Regius, Scribonius és Alstedius ;⁵⁰ az ásványtanban Scribonius, Regius és Alstedius ;⁵¹ a botanikában Scribonius és Regius ;⁵² a mechanikában Alstedius, Amesius, Metius ;⁵³ az etikában, ökonómiában, politikában, jogtudományban és teológiában Fennerus, Amesius, Althusius stb.,⁵⁴ az általános grammatikában Ramus ; a speciális, mégpedig a görög és latin grammatikában ugyancsak Ramus, a héberben és annak dialektusaiban Martinius, az arabban Erpenius ; az általános retorikában Talaeus, a speciális, mégpedig a görög, héber és arab retorikában különböző írók, a latinban viszont Talaeus.⁵⁵

Talán azt fogod mondani, hogy ez kevés. Nem tagadom. De olyanok, akik bőven elegendőt nyújtottak nekem ahhoz, hogy megírjam a tudományok rövid összefoglalását. „Ezért — hogy a sok tapasztalattal rendelkező Heurnius⁵⁶ szavaival éljek — úgy

aristotelesi négy elem közül az elsőnek descartes-i módszerű tárgyalását, valamint a kontinensek és részterületeik s a fontosabb tengerek, öblök, tengerszorosok, szigetek, tavak, folyók, hegyek felsorolását tartalmazza. Ezekre a fejezetekre gondol Apáczai, amikor *föld- és vízrajzot* mond. (A városok és akadémiák felsorolását a VIII. rész III–IV. fejezetében az emberi készítmények tudományához, a „mechanikához” tartozónak tekinti.) — A *zenével* az Enc. VII : X. foglalkozik (néhány hangtani és zeneelméleti alapfogalmat tartalmazva).

⁴⁷ Magyar Enciklopédia VII : VI–IX., valamint XI–XVI. E fejezetek a levegő mozgásait (szeleket, VI.), a tűz descartes-i elméletét (VII.), a testek általános fizikai sajátosságait összefoglalólag (VIII.), majd külön a fény és a színek descartes-i elméletét (IX.), a hang elméletét (ide ékelődik be a zeneelméleti rész, X.), az ízeket és a szagokat (XI.) tárgyalják, továbbá a testek elváltozásait általában (XII.), kémiai (vagy inkább még alkímiai) alapsajátosságait (XIII.), majd ezekre támaszkodva a csapadékok (XIV.), a valóságos égi fényjelenségek (XV.) és végül a látszólagosak (fattyúnapok, holdudvar, szivárvány stb., XVI.) descartes-i magyarázatát.

⁴⁸ Magyar Enciklopédia VII : XVII–XXX., amely fejezetek az állatok általános fiziológiáját ismertetik (az ember fiziológiáját tartva szem előtt), valamint az emberi szervezet egészséges működését és az egészség megóvásának módjait, descartes-i—regiusi értelmezésben.

⁴⁹ Magyar Enciklopédia VII : XXXI–XXXVIII. E fejezetek a patológia és terápia regiusi elméletét adják.

⁵⁰ Magyar Enciklopédia VII : XXXIX–XLI. Tényleges és mesés érdekességek valódi és mesebeli állatokról.

⁵¹ Magyar Enciklopédia VII : XLVI–XLVII. Tényleges és mesés érdekességek ásványokról, valamint ásványok gyógyhatásai. Ide kapcsolódik (az utolsóként felsorolt mágneskő említése folytán) a mágnesség descartes-i elméletének ismertetése. Apáczai részéről alighanem csak elírás, hogy a források felsorolásánál az ásványtant a botanika előtt említi ; az Enciklopédiában a botanika megelőzi az ásványtant.

⁵² Magyar Enciklopédia VII : XLII–XLV. Főleg gyógyhatás szempontjából fontos növények felsorolása, a gyógyhatás említésével.

Regius; in Medicina solus Regius; in Zoographia Regius, Scribonius, Alstedius; in Metallicis Scribonius, Regius, Alstedius; in Botanicis Scribonius, Regius; in Mechanicis Alstedius, Amesius, Metius; in Ethicis, Oeconomicis, Politicis, Juridicis, xx. Theologicis Fennerus, Amesius, Althusius, etc.; in Grammatica generali Ramus; in speciali, puta Graeca, Latina, idem; 305 Hebraea cum dialectis Martinius; Arabica Erpenius; in Rhetorica generali Talaeus; speciali: Graeca, Hebraea, Arabica varii, Latina vero Talaeus.

Pauci hi sunt, inquires fortassis; fateor. Sed tales, qui mihi compendia artium scribenti abunde sufficiunt. „Quare... (ut experientissimi Heurnii verbis utar) imitari hos decrevi, hisque, 310

302. Scribonius, *corr. Enc. Scribonius*, | Regius, 303. Oeconomicis, *Ct.*: cis, | Iuridicis, 304. &c. 305. Ramus, | speciali 306. Dialectis Martinius, 307. speciali 309. c. | sunt | fateor: sed tales 310. Quare 311. hisque

⁵³ Magyar Enciklopédia VIII. része: „A csinálmányokról”. Az I. fejezet a VIII. rész eredeti (egészében meg nem valósított) tervét közli; a II. fejezet a várépítés harcászati elméletével foglalkozik; a III. fejezet földrészenként és országonként sorol fel fontosabb városokat, községeket, a IV. fejezet pedig fontosabb akadémiákat; a további fejezetek (V–XV.) mezőgazdasági ismereteket közölnek. — A VIII. rész tervének megváltoztatásához vö. NTM *Magyar Enciklopédia mesterségekről*. Vö. még NTM *Metius*. — A IX. rész („Az ekkéig megtörtént dolgokról”) nem szerepel az itt adott tervezetben; e kérdéshez vö. *Magyar Enciklopédia történelemről*.

⁵⁴ A Magyar Enciklopédia X–XI. része: „Az embernek magaviseléséről”, amely az etikát, a családi élet etikai, gazdasági és jogi szabályait (az ún. ökonómiát), a jogtudományt és az államelméletet tárgyalja, valamint „Az Istenről és az ő dolgairól”, amely a teológiát foglalja magában. Vö. még NTM *Althusius*, ill. *Fennerus*.

⁵⁵ Vö. NTM *Magyar Enciklopédia megírtatlan részei*. Vö. még NTM *Martinius*, ill. *Erpenius*, ill. *Talaeus*.

⁵⁶ Johannes Heurnius (Van Heurne) holland orvos (1543–1601). Leyden egyetemének professzora, néhány nagyterjedelmű és több kisebb orvostudományi munka szerzője, amelyek a maguk korában feltűnést keltenek. Egyebek közt latinra fordította és bő kommentárokkal ellátva kiadta Hippokratés *Ἀφορισμοί* c. munkáját, „Notae in aphorismos Hippocratis” címen, amelyet alább Apáczai név szerint is megemlít (40. l.), s amelynek előszavát – néhány bevezető és befejező mondat mellőzésével, valamint néhány kisebb kihagyással (ezeket a szokásos módon megjelöltük) – csaknem teljes szövegében közli Apáczai az itt következő terjedelmes idézetben. Heurnius e művét egy XVII. századi posthumus kiadásnak egy címlapjától megfosztott példányából ismerjük; az előszó lapjai számozatlanok. A Heurnius-idézetet lezáró disztichon szerzőjét nem ismerjük. (A disztichont Szerdahelyi István fordította.)

határozta, hogy... az ő nyomdokukban fogok haladni, és nyíltan megmondom, nekik köszönhetek legtöbbet; műveikből ugyanis nagyon sokat átvettem és felhasználtam. Mert — amint nagyon helyesen mondta Flavius Albinus⁵⁷ — az az igazi gyümölcse olvasásodnak, ha a versenyzők hevével igyekszel megfelelő alkalmazás útján saját hasznodra fordítani mindazt, amit a könyvekben helyesnek tartasz, vagy amit az írók mondani-valóiban legjobban megcsodálsz. A jeles költő, Afranius⁵⁸ is, midőn válaszolt azokra a vádakra, hogy túl sokat kölcsönzött Menandrostól,⁵⁹ így szólt: »Kölcsönöztem, megvallom, nemcsak tőle, hanem más költőktől is azt, ami megtetszett náluk, sőt latin költőktől is minden olyan dolgot, amit véleményem szerint nem tudtam volna jobban csinálni.« Vergilius sem szégyellte verssorok ezreit átvenni Homerostól, és nem szégyellt minden homerosi sajtáságot utánozni. Homeroson kívül nagyon sokat kölcsönzött Theokritostól,⁶⁰ Apolloniosztól⁶¹ s Hesiodostól is.⁶² És maga Cicero is nem Platonból és Demosthenesből indul-e ki nagy részben? Sőt Klearkhos⁶³ bizonygatja, hogy ő ismerte azt a zsidó író, akitől maga Aristoteles tanult. És a legkiválóbb orvosok, mint Aétios,⁶⁴ Oreibasios,⁶⁵ Paulus Aiginetes,⁶⁶ Alexandros Trallianos⁶⁷ és Aktuarios,⁶⁸ a legtöbbször nem ugyanazt írják-e szóról-szóra? S vajon emiatt kikergették-e őket közakarattal, lármás taps kíséretében valamennyi színházból?⁶⁹ Így hát erős az elhatározásom, hogy töretlen lélekkel tűröm minden irigyem füttyeit, csak valami hasznuk származzék írásaimból az embereknek. Ha a dicsőség vágya vezetett volna e könyv kiadásakor, meg tudtam volna bizonyítani mindezt sokkal mutatósabban is, és úgy, hogy teljesen különbözzék mások írásának jellegétől. De

⁵⁷ Ez a szerző előttünk ismeretlen.

⁵⁸ Lucius Afranius (i. e. 100 körül), számos comoedia togata (latin tárgyú vígjáték) szerzője.

⁵⁹ Az attikai komédia legkiválóbb képviselője, i. e. 343—291.

⁶⁰ Hellenisztikus költő (i. e. kb. 300—265). Pásztor-idillek szerzője. Ilyen idilleket Vergilius is írt (Bucolica), s ezekben utánozta Theokritost.

⁶¹ Apollonios Rhodios hellenisztikus költő (i. e. 295—215); Argonautikon c. eposzát az Aeneis egyes részeiben utánozta Vergilius. (Apollonios szerelmes Medejáról mintázta Vergilius a maga Didóját.)

⁶² Vergilius Georgicon című, a földművelésről és állattenyésztésről írt tankölteményéhez Hesiodosnak, a nagy görög parasztköltőnek *Ἔργα καὶ ἡμέραι* (Munkák és napok) c. tankölteménye szolgált (el nem ért és meg sem közelített) mintaképül.

⁶³ Jelentéktelen görög filozófus az i. e. IV—III. század fordulóján, aki Aristoteles közvetlen tanítványa volt.

⁶⁴ A bizánci császár orvosa, az *Ἱατρικά* (Gyógyászat) c. nagy orvosi kézikönyv szerzője (i. sz. VI. sz.).

aperte dico, plurimum debeo; nam in meum usum ex illis plurima transtuli. Nam, ut bene Flavius Albinus dicebat, fructus legendi is est, ut aemuleris, quae in aliis probes, et quae maxime in aliorum dictis mireris, in aliquem usum tuum 315 opportuna derivatione convertas. Afranius quoque, insignis poëta, cum responsum offerret his, qui eum insimulabant, quod plura sumpsisset a Menandro: Fateor, inquit, accepi, non modo ab illo, sed ut quisque habuit, quod conveniret mihi, et a Latino | XXI. quoque, quodcumque me non posse facere melius credidi. Non 320 puduit Virgilium milia versuum ab Homero transferre et affectus omnes imitari; qui etiam a Theocrito, Apollonio et ab Hesiodo plurima accepit. An non ipse Cicero a Platone et Demosthene magna ex parte decurrit? quin testatur Clearchus se vidisse eum Judaeum, a quo didicit ipse Aristoteles. An non principes medici, 325 Aëtius, Oribasius, Paulus Aegineta, Alexander Trallianus, Actuarius, ad verbum eadem plerumque scribunt? an illi propterea ex omnibus theatris consentientibus manibus explosi fuere? Stat itaque apud me firma sententia, omnium aemulorum *σολήματα* infracto animo ferre, modo aliquis ex meis scriptis 330 usus ad homines perveniat. Ad gloriam si haec edere voluissem, potuissem sane omnia splendidiora et ab aliorum scribendi

313. Nam | benè 314. probes : 316. Afranius quoque 317. Poëta; | his 318. sumpsisset à 319. habuit | à | *Œt.*: quo- 320. quoque 321. in illa | transferre, 322. imitari: | à 323. Annon | à 325. Judaeum à | Annon | Medici 329. aput

⁶⁶ Udvari orvos Julianus római császár mellett, a *Συναγωγή Ιατρικαί* (Orvosi gyűjtemény) c. 70 könyvre terjedő (később általa 9 könyvben összefoglalt) nagy orvosi mű szerzője (i. sz. kb. 325–400). Műve a fontosabb régebbi orvostudományi munkák *kivonata*, innen kapta címét is.

⁶⁶ Nagynevű görög sebész és szülész az i. sz. VII. sz.-ban. Ránk maradt nagy tudományos művében, az *Ἐπιτομῆς ἰατρικῆς βιβλία ἑπτὰ* (Orvostudományi összefoglalás hét könyvben) c. munkájában főleg Orebasiosra támaszkodott.

⁶⁷ A *Θεραπευτικά* (Orvoslástan) c. híres orvosi mű szerzője az i. sz. VI. sz.-ban.

⁶⁸ Bizánci udvari orvos a XIII. század második felében. A császár kitüntetésképpen nevezte ki *actuarius*nak, vagyis tanácsosnak; innen ered görög neve: *Ἀκτουάριος*. Több nevezetes orvosi könyvet írt (*Περὶ ὄσθων* – A vizelet fajairól – , *Περὶ διαγνώσεως παθῶν* – A betegségek felismeréséről – stb.).

⁶⁹ Ti. az orvostudomány nyilvánosságából. Az ókori színházlátogatók füttyel és lármás tapsal kergették le a színpadról a nekik nem tetsző színészt (explocdere et exsibilare).

ettől nem lett volna a könyv nagyobb hasznodra, kedves olvasóm! A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára. Egynémely dolgról talán mások is ugyanígy beszéltek. Hát akik ugyanarról a tárgyról írnak, azoknak minden áron mást-mást kell magukból kiizzadniuk? Nem csónaknak kell-e hát neveznünk a csónakot? Vagy az igazság nem egy és ugyanaz? Hogy fogadnák a gáncoskodók, mondd, Avicennát,⁷⁰ Paulost, Aëtioszt, Oreibasioszt és számtalan régi tudós orvost, ha még életben volnának? Mert ők minden munkájukat Galenosból⁷¹ és más régi orvosokból írták ki csaknem szóról-szóra. Ezek a híres tudósok minden bizonytalansággal másképpen is tehettek volna, ha akartak volna. De minden munkájukat arra szentelték, hogy másoknak használjanak, és nem a saját dicsőségüket keresték. Vagy talán nem Galenosból, e nagy óceánból merítenek az orvostudománynak ezek az elméleti művelői? Akad-e náluk olyasmi, mondd, amiről helytálló a véleményük, és amit nem találsz meg nagyjából ugyanígy Galenosnál? És mondd, miért szabad másoknak inkább meríteniük ebből a forrásból, mint nekem? Elárulod tudatlanságodat, ha azt hiszed, hogy mindannak, amit más orvosi szerzőknél olvasol, java része saját szellemi termékük, holott bizony Galenos és Hippokrates e gondolatok forrása. Ha majd ezeket más művekbe is beleszöve látod, rá fogsz jönni, hogy Galenostól valók. Bizony járatlanságodat árulod el, mert sohasem nézted át alaposan Galenos írásait, és így nem tudod, hogy ezek a szerzők is, meg mi is honnan eredeztetjük műveink patakocskáit.”

„Hát olyan szégyenletes dolog az, mondd — folytatja kevéssel alább Heurnius —, hogy utánozzuk, és a közjó érdekében mind kibocsássuk a legjobb műveket, megfelelőbb formában és tetszetősebb feldolgozásban? . . . Művemben (tudniillik a »Hippokrates aforizmainak magyarázatában«)⁷² ezt az eljárást követve, hatalmas, örvényekkel teli vállalkozásba vetettem bele magamat. De remélem, a jó emberek pártfogása megóv attól, hogy irigyeim rágalmait maguk alá temessenek. Mert tanítványaim kedvéért és javára szívesebben vállalom a gáncoskodók részéről fenyegető veszedelmet, mintsem hogy megfosszam tanítványaimat fáradságom gyümölcsetől, ha ugyan érlelt ilyen munkám által a legjobb és leghatalmasabb Isten. . . Akik pedig acsarkodnak rám ezért, és annyira kékülnek-zöldülnek a más munkája miatt, ám tegyenek próbát, és csinálják

⁷⁰ Perzsa származású, arabul író nagy filozófus és orvos (980–1037), az aristotelesi filozófiának legjelentősebb követője és tovább-

caractere aliena omnino reddere ; ad usum vero vestrum, Lector
 amice, meliora facere non potui. Mihi enim discipulisque meis
 illa consarcinaram, non aliis. Dicta sunt quaedam eodem modo 335
 ab aliis? | qui eadem de re scribunt, an omnino diversa proderent
 debent? estne scapha vocanda scapha? an veritas non una et
 eadem? Quomodo, quaeso, hi Avicennam, Paulum, Aëtium,
 Oribasium plurimosque veteres medicos doctissimos, si viverent,
 exciperent, qui verbo tenus fere ex Galeno et veteribus aliis 340
 medicis cuncta sua exscribunt? Potuissent sane doctissimi hi
 viri, si voluissent, aliter ; verum utilitati, non propriae gloriae
 cuncta dedere. An non omnes dogmatici ex Oceano illo, . . .
 Galeno, hauriunt? quid, quaeso, quod ab aliis bene dicitur, fere
 apud illum non deprehendas? Cur, quaeso, aliis licet ab eo 345
 fonte haurire magis, quam mihi? Prodis inscitiam tuam, cum
 apud alios plurima, quae legis, existimas esse ab eorum ingenio,
 cum a Galeno et Hippocrate fluxerint : mox, si aliis scriptis ea
 inserta vides, inde abducta putas ; sane tuam imperitiam prodis,
 qui nunquam Galeni scripta perlustrasti : ut nescias, hi et nos 350
 unde derivamus rivulos nostros.”

„An, quaeso, turpe imitari (inquit paulo post idem) ac
 optima quaeque in usum Reip[ublicae] proderent commodiore 335
 forma ac elegantia . . . Ista jam in hoc opere (Explicatione
 scil[icet] Aphorismorum Hippocratis) ingressus sum gurgitem 355
 vastum, sperans a bonis viris patrocinium, ne invidorum male-
 dictis obruar. Nam in studiosorum gratiam atque utilitatem
 malui periculum detrectantium subire, quam fructu, si quis
 est a D[eo] O[ptimo] M[aximo] per meos labores paratus, eos
 defraudare . . . Velim, qui haec ringunt, ac ita qui vivent in 360
 aliena scripta, tentare velint, ut haec meliora faciant ; nulli

333. verò 334. potui: 336. *Ct.*: qui | scribunt 337. debent? 338.
 Quomodo quaeso 339. Oribasium, | Medicos 340. exciperent? | verbotenus
 341 Medicis | exscribunt. 342. voluissent aliter: | gloriae, 343. Annon | oceano
 illo, 344. quid quaeso | dicitur 345. Cur quaeso 346. magis | mihi? |
 prodis 347. apud | plurima 348. à | Hippocrate | mox 349. putas : 350.
 nescias 351. nostros, 352. c. an quaeso 353. quae-que *Ct.*: que 354.
 elegantia. 356. à 359. à 360. defraudare. Velim 361. velint | faciant:

fejlesztője az arab filozófia képviselői közt. Főműve, amelynek latin
 címe „Canon medicinae”, évszázadokra szóló hatással volt az orvos-
 tudomány fejlődésére.

⁷¹ Galenos (i. sz. 129–199) az ókornak Hippokrates (i. e. kb.
 460–377) mellett legnagyobb orvosa.

⁷² Apáczaai közbevetése.

meg jobban. Mindenki előtt szabad az út a dicsőség felé...
Ézért, kedves olvasó, ugye hogy egyetértesz velem :

*Momus, a jót akaróknak járna a pártfogolás, hát
Vagy kritizálni ne merj, vagy magad írj csupa jót."*

Mindezt nem resteltem ilyen bőven idézni — a te engedelmeddel, kedves olvasó —, egyrészt, mert úgysem tudtam volna soha semmi olyat mondani, ami ennél jobban megfelelné céloknak, másrészt azért, hogy nyilvánvalóvá tegyem mindenki előtt : a legkiválóbb emberek, szakmájuk legjobb tudósai sem félnék attól, hogy más írókból igen sok dolgot kölcsönözzenek, végül pedig azért, hogy ily módon elődeink fényes példájával tegyem sikertelenné törekvéseit a „mómusok”-nak, akik fogyatkozásaimat hánytorgatják. Mert aki jó kalauzokat választ,⁷³ az nem egykönnyen térhet le a helyes útról, csak állhatatos elhatározással kövesse őket. A csecsemő is, ha óriás vállára ül, többet láthat, mint maga az óriás.⁷⁴ Tehát minden olvasóm, aki érdemesnek találja művemet arra, hogy belepillantson, teljes bizonyossággal meg fog győződni afelől, hogy seholsem pártoltam el abban a legnagyobb és leghíresebb tudósok tekintélyétől.

Most már nincs más hátra, minthogy könyvem használatára is rámutassak. A nagyobb érthetőség kedvéért vázolni fogom röviden azt a módszert, amelynek szem előtt tartására törekedném, ha lennének valaha tanítványaim.⁷⁵

Mindenekelőtt igyekezném elérni, hogy tanítványaim elméje, ha nincs még eddig kiművelve, hozzászokjék a szent bibliai, sőt a hasznos világi történeteknek és magyar nyelven való olvasásához és megértéséhez. Ezután az olvasottakból alapos vizsgát tartanék, és ennek során az olvasmányanyagot az emberi életben való felhasználásra alkalmaznám. Miután ebben jó ideig gyakorolták magukat, és már közepes eredményt értek el, átvinném végre őket erre a magyar nyelvű enciklopédiára.

⁷³ Vö. *NTM Magyar Enciklopédia forrásainak megválasztása.*

⁷⁴ Johannes Salisberiensis angol püspök (1110 – 1182) „Metalogicus” c. munkájának tanúsága szerint (lib. III. cap. 4.) e mondás hasonmása és őse Bernardus Carnotensis Silvestertől származik. Ez a Bernardus nevű bencés szerzetes (kb. 1070 – 1160), Johannes Salisberiensis mestere, neves pedagógus és közepes filozófus volt, aki az egyházi dogmatikától elhajló panteista nézetekkel rokonszenvezett, s az antik görög és római kultúra nagy tisztelője volt. Éppen az antik és a középkori kultúra összevetésével kapcsolatos a szóbanforgó hasonlata is. „Dicebat Bernardus Carnotensis, nos esse quasi nanos, gigantium humeris insidentes, ut

enim ad gloriam clausa janua . . . Quare, an non, Lector amice, tu ita mecum?

*Mome, favere decet prodesse volentibus; ergo
Carpere vel noli nostra, vel ede tua!"*

365

Haec tam prolixè adducere non sum venia tua pigratus, B[enevole] L[ector], cum quod nihil scopo meo convenientius dici unquam potuisset, tum ut omnibus manifestum facerem viros excellentissimos quoque et suarum artium peritissimos non vereri plurima ab aliis mutuare, atque hocce majorum 370 exemplo tam illustri Momorum insufficientiam mihi exprobrantium conatus | irritos redderem. Quum qui optimos viae duces xxiv. eligit, modo eos sequi constanter statuatur, minus facile in errorem abducatur; infansque in humeris gigantis situs plus ipso gigante videatur. Certo ergo sibi persuadeat Lector quilibet, 375 quicumque nostra haec inspicere dignabitur, maximorum doctrinae clarissimorum virorum nihil hic destitui autoritate.

Restat jam, ut usum etiam libri digito praemonstrem. Quod quo melius fieri queat, methodum et modum, quem, si unquam discipulos habiturus essem, observare anniterer, breviter 380 delineabo. Ante omnia darem operam, ut discipulorum ingenia, inculta si adhuc dum essent, adsuescerent historiarum Biblicarum sacrarum, immo prophanarum quoque utiliorum, lingua Hungarica lectioni et observationi, de lectis eos accurate postea examinando et eas ad usum vitae humanae transferendo; 385 postquam in iis se aliquamdiu exercuissent, progressusque mediocres fecissent, transferrem tandem eos ad Hungaricam

362. janua. | annon, | amice 364. c. | *Mome* | *volentibus*: ergo, 365. c. | *tua*. 366. c. | veniâ tuâ pigratus 367. L. cùm 369. Excellentissimos | peritissimos, 370. mutuare, | Majorum 371. momorum, | exprobrantium, 372. *Ct.*: irri- 373. minus facilè 374. abducatur: | situs, 375. Certo 376. Maximorum 377. Clarissimorum | nihil hic 378. jam | praemonstrem: 379. quò melius 382. adhucdum 383. imò | linguâ 384. hungaricâ 385. transferendo. 387. Hungaricâ

possimus plura eis, et remotiora videre, non utique proprii visus acumine, aut eminentia corporis, sed quia in altum subvehimur et extollimur magnitudine gigantea." („Az szokta volt mondogatni Bernardus Carnotensis, hogy mi olyanok vagyunk, mint valami törpék, akik óriások vállán ülünk, úgyhogy többet és távolabb fekvő dolgokat láthatunk meg, mint azok; nem mintha a magunk látása volna élesebb, vagy testünk volna magasabb, hanem azért, mert magasba ragad és fennen hordoz bennünket a roppant óriás.”)

⁷⁶ Vö. NTM *Magyar Enciklopédia tankönyv-jellege.*

Ennek azonban nem az elejét olvastatnám, hanem olyan fejezetét vagy részletét, mely érthetőbb dolgokat tárgyal. Gondolok itt a földrajzra (melynek tanításakor hasznos volna földgömböt vagy térképet kéznél tartani), vagy más ehhez hasonló könnyűségű tárgyra. Ezt az anyagot bevésném, szorgalmasan kérdegetve tőlük: Hány világtáj van? Mely országok fekszenek keletre, melyek nyugatra? stb. Hány különálló világrész van, s melyek a legvirágzóbb országaik? Melyek a nevezetesebb tengerek, folyamok, források, folyók és tavak? Milyen nevezetesebb hegyek vannak egyes országokban? stb. Innen a speciális természettudományokra vinném át őket, és az ásványokról, növényekről, állatokról szóló tudományt adnám elő, megvizsgálva, ki mit figyelt meg egyik vagy másik állatról, ásványról és növényről. Ezután az etikai, ökonómiai és politikai kérdésekre térnék át, kérdegetve újból: Mi az erény? Melyek az erény közös tulajdonságai, melyek a fajai? stb. Mik a kötelességeik a szülőknek, a gyermekeknek, az egész családnak? Mi a kötelességük az előjáróknak alattvalóikkal, és viszont: az alattvalóknak előjáróikkal szemben? Most térnék vissza a számtanra, arról a geometriára és az általános természettudományra, majd a metafizikára és logikára, végül pedig mindarra, amit az előző részekből kihagytunk. Eközben azonban gondosan őrizkedném attól, hogy tanulóim a legáltalánosabb dolgokon kívül bármit is emlékezetükbe véssenek, nehogy emlékezőtehetségüket gyakorolva, elveszítsék ítélőképességüket.

Mikor már azt látnám, hogy tanítványaim minden dolog rövidre fogott ismeretét elsajátították, a továbbiakban az idegen nyelvek tanítására gondolnék, jól tudva azt, hogy a minden tekintetben tökéletes képzettséghez még sok olyan dolog kívánatos, amit a tárgy bősége és kis könyvem rövidsége miatt nem lehetett bő részletességgel kifejtennem és idehoznom.

Ezért lehetőséget teremtvé bármily módon a görög nyelven való olvasás és írás tanítására — a görög nyelvet ugyanis alaposan megfontolt és nagyon nyomós indokok alapján véleményem szerint minden idegen nyelvnél előbb kell tanítanunk⁷⁶ —, ugyanebből a könyvből⁷⁷ taníttatnám meg a deklinációk és konjugációk könnyebb és szabályosabb formáit vagy paradigmáit. De magával a grammatikával nem fárasztanám tovább tanítványaimat, hanem azonnal eléjük adnám sajátkezűleg való lemásolás végett az Újtestamentum valamelyik legszebben megírt könyvét, mégpedig először történeti tárgyút, azután dog-

⁷⁶ Vö. NTM *görög nyelv*.

⁷⁷ Vö. NTM *Magyar Enciklopédia megíratlan részei*.

hanc Encyclopaediam, quam non | a principio legendam xxv. juberem, sed caput vel sectionem, in qua de rebus captu facilio-
 ribus, puta ad Geographiam (utile esset heic globum vel tabulas 390
 in promptu habere) vel aliam illi facilitate haud dissimilem
 pertinentibus agitur, iis inculcarem, quaerendo diligenter ex iis:
 quot sint mundi plagae? quae regna jaceant ad orientem, quae ad
 occidentem? etc.; quot sint praecipuae orbis partes? quae in
 iis regna florentissima? Quenam maria, flumina, fontes, fluvii, 395
 lacus magis memorandi? qui montes in singulis regnis memora-
 biliores? etc. Hinc ad Physicam specialem ducerem, doctrinam-
 que de metallis, herbis et animalibus proponerem examinando :
 quid de hac bestia, metallo, herba etc. observavit? Inde ad res
 ethicas, oeconomicas, politicas dirigerem, interrogando iterum : 400
 quid virtus? quae ejus affectiones communes? quae species?
 etc.; quanam sunt officia parentum? quae filiorum? totiusque
 familiae? quid debet magistratus subditis? quid contra hi istis?
 Postea ad Arithmetica, inde ad Geometria et | Physicam xxvi.
 generalem reducerem, tandem ad Metaphysicam et Logi- 405
 cam, postremo vero ad omnia, quae in praecedentibus
 omissa fuere. In quibus tamen omnibus caverem diligenter, ut
 quicquam memoriae mandarent, nisi maxime generalia, ne
 memoriam exercentes, judicandi amitterent facultatem.

Quum ergo discipulos omnium rerum succinctam adeptos 410
 viderem, cognitionem de linguis cogitare pergerem, non nescius
 multa adhuc ad omnibus numeris absolutam perfectionem
 desiderari, quae ob materiae amplitudinem ac libelli hujus
 brevitatem fusc explicari ac deduci hic non potuere. Ac proinde
 lecturae et scripturae Graecanicae (Graecam enim linguam ob 415
 meditatae easque gravissimas causas omnibus peregrinis linguis
 praemittendam censeo) quali-quali acquisita facultate decli-
 nationum ac conjugationum faciliores et magis regulares formas
 seu paradigmata ex hoc eodem libro edisci curarem. Nec in
 Grammatica ipsa ulterius fatigare, verum librum elegantiore 420
 ex Novo Testamento, eumque histori- cum primo, tum dogma- xxvii.

388. *Ct.*: à prin- | à 389. rebus, 391. dissimilem, 392. iis: 394. &c. 398.
 herbis, | proponerem, examinando 399. observavit? 400. iterum 402. &c.
 403. hi, 404. Arithmetica | *Ct.*: Phy- 406. postremo 407. fuere.
 410. c. 411. viderem cognitionem, 414. fuscè | hic | potuere. 415. scripturæ
 Graecanice 417. quali quali | facultate, 419. paradigmata, 420.
 verum 421. histori- cum *Ct.*: cum | primo,

matikusát. (Gondolok itt Lukács evangéliumára és az Apostolok cselekedeteire, valamint Péter apostol leveleire és Pálnak a rómaiakhoz és efezusiakhoz írt leveleire.)

A tanítás rendje és módja itt a következő. Mivel az evangéliummal kezdeném, abból íratnék le hat vagy hét verset, s tanítványaim feszült figyelme mellett világosan és jól tagolva felolvasnám, majd magyarra fordítanám, és egy-két óra múlva velük is lefordíttatnám. Azután a füzetnek azt az oldalát, amelyen a görög szöveg van, letakartatnám, és a magyar fordítás szövegét visszafordíttatnám velük görögre. Így haladnék végig az egész könyvön, sőt a még hátralevő, előbb felsorolt könyveken is. Mert aki ért valamit, de kifejezni nem tudja, miben különbözik a néma szobortól? Hangot adni pedig értelem nélkül a papagáj szokott.⁷⁸ Hogy pedig a görög nyelv alapos ismeretéhez semmi se hiányozzék, ugyanezt igyekezném végigcsinálni Hesiodos és Homeros műveivel, valamint Demosthenes és Isokrates⁷⁹ néhány beszédével és levelével. (Szerencsésen egészíthetik ki az anyagot Grotiusnak a régi görög tragédia- és komédia-írókból válogatott szemelvényei.⁸⁰) Mindehhez hozzákapcsolnám a görög grammatika alaposabb megismerését és a stílusgyakorlatokat, azaz a levelek, költemények és beszédek szerkesztésmódjának vizsgálatát.

A görögről nyomban rátérnék a latin nyelvre, és itt is ugyanolyan módszer szem előtt tartásával tárgyalnám először Sulpicius Severus szent történetkönyvét,⁸¹ azután Cicero válogatott leveleit, vagy pedig arany igazságú könyvét „A kötelességekről”, majd néhány beszédét, harmadiknak pedig Vergiliust, Horatiust, Terentiust és Ovidius válogatott műveit. A munkát azonban úgy végezném, hogy a nyelvek ismeretével együtt növekedjék a dolgok ismerete is. Ahol a tárgykör megengedi, az előbb tanultak alapján röviden rá kell mutatni az írók téves nézeteire.

A görög és latin nyelv után a héber nyelvre vinném át tanítványaimat, és itt is az előbbivel teljesen azonos módszert követnék. Ennek megfelelően először a Teremtés könyvét vagy Sámuel könyveit tanítanám meg, azután Ézsaiást, majd a Zsol-

⁷⁸ Aki pedig nem érti azt, amit kifejez, amit mond – az nem ember-módra, hanem papagáj-módra, szajkó-módra tanult.

⁷⁹ Híres görög szónok (i. e. 438 – 338), a hellén birodalom gondolatának egyik legelső képviselője.

⁸⁰ Huig de Groot (latinus nevén Hugo Grotius) híres holland tudós és államférfi (1583 – 1645). Az a könyve, amelyre itt Apáczai hivatkozik,

ticum (Euangelium puta Lucae et Acta, Petri item epistolas cum Pauli ad Romanos et Ephesios) illico eis propria manu describenda darem, idque hoc ordine et modo: Quia ab Euangelio facerem initium, sex vel septem ex eo versus describi curarem, eosque ipsis attente auscultantibus clare et distincte praelegens in Hungaricum sermonem converterem, post horae vero unius atque alterius intervallum ipsosmet vertere juberem, quo facto, tecta ea, quae Graeca continet, pagina, versionem Hungaricam Graece iterum reddere mandarem, hoc modo eundo per totum librum, immo et reliquos jam nominatos. Nam qui intelligit, quod exprimere nequit, a muta statua quid differt? Dare autem sine mente sonos psittacorum est. Postea, ne quid ad linguae hujus perfectionem desideraretur, in Hesiodo, Homero et quibusdam Demosthenis et Isocratis orationibus epistolisque (quibus addi possent non incommode Grotii excerpta ex comœdiis et tragoediis veterum Graecorum) idem facere alla|borarem. His profundiorum Grammaticae Graecae cognitionem stylique exercitia, id est epistolarum, carminum et orationum compositionem subjungerem.

Ab hac protenus ad linguam Latinam transirem, ubi quoque eadem observata methodo et modo, Sulpitii Severi historiam sacram primo, tum selectas Ciceronis epistolas, aut vero aureum ipsius De officiis librum et orationes quasdam, tertio Virgilium, Horatium et Terentium cum selectis Ovidii libris proponerem. At vero in his omnibus sic versarer, ut cum linguis rerum etiam cresceret cognitio, et ubi res ferret, ex nuper perceptis falsae autorum opiniones perstringerentur.

A Graecis porro et Latinis discipulos ad Hebraeam manu- ducerem, ibidemque eandem prorsus insisterem viam, ac proinde

422. putâ | Epistolas 423. illicò 426. attentè | clarè 427. praelegens, | hungaricum 429. tectâ eâ, | graeca | paginâ, 430. hungaricam graece | reddere, 431. librum, imò 432. à mutâ statuâ 433. dare | Postea 434. desideraretur | Homero, 435. Orationibus Epistolisque 437. alla-borarem. *Ct.*: bora- 439. est, Epistolarum 441. c. | latinam 443. primò, 444. verò ! de | librum, 445. tertio 446. libris, | verò | versarer 448. perceptis, 449. c. 450. pro *i. v. inde*

ti. az „Excerpta ex tragoediis et comoediis Graecis” (Szemelvények görög tragédiákból és komédiákból) Párizsban, 1626-ban jelent meg. A kiadvány az eredeti görög szövegek mellett azok verses latin fordítását is tartalmazta. A szemelvényeket magyarázó jegyzetek kísérték.

⁸¹ A „Chronicorum libri duo” (Krónikák két könyve), Sulpicius Severus keresztény történetíró (kb. 365–420) műve, a biblia alapján tárgyalja a zsidók és keresztények mítikus elemekkel átszőtt történetét.

tárokát és Példabeszédeket, végül Jób könyvét, közvetlenül hozzájuk fűzve a rabbinusok leveleit és költeményeit.⁸² De még mielőtt megengedném, hogy elhagyják a héber nyelv területét, biztosítanám, hogy amikor innét távoznak, ne legyenek teljesen járatlanok a kaldeus, szír és talmudi nyelvben sem.⁸³ Így vinném át végre őket az arab nyelvre. Mivel itt Mohamed Alkoránjának⁸⁴ és Tamerlán történetének⁸⁵ (mint mondani szokták) mindent betöltő szerepe van, minden követ megmozgatnék, hogy ebből a két könyvből az arab nyelv kellő megismerését biztosítsam.

Ezzel a négy nyelvvel megelégedve, azt a tanácsot adnám tanítványainknak, hogy a többi nyelvekkel ne törődjenek, mert az összes többi nyelvek — ha van bennük valami jó — mind ebből a négy nyelvből mint örök forrásból fakasztják erecskéiket.

De még mielőtt búcsúzni készülő tanítványomat véglegesen elbocsátanám, és (mint mondani szokták) elhangzanék feléje utolsó búcsúköszöntésem, azokat az írókat is megjelölném számára, akiket a már felsoroltakon kívül leginkább olvasnia kell az említett nyelveken, és végül megmondanám azt is, hogy milyen módszerrel olvassa őket.

Megítélésem szerint tehát a következőket kellene olvasnia (ha egyáltalán hozzájuk lehet férni): a görögök közül Origenes,⁸⁶ Khrysostomos,⁸⁷ Basileios,⁸⁸ Eusebios,⁸⁹ Josephus,⁹⁰ Platon, Aristoteles, Plotinos, Theophrastos, Plutarkhos, Herodotos, Thukydides stb.; a latin írók közül Augustinus, Hieronymus,⁹¹ Ambrosius,⁹² Cicero, Plinius stb.; a héberek közül

⁸² A rabbinusok levelein talán a gáónoknak (a babilóni főiskolák vezetőinek) híres vitairatait (VII—XI. sz.) érti Apácza; a rabbinusok költeményein pedig a talmudmagyarázó vonatkozásokkal teli középkori héber liturgikus költészetet, az ún. *pijjut*-költészetet.

⁸³ Vö. NTM *héber nyelvjárások*.

⁸⁴ A mohamedán vallás szent könyvét, a Koránt (e cím névelős arab alakja Alkorán) i. sz. 653 körül Othmán kalifa, Mohamed harmadik utódja állíttatta össze írásbeli és szóbeli hagyományok alapján. (A kalifa a mohamedán vallás legfőbb papja, aki Mohamed utódjának számít; a szó maga is utódot jelent arabul.)

⁸⁵ Ibn Arabshah XV. sz.-i történetírónak munkája, amely Tamerlán (Timur-Lenk) mongol uralkodónak (1336—1405) történetét, Perzsia, Grúzia, Kisázsia, Szíria, Hindosztán stb. meghódítását tárgyalja. A kétségtelenül érdekes munka jelentőségét Apácza szerfőlött eltúlozza, amikor e művet a Korán mellé állítja.

⁸⁶ Az első jelentős keresztény egyházatya, dogmatikai-filozófiai művek szerzője (185—254).

⁸⁷ Ioannes Khrysostomos (Aranyszájú Szent János, 344—407), híres prédikációk, erkölcsi értekezések mellett a *Ὁμιλῖαι* (Homilíai,

primo Genesin aut Samuelis libros, tum Esaiam, postea Psalterium, tandem Proverbia, postremo Jobum discendum ipsis darem, quibus immediate subnecterem epistolas et poemata Rabbiorum. Sed antequam e finibus linguae Hebraeae pedes efferre eos sinerem, efficerem, ne | linguae Chaldaicae, Syriacae et Talmudicae prorsus imperiti inde discederent, sicque tandem in Arabicam eos introducerem. In qua quum Alcoran Muhammedis et Historia Tamerlanis utramque (quod ajunt) efficiant paginam, omnem in id moverem lapidem, ut ex duobus hisce libris linguae Arabicae sufficiens compararetur cognitio. Atque sic quatuor hisce linguis contentus de reliquis securos eos esse juberem, quum universae aliae, si quid boni habent, ex his, ceu perenni fonte, suos derivent rivulos.

Sed antequam discipulum valedicturientem prorsus dimitterem, ultimumque (ut loquuntur) illi Vale dicerem, indicarem praeter jam dictos, quinam in singulis hisce linguis maxime legendi essent auctores et denique quomodo. Ex Graecis igitur meo quidem iudicio legerentur (si haberi possent) Origenes, Chrysostomus, Basilius, Eusebius, Josephus, Plato, Aristoteles, Plotinus, Theophrastus, Plutarchus, Herodotus, Thucydides etc. Ex Latinis Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Cicero, Plinius etc. Ex Hebraeis | Aben Ezra, R[abbi] Meir, Talmud utrumque. Ex Arabibus Avicenna, R[abbi] Moses, Averroes,

451. primò | Esaiã, 452. Psalteriũ tandẽ | postremò | discendũ | darẽ, 453. sub necterem 454. è | Hebraeæ 455. efficerem | *Ct.*: lin- 457. Arabiam 460. cõpararetur | Atq; 461. contentus, 462. aliae | habent | his | fonte 464. c. | valedicturientem, 472. Plinius, | *Ct.*: Aben | utrumq;

Baráti beszélgetések) szerzője. Ez a mű bibliamagyarásokat tartalmazott az ószövetségi részhez, jelentősége tehát a XVII. sz.-i protestantizmus szemében különösen nagy volt.

⁸⁸ Caesareai püspök (330–379). Legnevezetesebb műve 24 homíliája (Beszéd a tanulóifjúsághoz, Beszéd a görög tanulmányok hasznáról stb.).

⁸⁹ Caesareai püspök (kb. 265–340). Főműve az *Ἐκκλησιαστικαὶ ἱστορίαι* („Egyháztörténelem”, 10 könyvben).

⁹⁰ Josephus Flavius ókori zsidó történetíró (i. sz. 38–kb. 94); művei: *Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* (De bello Judaico, „A zsidó háború története”), *Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία* (Antiquitates Judaicae, „Zsidó múlt”) stb.

⁹¹ A biblia latinra fordítója (348–420).

⁹² Egyházatya (340–398), kiváló vallásos költő és szentírás-magyarász. Nagy tekintélyre tett szert keresztény erkölcstana is, a „De officiis ministrorum” (A papok kötelességeiről).

Aben Ezra,⁹³ R. Meir,⁹⁴ mindkét Talmud;⁹⁵ az arabok közül Avicenna, R. Moses,⁹⁶ Averroes,⁹⁷ Algazel,⁹⁸ Sharastanius⁹⁹ stb. Ha az itt felsoroltakhoz nem lehet hozzáférni, azokat kell majd olvasni, akik inkább kéznél lesznek.

Az írók ilyen módon való ajánlásán kívül az olvasás gyümölcsözőbb módszerére is kioktatnám tanítványomat. Tanácsolnám tudniillik, hogy szerezzen magának egy ívnagyságú, vagy (mint mondják) negyedréti alakú füzetet, amelyben az üres lapok száma megegyezik a mi enciklopédiánk lapjainak számával. Írja fel sorjában minden oldalra nagyobb alakban kirajzolva az enciklopédia oldalszámainak megfelelő számot, és írja mellé címnek azt, amiről szó van az enciklopédia megfelelő oldalán, a következő módon:

1. LAP: A TUDOMÁNYNAK KEZDETIRŐL. 2. LAP: LELKÜNK ÉS AZ ISTEN LÉTÉNEK BIZONYÍTÁSI MÓDJÁRÓL, és így tovább, a könyv végéig. Ennek véghezvitele után mindenekelőtt szedje elő azokat a könyveket, melyeket ennek a munkámnak összeállításához felhasználtam, és pótlólag írja ki belőlük mindazt, ami nézete szerint az én könyvemből hiányzik, vagy legalább azt az oldalszámot jegyezze fel szorgalmasan, amelyen az adott címszóra vonatkozólag valamiféle adat található. Ha pedig egy-egy tudomány íróit végigolvasta, térjen át a többiekre. Például, ha én Mózes első könyvének kezdetét olvasnám, az egész első fejezetet a TEREMTÉS címszó alá sorolnám, és ha mást nem is, de legalább a megfelelő fejezet- és versszámot kijegyezném. Általában azonban ajánlatos kijegyezni egyes szavakat és kifejezéseket is, főleg olyanokat, melyekre emlékezni akarunk. Így a második fejezetnek ama verseit, melyekben Ádám és Éva házassága van leírva, a HÁZASSÁG címszó alá kell beírni. Éppígy, ha Platónnál olvasnánk a perzsáknak arról a szokásáról, hogy a királyi hatalom várományosának nevelését arra az emberre bízták, akit egész Perzsiában a legbölcsebbnek, legigazságosabbnak, legbátrabbnak és leghiggadtabbnak találtak, ezt a részletet a FEJEDELEM vagy a KIRÁLY címszó alá írnám. Megjegyzendő, hogy a közhelyek

⁹³ Aben (Ibn) Ezra középkori zsidó tudós (1119–1193); orvosi, matematikai, asztronómiai és filozófiai vonatkozású művei mellett főleg bibliai könyvekhez írt kommentárjai és héber grammatikai írásai voltak híresek.

⁹⁴ Rabbí Meir, ugyancsak középkori zsidó író (1360 körül), kiváló pedagógus. Legfontosabb művének címe „A hit ösvényei”.

⁹⁵ A Talmud két részből áll: az egyik az ún. Misna, a másik ennek legrégebbi magyarázata, a Gemara.

Algazel, Sharestanius etc. Si vero jam nominati haberi nequeant, utendum iis, qui magis in promptu erunt. 475

Autoribus in hunc modum commendatis modum quoque majore cum fructu eos legendi discipulum edocerem, suaderem nempe, ut librum in folio vel in quarto (ut vocant) foliorum numero Encyclopaediam nostram aequantem sibi compararet, atque paginae cuius numerum in Encyclopaediae folio contentum successive majori caractere pictum adscribat, eique titulum, de quo ea pagina agitur, jungat, hoc modo: FOL[IUM] I. DE PRINCIPIIS PHILOSOPHANDI. FOL[IUM] II. DE MODO PROBANDI EXISTENTIAM ANIMAE NOSTRAE ET DEI, et sic deinceps usque ad finem libri, quo peracto libros, quibus in opere hoc concinnando usus sum, ante omnia arripiat, ac quae hic desiderari ipsi videbuntur, ex iis suppleat, aut saltem paginam, in qua ad hunc titulum pertinens quid conti[ne]tur, diligenter annotet. Artium vero scriptoribus evolutis ad reliquos se conferat; v[erbi] g[ratia] si primi libri Mosis initium a me legeretur, totum primum caput ad titulum DE CREATIONE referrem, si non aliter, saltem caput cum versuum numero adsignans, verba tamen et phrases, praecipue quarum meminisse velis, notanda omnino sunt. Sic in secundo cap[ite] versus, quibus conjugium Adami et Evae describitur, ad locum DE MATRIMONIO referendi sunt. Ad hunc modum, ubi in Platone legerem Persarum consuetudinem fuisse, ut qui in spem regni aleretur, sapientissimo, justissimo, fortissimo et temperatissimo omnium, qui in universa Persia reperiretur, traderetur educandus, referrem hoc ad locum DE PRINCIPE vel REGE. Notandum tamen 500

474. nominati, 475. iis 476. c. | commendatis, 478. nempe 480. paginæ 485. peracto, libros 487. videbuntur | 488. paginam conti-[ne]tur, corr. ex *Ot. Enc.* conti-tur *Ot.*: netur 490. cōferat. | Si | à 492. aliter 496. describitur 496. referēdi 497. fuisse 498. Sapientissimo, Justissimo, Fortissimo | Temperatissimo omnium

⁹⁶ Rabbi Moses ben Maimon, ismert görögös névén Maimonides, híres zsidó hittudós és filozófus (1135–1204), aki nagy hatást gyakorolt az arab filozófusokra és a keresztény skolasztikusokra egyaránt. Műveit általában arabul írta. Ezek közül legfontosabb „A tévelygők útmutatója”, amelyben az aristotelesi filozófia s a zsidó kinyilatkoztatás közötti ellentéteket igyekszik kiküszöbölni.

⁹⁷ Ibn Rusd (az Averroes név ennek az arab névnek latinos eltorzítása), kiemelkedő arab filozófus (1126–1198), híres Aristoteles-komentátor.

⁹⁸ Algazali, kitűnő arab filozófus (1058–1111).

⁹⁹ Arab történetíró, aki 1153-ban halt meg. A vallásos és filozófiai irányzatokról írt értékes történeti munkát.

megjelölésének van ezenkívül más módja is. Például Homeros Odysseia c. költeményének elején, ahol ezt írja a költő :

Sokfele járt férfit zengj nékem Múza! . . .

a lap szélére azt kellene írni : „OKOSSÁG, Ulysseszt azért emeli ki a költő, mert sokat tapasztalt a trójai háború óta.” Kissé lejjebb pedig, ahol ezt olvassuk :

Csakhogy az elment éppen a távoli aithiopotokhoz,

a lap szélére írandó megjegyzés : „AETHIOPIA ; az aithiopsokról azt írja, hogy távol laknak Görögországtól.”¹⁰⁰ Ily módon hasznos lehet a Homerosnál és más szerzőknél található közhelyek kijegyzése.

Végül, hogy semmi se hiányozzék, Fortiusom nyomán a következő intelmekkel zárnam le tanítványomnak szóló mondanivalómat.¹⁰¹

„Mindenekelőtt a legnagyobb célt tűzd magad elé, ha ugyan nem vagy teljesen elpuhult lelkű! Ne törődj azzal, hogy egyesek azt írták : nincs nagyobb vágyuk, mint hogy Cicerónak legalább az árnyékával felérjenek. Ne tartsd érdemednek ősi családfádat vagy az őseidtől örökölt dicsőséget! Szebb lesz az a dicsőség, amelynek te magad vagy a szerzője, mint az, amelynek örököse vagy. Figyeld meg : akik emlékezetre méltó tettek nélkül, névtelenül távoztak ebből az életből, nem különböznek azoktól, akik soha meg sem születtek. Ne szeress semmi mást, csak a munkát ; kerüld a fényűzést és a léha társalgást! Szüntelenül keresd az alkalmat az előadások hallgatására, a tanításra és az írogatásra! Kerüld a magányos olvasást. Fordítsd egész idődet a gyakorlásra! Merem állítani : ki-ki annál tanultabb, minél gyakrabban tanított. Azt hiszem, ezért mondja a költőnél a Bölcsesség önmagáról :

*Édesapám a gyakorlat volt, a memória szült meg.*¹⁰²

Ha előadásokat hallgatsz, figyelmed nagyon éber legyen! Ha tanítasz, kerüld az olyan emberek hiú feltűnéseltetését, akik egy óra alatt alig ejtenek ki tíz szót, olyan lassan közelítik meg a tárgy lényegét, annyira módjával készülgetnek elő a feladat elvégzésére, így akarva tekintélyt szerezni. Az ilyeneknek

¹⁰⁰ Homeros : Odysseia. Első ének, 1., ill. 22. vers. (Ford. Deveseri Gábor.)

¹⁰¹ Az itt következő idézetet lásd : Fortius, i. m. 61—65. ll.

est alium quoque superesse locos communes adornandi modum,
e[xempli] c[ausa] principio Homericæ Ὀδυσσείας in margine
scribendum PRUDENTIA, ubi ait :

Ἰὼνδρα μοι ἔννεπε μούσα πολύτροπον,

Ulysses poeta commendat, quod multa viderit a bello Trojano. 505
Paulum infra AETHIOPIA, e regione Ἄλλ' ὁ μὲν Αἰθιοπίας . . . , XXXII.
Aethiopes procul abesse a Graecia scribit etc. In hunc modum
utile fuerit locos communes in Homero atque aliis autoribus
depingere.

Tandem, ne quidpiam deesset, sermonem hac ex meo 510
Fortio paraenesi concluderem :

„Ante omnia summum tibi scopum praefige, nisi prorsus
effeminato sis animo. Nec te moveat scripsisse quosdam, nihil
sibi esse magis in votis, quam ut vel umbram Ciceronis adsequan-
tur. Ne tibi adscripseris vetusta stemmata, aut a majoribus 515
partam laudem; pulchrius erit decus, cujus autor ipse, quam
cujus haeres fueris. Animadvertite nihil interesse inter eos, qui
nunquam nati sunt, et eos, qui nulla re memorabili gesta obscuri
ex hac vita migrarunt. Nihil ames, nisi laborem; luxum et
fabulas fugito. Semper quaere occasionem audiendi, docendi, 520
scribendi. Evitanda lectio solitaria, tempusque omne exercitio
impedendum. Non verear adfirmare tanto quosque esse doctio-
res, quanto crebrius docuerint. | Quapropter σοφίαν apud poetam XXXIII.
dicere reor :

Usus me genuit, mater peperit memoria.

525

Dum audimus, vigilantissimo simus animo. Quum docemus, fugi-
enda ostentatio et vanitas illorum, qui horae intervallo vix
decem verba proferunt, adeo lente rem aggreduuntur, adeo

501. Locos 502. Principio 503. scribendū | ait, 504. c. Ἰὼνδρα
μοι | πολύτροπον. 505. c. | commendat | à 506. in-fra *Ct.*: fra | è | Ἄλλ' |
αἰθιοπίας. 507. à graecia 510. c. Tandem | de esset, sermonem,
hâc, 511. Fortio, 512. c. Ante 513. effoeminato | quosdam 515. à
516. laudem, 519. laborem : luxum, 522. impedendum. *corr. Enc.*
impedendum. 523. docuerint. → *Ct.*: Qua- | Poetam 525. c. [In Enc.
litteris quae dicuntur antiquis.] 526. c. 527. ostentatio,

¹⁰³ E latin hexameter eredetét nem ismerjük. (Ford. Szerdahelyi István.)

minden gondolatuk az, hogy a maguk értékét mások szemében emeljék, és hogy a sokaság tudósnak tartsa őket. De eljutnak-e valaha a legfontosabb mondanivalókhöz? A lendület, a lendület! — azt szeretem én minden dologban, így a tanításban is. Mert amit a földművesnek jelent az aratás időszaka, azt jelenti az eredmény szempontjából a tanítási idő a tanult embernek. Márpedig ki nem kárhoztatja, kérdzem én, aratáskor a késedelmet? Erőnkön felül kell törekednünk! Azokat az órákat, amelyeket mások szerencsétlen módon arra vesztegetnek, hogy törleszkedjenek, vagy hogy egyes emberek kegyeit hajhásszák, mi a tudományoknak kell, hogy szenteljük.

A bölcs lelki nagyság a tettekre alapozza az igazi dicsőséget, nem az ingatag hírnévre: inkább akar fejedelem lenni, mint annak látszani. Bár ha olvasás közben a folytonos munkában vagy gondolkodásban lelked olykor elbágyad és elfárad is, mégis fáradoznod kell, míg lehetnyi erő van testedben: holtod után szabad a nyugalom. Sohasem az árnyékot, hanem a fényt és az emberek társaságát szeresd! Boldog istenek! Menynyire vihetné rövid idő alatt az az ember, aki a nap egyetlen óráját sem töltené el hiába, anélkül, hogy egy előadást meg ne hallgatna, ne tanítana, vagy ne írna valamit!

Ha módod van rá, inkább a tanításra, mint az előadások hallgatására keress alkalmat. Hiszen számtalan embert láthatsz, akik nem csinálnak mást, mint előadásokat hallgatnak, ebben öregszenek meg, és nem alkalmasak arra, hogy egy szerzőről előadást tartsanak, vagy bármiről szépen írjanak. Ha fel akarod díszíteni elmédet, mely egyedül különbözteti meg az embert minden más élőlénytől, akkor meg kell tanulnod a tudományok teljes köréből mindent, amit csak tudásra érdemesnek ítélsz. Akik többet törődnek testükkel, mint lelkükkel, azt tartják szép dolognak, ha egyetlen tudományban tűnnek ki; sokkal szebb azonban kitűnni több tudományban. Hiszen asszony sem akad olyan, aki annyira távol lenne a múzsáktól, hogy legalább egy tudományt el ne tudna sajátítani.¹⁰³ Ezt még, úgy hiszem, a szarka is megtenné az alatt a húsz év alatt, amelyet ezek az emberszörnyek egyetlen tudomány megtanulására szentelnek. Hogy Fabius szavaival éljek, ezek az emberek nem ismerik fel, mi mindenre képes az emberi ész: az ész, mely oly mozgékony és gyors, hogy nem lehet működését egyetlen területre korlátozni. Végül azt mondom, változtasd tartózkodási helyedet, különben mindvégig álmos és tudatlan maradsz! Sohasem

¹⁰³ Ez a mondat önmagában még azt sem dönti el, milyen felfogást vallott a nők iskolázásának kérdésében Fortius. Még kevésbé ítéhető

sese ad laborem componunt, captantes autoritatem. Omnis
 ipsorum cogitatio est, ut habeantur in pretio, ut docti a vulgo 530
 censeantur. Illi ad summa pervenient unquam? Impetus, impetus
 mihi placet, cum in rebus omnibus, tum in docendo. Quod enim
 agricolis messis est, hoc tempus istud, si fructum spectes,
 eruditus; ubi, obsecro, quis non moram damnaverit? Nostris
 potius viribus nitamur, ac horas illas, quae infeliceiter aliis pereunt 535
 assentatione seu conciliando favore hominum, impendamus
 literis. Sapiens animi magnitudo veram laudem in factis positam,
 non in vaga fama iudicat; principemque se esse mavult, quam
 videri. Tametsi nonnunquam inter legendum animus lassus aut
 labore, aut cogitatione perpetua languescit, labo|randum tamen, xxxiv.
 quoad spiritus ullus in corpore fuerit reliquus; a morte licebit 541
 quiescere. Nusquam umbra, semper lux et hominum coetus
 placeant! Dii boni, quantus intra brevissimum tempus evaderet
 ille, qui nullam diei intermitteret horam, qua non aliquid vel
 audiret, vel doceret, vel scriberet. Si fieri potest, docendi magis, 545
 quam audiendi occasionem captabimus. Quippe non paucos
 videas, qui aliud nihil, quam audiunt, in hoc senescunt, nec
 apti sunt vel autorem profiteri, vel quicquam polite scribere
 queant. Si mentem exornare studes, qua sola distamus a ceteris
 animantibus, perdiscenda omnia e toto disciplinarum orbe, quae 550
 scitu digna iudicas. Illi, quorum major est cura corporis, quam
 animi, ajunt pulchrum esse in una arte excellere; at pulchrius
 multo excellere in pluribus. Nullae sunt feminae tam a Musis
 alienae, quae non unam discere queant; immo picas id efficere
 posse intra annos viginti, quos haec hominum monstra uni 555
 studio impendunt, arbitrator. Ut Fabii verbis utar, hi non per|spi- xxxv.
 ciunt, quantum natura humani ingenii valeat, quae ita est
 agilis ac velox, ut ne possit quidem aliquid agere tantum unum.
 Postremum est, ut mutes locum; alioqui et somnolentus, et

530. & 534. eruditus: ubi obsecro 535. nitamur: 536. assentatione,
 538. iudicat: 540. labo-randum *Ct.*: ran- 541. reliquus: & 542. lux,
 543. placeant. 545. si | potest 548. sunt, 549. studes | & caeteris 550.
 & 551. Illi | corporis 552. excellere, 553. foeminae | & 554. queant: imo
 556. Vt | per-spiciunt, *Ct.*: spi- 559. locum:

meg belőle Apáczai véleménye. A presbiteriánus mozgalom, amelynek
 Apáczai egyik vezéralakja volt Erdélyben, a nők iskolázásának állás-
 pontján állott. Ez az álláspont természetesen nem tévesztendő össze a
 nők egyenlő iskolázásának elvével.

bántam meg (és nem hiszem, hogy bárki is megbánta volna), hogy a tudományok kedvéért más akadémiára mentem át. Viszont mindig nagy és kései bánatot okozott a felismerés, hogy túl sokáig időztem egy városban.¹⁰⁴

El ne veszítsd kedved, mégha nem is sikerül minden rögtön kívánságod szerint. Hiszen azt látjuk, hogy minden dolog kicsi kezdetből fejlődik a legmagasabb fokra. Mindenfajta tudományban van valami keserű, és ez kezdetben elijeszti azokat, akik belefognak a tanulásba. Ezt azonban kiegyenlíti a velejáró haszon. Ezért ne riadjunk mindjárt vissza, ha egy kis nehézségre bukkanunk! Hajdan Görögország legjobbjai az aranygyapjú keresésére indulva megannyi tengeren, megannyi veszélyen keresztülhajóztak; bátorság volt a vezérük, szerencse a kísérőjük, szenvedélyes dicsőségvágy az ösztönzőjük. Tűzokádó, vad és dühöngő bikákat fogtak járomba, sárkányt altattak el és öltek meg, s azokat a katonákat, akik a földbe vetett sárkányfogakból keltek ki, arra kényszerítették, hogy egymást öldössék halomra. Az amazonok kiégették jobb mellüket, hogy jobbkezübe több táplálék jusson. Demokritos, mikor észrevette, hogy lelkének világos látását szemei akadályozzák, kiszúrta szemeit, hogy jobban megérthesse a dolgok természetét. Mindez nagy lelkesedéssel kell, hogy eltöltsön bennünket. Azon fáradozunk tehát mindnyájan, hogy mások példáján felbuzdulva a legnagyobb nehézségek árán is magasabbra törjünk. Fényűzés, üres fecsegés és asszonyos lelkület maradjon az asszonyoknak!

*Isteneink veritéket tettek elé az erénynek.*¹⁰⁵

Képzeljük el hátralevő éveinket henyélés nélkül, veszedelmek nélkül, betegségek nélkül. De mégis fájlalnunk kell, hogy életünk virágának évei eddig gyümölcs nélkül tűntek tova, s hogy a tovatűnt idők vissza sohasem térnek már. Ki-ki emlékezzék vissza mindarra a sokféle bajra, ami élete kezdetétől fogva érte, gondoljon vissza arra, micsoda semmiségekre fordította számtalan napját, töltsse el harag és fájdalom amiatt, hogy annyi esztendő tűnt tova eredmény nélkül, és annál nagyobb dühvel lásson a munkához! Mondjunk búcsút a tétlenségnek, mondjunk búcsút a sorsküldte csapások sokaságának, melyektől egyetlen bölcs sem fél: a lélek eléggé erős, és nem szorul a szerencse pártfogására, ha az erény dicsősége felé szárnyal szenvedélyesen. Mert nem azokat tartom igazán nemeseeknek,

¹⁰⁴ Sokan úgy vélték, hogy ezt a felfogást valósította meg külföldi tanulmányai idején Apáczai is. Vö. NTM *akadémia, tanulás több városban.*

¹⁰⁵ Hesiodos: i. m. 289. vers. (Ford. Szerdahelyi István.)

imperitus semper permanebis. Nunquam me poenituit (nec 560
 quemquam poenituisse puto) quod literarum gratia in Academiam
 aliam transierim. Contra semper magno et sero dolore deprehendi
 me nimium diu in urbe una desedissee. Haud abjiciendus animus,
 licet non continuo ex sententia omnia successerint. Nihil enim
 videmus, nisi ex parvis principiis, ad summa rerum fastigia 565
 emergere. Habent omnia doctrinarum genera amari nonnihil,
 quod initio ingruentium pectus deterreat. Verum ipsum illud
 comes pensat utilitas. Proinde levi incommodo offensi non
 protinus resiliemus. Olim principes Graeciae vellus aureum
 per tot maria et pericula petatum, virtute duce, comite Fortuna, 570
 urgentibus acrioribus gloriae stimulis vexerunt; spirantes
 ignes, indomitos et rebelles tauros domuere, sopitum draconem | XXXVI.
 occidere, satisque dentibus obortam segetem illam militum, ut
 rueret in mutua vulnera, coëgere. Amazones dexteram mammam
 exurebant, quo plus alimenti ad manum vicinam perveniret. 575
 Democritus, quum videret animi aciem impediri aspectu oculo-
 rum, ipsos sibi eruit, ut commodius rerum naturas mente compre-
 henderet. Haec nos nonnihil accendere debent. Demus itaque
 operam omnes, ut aliorum exemplis exciti, dehinc summo
 labore ad majora entamur. Luxus, fabulae inanes et muliebres 580
 animi linquantur mulieribus.

*Τῆς ἀρετῆς ἰδρωῶτα θεοὶ προπάροιδεν ἔθηκαν.**

Fingamus reliquum tempus abstulisse somnum, abstulisse peri-
 cula, abstulisse morbos. Sed tamen dolendum hactenus florem
 aetatis sine fructu periisse, [periisse] tempora nunquam 585
 reditura. Memoria quisque repetat omnia malorum genera ab
 ipso vitae exordio; subeat recordatio, quot dies quam frigidis
 rebus assumpserit, ut indignans dolensque tot annos sine fruge
 abiisse, tanto majore furore grassetur. Valeat ignavia, | valeat XXXVII.
 cum ea iniqua fatorum series, quam nemo sapiens metuit: 590
 animus, ubi ad gloriam virtutis via saevit, abunde potens est,

* *Virtuti sudorem Dii praeposuerunt.* (Annotatio Fortii.)

582, a

561. quenquam 562. magno, | deprehendi, 570. Fortuna, *corr. Enc.*
 Fortuna, 571. stimulis, vexerunt: 572. domuere: | *Ct.*: occi- 573. occidere,
corr. ex Ct. Enc. cidere, | satisque *corr. Enc.* satique 576. Democritus 580.
 inanes, 582. c. **Τῆς | θεοὶ* [Virtuti... praeposuerunt: In *Enc.* in pagina
 infima. Asterisco versui anteposito interpretatio Latina in pagina
 infima notatur. Confer Fortii opus citatum.] 583. c. 585. periisse,
 periisse tempora *corr. ex Fortio Enc.* periisse, tempora 587. vite
 exordio: | recordatio 588. dolensq; 589. *Ct.*: valeat 591. animus |
 saevit

akik aranyláncot kötnek nyakukba, akik palotáik falait és előcsarnokait tisztségekre emelkedett őseik képeivel díszítik, hanem azokat, akik igazi javakkal: valóban saját javaikkal akarják feldíszíteni önmagukat és hozzátartozóikat, vagyis műveltséggel, jó erkölccsel és ékesszólással. Kevesen tudják, mily biztosan vár a tartós boldogság azokra, akik szilárdan eltökélték, hogy eljutnak a boldogságnak ehhez az örök székhelyéhez. A szerencse ajándékai — mint az országok, városok, testi szépség — mulandók, de amit erény és munka szerzett, az maradandó. Ezt a vagyont nem pusztíthatja el sem vas, sem láng, sem rabló, sem mostoha idő.

De bevégzem a beszédet. Rövidre van szabva életünk: órák alatt elenyészik; és igen gyorsan telik el egy óra. (Bár csak felismernéd ezt, virágzó ifjúság! Benned a reménység nagyon is nagyra nő.) Gyorsan múlnak a napok, gyorsan a hónapok, gyorsan tovatűnik az év is, pedig milyen kicsi az éveink száma! Vedd hozzá még, hogy életünk felét elfoglalja az álom, nagy részét az evés-ivás, játék, betegség, meggondolatlan törekvések, s ami a legborzasztóbb: minden pillanatban váratlan halállal sújthatsz, te kegyetlen Lakthesis. Ha nem törekszünk minden igyekezetünkkel arra, hogy az időt hasznosan töltsük, dicsőség nélkül, barmok módjára fogunk kimúlni.”

Ez az, derék olvasóm, amire előljáróban akartalak figyelmeztetni. Az én számomra fölöttébb szükséges volt ez, de azt hiszem, a te számodra sem volt teljesen haszontalan. Valószínűleg világosan kitűnik mindebből, hogy azok közül, akik tanulmányaikban elő tudják segíteni a magyar ifjúságot, én a legkisebb, de azok közül, akik elő akarják segíteni, a legnagyobb vagyok. Ezért:

*Áldjon az ég! s ha te tudsz, adjál igazabbat e múltnál
jó szívvel! De ha nem, jöjj, s ezt használd velem együtt!*¹⁰⁶

*Én azok közül valónak vallom magamat, akik előrehaladva a tudományban írnak, és írva előrehaladnak. (Augustinus.)*¹⁰⁷

¹⁰⁶ Horatius, Epistulae I. 6., 67—68. vers. (Ford. Szerdahelyi István.)

¹⁰⁷ Az idézetet nem találjuk.

neque Fortunae indiget. Vere etenim nobiles existimo non qui funes aureos collo circumferunt, quique parietes et vestibula pictis majorum magistratibus ornant, sed qui veris ac suis bonis, hoc est eruditione, moribus, eloquentia se suosque illustrare conantur. Pauci noverunt, quam certa ipsos solidaque maneat felicitas, qui ad hanc aeternam sedem penetrare statuerunt. Fortunae munera, ut regna et urbes et decor formae pereunt; parta virtute ac labore fixa sunt. Haec possessio non ferro, non flammis, non rapinis, non tempestatibus ullis obnoxia est. Sed finem facio. Breve spatium vitae nostrae, per horas id dilabitur, ocissime perit hora (utinam isthaec, o formosa juventa, perspiceres, in te spes longe maxima est), cito dies, cito mensis, celeriter etiam annus, quum tamen parvus annorum numerus sit; ad haec dimidium aevi aufert somnus, magnam partem convivia, lusus, morbi, praeposteri conatus, quodque durissimum, incerta morte, Lachesis atrox, omni momento immines; nisi summo studio temporis fructum quaeramus, sine gloria pecudum more sumus morituri."

Atque haec sunt, Lector Humanissime, de quibus te praemonere mihi summe necessarium, tibi vero non omnino inutile duxi. Ex quibus liquido satis patere arbitror: eorum, qui juventutem Hungaricam in studiorum decursu promovere possunt, me minimum esse, qui volunt, maximum. Quamobrem

*Vive, vale! Si quid novisti rectius istis,
Candidus imperti! Si non, his utere mecum!*

August[inus]

Ego ex eorum numero me esse profiteor, qui proficiendo scribunt, et scribendo proficiunt.

592. existimo, 595. est, 598. regna, | urbes, 599. pereunt: 602. ocysissime | hora, | isthaec ô | juventa 603. est) 605. sit: 606. mor-bi, Ct.: bi, | conatus: | quodque corr. ex Fortio Enc. quoque 607. morte | atrox | immines: 609. morituri. 610. c. | sunt 611. praemonere, | summè | verò | omninò 612. liquidò | Eorum, 613. hungaricam 615. vale. | rectiùs istis; 616. imperti. | non; | me- i. v. cum. 618. profiteor 619. Ct.:
MAGYAR

AD LECTOREM.

bi, præposteri conatus: quoque duris-
simum, incerta morte Lachesis atrox
omni momento immines: nisi summo
studio temporis fructum quæramus, si-
ne gloria pecudum more sumus mori-
turi. Atque hæc sunt Lector Humanis-
sime, de quibus te præmonere, mihi
summè necessarium, tibi verò non o-
mninò inutile duxi. Ex quibus liqui-
dò satis patere arbitror: Eorum, qui
juventutem hungaricam in studiorum
decurſu promovere possunt, me mini-
mum esse, qui volunt, maximum.
Quamobrem

*Vive, vale. Si quid novisti, rectius istis;
Candidus imperti. Si non; his utere me-
cum.*

August.

*Ego ex eorum numero me esse profiteor
qui proficiendo scribunt, & scribendo pro-
ficiunt.*

MAGYAR

MAGYAR ENCYCLOPAEDIA

AVAGY

Minden eddig feltalált, igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása.

ELSŐ RÉSZ

A tudománynak kezdetiről¹

I. 1. Mivel gyermeki állapotban születettünk, és a meg'érez- 7
hető dolgokról sokféle ítéleteket töttünk, minekel'ötte a mű
okosságunkkal egészen élénk, a sok eleve való ítéletekkel
félen fordítottunk az igaznak meg'ismerésétől. **2.** Mellyektől 10
meg nem szabadulhatunk semmiképpen, hanemha egyszer
életünkbe minden tudománybéli dolgokról ügyekezünk kétel-
kedni, valamelyeknek bizonytalanságok felől csak kevésbé
gyanakodhatunk¹ is.² **3.** Kétel'kedhetünk azért, ha vagyon'¹é
voltaképpen azok közül valami, a'melleyeket mű érezünk vagy 15

[Az első oldalon lapszámozás gyanánt :] Fol. 1 I. sk.
ENCYCLOPAEDIA. 3. igaz, | hasznos Böl- sk. tsegeknek [szep 4. f.
foglalása, | Magyar sk. nyelven világra bocsátása. 5. RESZ. 6. kezdetiről.
I. 7. Mivel [M díszes iniciálé] | ízülettettünk, 9. egéBízen 10. ismérésétől ;
11. szabadulhatunk | egyfzer 12. tu sk. dománybéli 13. valamel-lyeknek |
felől, 14. gyanakodhatunk-is. | vagyoné

¹ Az eredeti kiadás I. l.-jának tipografizálására (különösen az alkalmazott betűtípusokra) vonatkozólag vö. a közölt fényképmásolatot. — A tudománynak kezdeti: a. m. a megismerés alapjai. Vö. D: Pr., amelynek első része ezt a címet viseli : *De principijs cognitionis humanae*. Az Enc. I.-ben ezt a descartes-i fejezetet fordítja (kivonatosan) Apáczai. (Vö. NTM Magyar Enciklopédia forrásai.) A tudomány szó Apáczainál legtöbbször szubjektív értelemben áll, tehát „megismerés”-t, „tudás”-t jelent. A mi tudomány-fogalmunkat Apáczai leginkább a *bölcsesség*, *mesterség* szókkal adja vissza. A lefordított ismeretelméleti fejtegetés tartalmához vö. NTM Magyar Enciklopédia I. rész és ismeretelmélet.

² Vö. D: Pr. I: I. — A gyermeki állapotnak, a gyermek életkori sajátságainak e descartes-i—filozófiai (és vallásos) felfogásához vö. NTM tudat fejlődése. — Megérezhető dolog: érzékelhető dolog, res sensibilis. — Ítéleteket töttünk, minekelötte a mű okosságunkkal egészen élénk: a. m. ítéltünk, mielőtt ítélőképességünk teljes birtokában lettünk volna. — Eleve való ítélet a. m. előítélet. — Félen fordítottunk a. m. félrefordítottunk, eltértítettünk. — Minden tudománybéli dolgokról: a. m. a megismerés minden tárgyáról. A „tudománybéli” szó Apáczai betoldása ; a latin eredetiben nincs megfelelője.

képzünk ; 1., mivel tapasztalván megh'tapasztaltuk, hogy az
 érzékségek gyakorta megh'csalnak, okosság pedig soha annak
 felette nem hinni, a'ki munköt avagy csak egyszer megtréfált :
 2., mert naponként számtalant láttatunk ál munkban érzeni
 20 vagy képzenni, a'melybe semmi sincs ; nincsen' is az ilyen for-
 mán kételkedőnek semmi bizonyos jele, mellyel álmát imettétől
 bizonyosson megkülömböztethetné.³

II. 1. Így kételkedvén azért, egy'először könnyen fel'tehet[y]-
 tyük, hogy se Isten, se ég, se föld, se semmi test ne legyen, és
 hogy magunknak' is se kezünk, se lábunk, se semminemű
 tagunk ne legyen ; mind'azon'által hogy mű magunk, a'kik
 5 így gondolkodunk és kételkedünk, semmik ne volnánk, azt
 semmiképpen meg' nem' engedhettyük, mivel magával ellen-
 1. keznék, ha azt vél'nők, hogy a'mi gondolkodik, azonba, hogy
 gondolkodik, ne legyen. 2. Minekokaért ez : Én gondolkodom,
 azért vagyok : minden megtudható dolgok között legelsőbb és
 10 bizonyosabb.⁴ Holott a gondolkodáson értetnek mind'azok,
 mellyek mű tudtunkra léznek bennünk ; és így nem'csak az
 értés, akarás, képzés, hanem az érzés is annyit tézen itt, mint

16. képzünk, | 1. Mivel tapasztalván | tapasztaltuk 18. megtréfált.
 19. 2. Mert | számtalant | almunkbá 20. képzenni 21. bizonyos II. 3.
 kezünk 4. legyen : 7. vel'nők, *Ct.*: nők | [Az eredetiben a 2—27.
 ll.-on a fejléc:] MAGYAR ENCYCLOPAEDIA. [A fejléc pont nélküli
 a 6. és 8. ll.-on ; hibás elhelyezését a pont a 7. és a 17. ll.-on ; kettős-
 pont áll a pont helyett a 24. l.-on.] | gondolkodik azonba 8. gondolkodik
 9. vagyok ; 11. bennünk : 12. itt

³ D: Pr. I: IV. — **Vagyon-6 voltaképpen:** Voltaképpen lenni a. m.
 létezni, existere. (Másként a puszta *lenni* igével fordítja Apáczaei.) — **Ére-
 zünk vagy képzünk:** a. m. „érzékelünk vagy elgondolunk” (latinul fő-
 névi formában ; *res sensibiles aut imaginabiles*). — Az 1., 2. számok
 itt az „elsőször”, „másodszer” szavak (*primo, deinde*) helyett állnak.
 — **Érzékenység:** a. m. érzékelési képesség, érzékszerv (*sensus*). — **Álmát
 imettétől:** a. m. „álmát ébrenlététől”.

⁴ D: Pr. I: VII. Az így kételkedvén azért szavakba hosszabb latin
 mondat értelmét tömöríti Apáczaei ; az **egyelőször** szó saját betoldása,
 és pedig helyes betoldása (vö. D: *Dissertatio de methodo*, 25. l., valamint
 D: Pr. I: XIII.). — A **se föld, majd az és kételkedünk** szavak Apáczaei
 betoldásai, a **semmiképpen meg nem engedhettyük** kifejezés a latin
 szöveg értelemszerű kikerekítése. — **Azonba, hogy gondolkodik:** a. m.
 „ugyanakkor, amikor gondolkodik” (*eo ipso tempore quo cogitat*).
 — **Minekokaért ez:** a latin eredetiben „*proinde haec cognitio*” (a. m.
 „minekokaért ez a *felismerés*”). — **Minden megtudható dolgok között:**
 a latin eredetiben „*omnium (sc. cognitionum), quae cuiuslibet ordine
 philosophanti occurrat*” (a. m. „mindama felismerések közül, amelyek
 egy filozófus előtt, bármilyen sorrend szerint haladjon is filozofálásában,
 felbukkannak”). „Megtudható dolog” tehát a. m. felismerés, ismeret-

M A G Y A R
E N C Y C L O P Æ D I A.

A V A G Y

*Minden eddig feltalált, igaz, és hasznos Böl-
tesfegeknek szép rendbe foglalása, és Magyar
nyelven világra bocsátása.*

E L S Ó R E S Z.

A' tudományak kezdetiről.

I. Ivel gyermeki állapotban születet-
tünk, és a' meg érezhető dolgokrol
fokféle iteleketet törtünk, minek
előtte a' mi' okosságunkal egészen
élnénk, a' fok eleve való itelekekkel
félen fordítatunk az igaznak meg
ismérésetől; 2. Mellyektől meg nem szabadulharunk
semmiképpen, hanemha egyszer életünkbe minden tu-
dománybéli dolgokrol ügyekezünk kérelkedni, valamel-
lyeknek bizonytalanságok felől, csak kevesse gyanakod-
hatunk is. 3. Kérelkedhetünk azért, ha vagyonié vol-
taképpen azok közül valami, a' mellyeket mi' érezünk
vagy képzünk. 1. Mivel tapasztalván meg tapasztal-
tuk hogy az erzekeusegek gyakorta meg télnak, okos-
ság pedig soha annak felette nem hinni, a' ki munkót a-
vagy csak egyszer megtréfált. 2. Mert naponként számtal-
talant látatunk almunkba erzeni vagy kepzeni a' mely-
be semmi sint; nintsenis az ilyen formán kérelkedő-
nek semmi bizonyos jele, mellyel almat imettétől bizo-
nyoslon megkülömböztethetné.

II. 1. Így kérelkedven azért, egy először könnyen
fel tehetjük, hogy se lsten, se ég, se föld, se semmi
rest ne legyen, és hogy magunknakis se kezünk se lá-
bunk, se semminemű tagunk ne legyen: mind azon ál-
tal hogy mi' magunk, a' kik így gondolkodunk és kérel-
kedünk, semmik ne volnánk azt semmiképpen megnem-
engedhetjük, mivel magával ellenkeznék, ha azt vel-
nök

a gondolkodás.⁵ 3. Mivel pedig a természet világa tanította, hogy a semminek semmie nincsen : azért valahol valami mineműséget találunk, ott valamely valóságos dolognak' is kell lenni, 15 és mennél több mineműséget találunk valamely dologban fel, annál világossabban ismerjük mű azt meg. 4. Hogy pedig a mű elménkben többet találunk affélét fel, mint akarmely egyéb dologban' is, bizonyos; mert semmi sem cselekeszi azt, hogy valamit egyebet meg'ismerjünk, a'mely sokkal bizonyos- 20 sabban a mi magunk elméjének ismeretire minket ne vinne. 5. Minekokáért könnyebb az elmét, hogy legyen, és mi legyen, meg'tudni, mint akarmit egyebet.⁶

14. nincsen ; 19. azt 20. sokkal 22. elmét | legyen és mi legyen

⁵ D: Pr. I: IX. — **Melley mű tudtunkra léznek bennünk:** Apáczai itt megrövidíti és ezzel pontatlanná és elégtelenné teszi Descartes meghatározását, amely így hangzik: „Cogitationis nomine intelligo illa omnia, quae nobis consciis in nobis fiunt, quatenus eorum in nobis conscientia est.” Magyarul ez így hangzanék: „Gondolkodáson mindazt a jelenséget, amely bennünk tudtunkkal keletkezik, *annyiban* értem, *amennyiben e jelenségek tudata megvan bennünk.*” Descartes ezzel azt mondja ki, hogy gondolkodáson általában a tudatjelenségeket — az ún. „lelkijelenségeket” minden fajtáját — érti, s ezeket mind úgy fogja fel, mint a *valóságnak* tudatunkba behatoló jelenségeit, de amelyek lelkijelenségeknek *csak annyiban* tekinthetők, *amennyiben csak mint tudatunkba behatolt jelenségeket*, vagyis *csak mint tudattartalmakat vizsgáljuk őket.* Ezt az utóbbi, nélkülözhetetlen megszorítást hagyja el Apácza, s ezzel tulajdonképpen azt mondja ki, hogy tudatjelenség mindaz a valóságos jelenség, amely tudatunkba behatol (vagyis tudatunkra hat); ami persze tévedés, mert a tudatunkra ható *valóságos* jelenségek *csak annyiban* tudatjelenségek, *amennyiben éppen tudatunkra való hatásuk folytán annak tartalmaivá válnak.* — **Értés:** a. m. „megértés” (intelligere). A **képzés** és az **érzés** itt is „elgondolás”-t (imaginari), ill. „érzékelés”-t (sentire) jelent.

⁶ D: Pr. I: XI. A fordítás csekély, tartalmilag nem jelentős módosításait természetesen nem tárgyaljuk. — A **természet világa** Descartes *lumen naturale* kifejezésének felel meg, amely *evidenciát*, vagyis egy tétel igazságának *közvetlen belátását* (bizonyításra nem szoruló belátását) jelenti. Vö. NTM *evidencia*. — A **valóságos dolog** kifejezésnek a latinban a „res sive substantia” szavak felelnek meg. A két fogalmat az adott összefüggésben Descartes nyilván azonosítja, s ezt teszi (még kifejezetten) Apácza fordítása is; ezért a „valóságos dolog” kifejezés a *substantia* szó fordításának tekinthető. — **Mert semmi sem cselekeszi** azt stb.: a latinul ugyanilyen nehézkesen kifejezett (és Apácza által szövegűen fordított) gondolat világosabb kifejezése mai magyar nyelven így hangzanék: „mert semmi egyebet (ti. tudatunkon kívüli jelenséget) meg nem ismerhetünk, amelynek az a hatása ne volna, hogy sokkal inkább meg ne ismerjük általa a magunk tudatát”. A „*cselekeszi*” szó Apácza legelőbbször „*hatás*”-t, „*hatni*”-t jelent. — Az utolsó mondat Apácza saját fogalmazása, Descartesnál csak igen távoli megfelelője van; vö. i. h. az első mondatot. A **hogy legyen** kifejezés „*létezés*”-t, a **mi legyen** kifejezés „*minőség*”-et jelent.

III. 1. Midőn pedig az elme, mely magát ismeri, és egyebekről mindenekről kételkedik, mindenfelé nézél, hogy az ő tudományát küllyebb terjessze, legelsőbbenn' is talál magában sokféle dolgoknak képzéseiket, mellyeket valameddigh csak nézél, és semmit magán kívül azokhoz hasonlót nem állít vagy tagad, meg' nem' csalattathatik.⁷ 2. Kik közül egyik egy véghetetlen értelmű, hatalmú és tökéletességű állaté (ki Istennek mondatik), melynek létele tellyességgel szükséges, megmásolhatatlan és örökké'való, nem úgy, mint a többi, kik csak meglehetőek és megtörténhetők.⁸ 3. Tovább hányván'-vetvén pedig' azokat a képzéseket, eszünkbe vesszük, hogy a'mennyiben azok a gondolkozásnak csak valami módjai, egy'mástól nem sokat külömböznének, de a'mennyiben egyik egyet s másik más dolgot jelent, felette külömbözők, és mennél több tökéletességet foglalnak bé magokba, annál tökéletesebbeknek kell azoknak szerzőjöknek lenni.⁹ 4. Így azért az Isten bennünk találtatott

III. 3. terjessze ; 5. azokhoz hasonlót 6. egyik, 7. állaté, 8. mondatik) | megmásolhatatlan, 9. örökké | úgy 10. hány sk. ván 11. esszünkbe vesszük

⁷ D: Pr. I: XIII. — Mindenekről kételkedik: a latinban „de aliis omnibus rebus *adhuc* dubitat” (a. m. „minden más dologról *egyelőre* kételkedik”, vö. 4. j.). — Nézel: a. m. szemlél, szemlélődik. — Képzéseiket: a latinban *ideas*, a. m. „eszméit”, „fogalmai”, vagy „képzeteit”. — Magán kívül: a latinban „extra se esse”, a. m. „a maga tudatán kívüli létezését” (ti. nem állítja vagy tagadja). — Meg nem csalattathatik: a. m. tévedésbe nem eshet, félrevezetésnek áldozatává nem lehet.

⁸ D: Pr. I: XIV. — Véghetetlen értelmű, hatalmú és tökéletességű állaté: Descartesnál „... unam (sc. ideam) esse entis summe intelligentis, summe potentis et summe perfecti...” Az „állat” szó tehát „létező”-t jelent (ens). A descartes-i, teológiailag pontatlanabb „summo” (a. m. legfelső fokon) kifejezést Apáczai a teológiailag pontosabb *véghetetlen* szóval helyettesíti. — (Ki Istennek mondatik): ez a zárjeles közbevetés Apáczai betoldása. — Melynek létele tellyességgel szükséges stb.: Descartesnál: „... agnoscit in ipsa existentiam, non possibilem et contingentem tantum, quemadmodum in ideis aliarum omnium rerum, quas distincte percipit, sed omnino necessarium et aeternum.” A. m.: „... felismeri, hogy ebben a fogalomban a létezés nemcsak lehetséges és esetleges, mint az összes többi dolog fogalmában, amelyeket tisztán felismer, hanem teljességgel szükségszerű és örökkévaló is.” A részletezőbb descartes-i fogalmazás világosabban fejti ki, miért tekinti szükségszerűnek az isten létezését, mint Apáczai rövidített mondata. — Megmásolhatatlan: a. m. változhatatlan. Ez a szó Apáczai betoldása. — Megtörténhetők: a „történik” szó és számos származéka gyakran jelent Apáczainál esetlegességet és véletlent.

⁹ D: Pr. I: XVII. — A gondolkozásnak csak valami módjai: a. m. „csupán bizonyos gondolkodási formák”. A fogalmak mint gondolkodási formák közt kevés a különbség; mint a gondolkodás tartalmai közt, nagy különbségek állanak fenn közöttük.

képzése felől ha meg'kérjük magun'kat, honnan legyen mü'bennünk, oly megmérsekelhetetlen tökéletességet találunk abban, ha jól gondolkozunk felőlle, | hogy lehetetlen legyen 2. tellyességgel annak mástól belénk oltattatása, hanem csak attól, 20 a'kiben minden tökéletességnek tellyessége vagyon, azaz az voltaképpen levő véghetetlen Istentől.¹⁰ 5. Továbbá meg'kérhetjük azt' is, kitől vagyunk mü, kikben az Isten tökéletességének ily képzési vannak. Mert a természet világa mutat[y]tja, hogy a'ki magánál tökéletesebbet ismer valakit, a' magá- 25 tól nincsen, mivel mindazokat a tökéletességeket, melyeket másban lenni képz, ha magától volna, magának megadta volna ; mástól pedig nem lehet, hogy legyen, hanem csak egyedül attól, a'kiben minden tökéletességek megvannak, azaz az Istentől.¹¹ 6. A természet világa taníttya pedig azt' is, hogy noha most 30 vagyunk, ihon majd semmivé lehetünk, hanem'ha a mind'ö'rök-kelevő, azaz az Isten, tartand meg bennünköt.¹² 7. Az ő belénk oltatott képzésére szorgalmatosan nézélvén azért, eszünkbe

18. bennünk; 19. abban | gondolkozunc | Ct.: hogy 20. tellyességgel, | attól 21. azaz, 25. mutattya 26. tökéletességeket 28. lehet | attól 29. azaz, 31. vagyunk | lehetünc | röc-kelevő, 32. azaz,

¹⁰ D: Pr. I: XVIII. A latin szöveget Apáczai itt enyhén módosítva fordítja. — **Megmérsekelhetetlen tökéletességet:** a. m. határtalan tökéletességet; Descartesnál: *tantamque immensitatem* (a. m. „oly mérhetetlen nagyságot”). — A **véghetetlen** szót Isten jelzőjéül Apáczai iktatja be a mondatba. Descartesnál ehelyett csak „*a Deo realiter existente*” áll (a. m. „a valóságosan létező Isten által”). Apáczai jelzője igen jól illeszkedik a gondolatmenetbe, s azt kerekébbé, a kiinduláshoz jobban kapcsolódóvá teszi, mint amilyen Descartesnál.

¹¹ D: Pr. I: XX. — **Mellyeket másban lenni képz:** Apáczai helyes és érdekes módosítása a Descartesnál álló *quarum ideam in se habet* kifejezéssel szemben (a. m. „amelyeknek eszméi őbenne megvannak”). — **Ha magától volna:** Apáczai betoldása. — **Mástól pedig nem lehet stb.:** A latin eredetiben a mondat e befejező része kettős tagadás (nem lehet ez az eszme olyantól, aki nem isten), amit Apáczai állítássá alakít át.

¹² D: Pr. I: XXI. — Apáczai itt teológialag fogalmazza meg azt, ami Descartesnál döntően filozófiai jellegű okfejtés és fogalmazás. Ez a *stílus* jellegű átalakítás a magyar fordításban elhomályosítja a szóbanforgó descartes-i állítás beleilleszkedését a gondolatmenetbe. Descartes azt fejté itt ki, hogy az idő részei közt belső összefüggés nincs, s ezért jelenlegi létünkbeli a következő pillanatban és idő-részekben való létünk egyáltalán nem következik szükségképpen. Ezért a descartes-i gondolatmenet is magává teszi azt a tant, amelyet a keresztény filozófia általánosan vallott és vall, hogy létünk *tartamát*, időbeli folytonosságát istenre kell visszavezetni; az isten minden pillanatban *újra és újra megteremti*, más szóval: *fenntartja* létünket.

vesszük, hogy ő örökké'való, mindentudó, mindenható, minden
35 jósnak és igazságnak kútfeje, minden' állatoknak teremptője,
és végezetre, hogy ő'benne minden fel'találtatik, valamiben
véghetetlen tökéletesség vagyon.¹³

IV. 1. Az Istennek pedig leg'első tulajdonsága, melyre itt
kiváltképpen nézünk kell, az, hogy ő felette igaz, minden
világosságnak adója, úgy'annyéra, hogy tellyességgel ellen-
keznék magával, ha minket megcsalna.¹⁴ 2. Minekokáért a
5 természetnek világa és az Istentől nekünk adatott ismereti
tehetség soha semmit nem érhet meg, a'mely igaz nem volna,
a'mennyiben ő azt megéri; azaz a'mennyiben ő világosan és
megkülömböztetve veszi azt eszébe. 3. És így minden oda fellyebb
való kételkedésink, csak jól figyelmezzünk rá, füstbe mennek ;¹⁵
10 mert ha megcsalatumk' is neha ítéletünkben, nem más, hanem
magunk vagyunk az oka ; mellyet könnyen el'távostathatunk,
ha meggondoljuk, hogy a mű meg'csalattatásunknak nem az
értelem, hanem az akarat az oka.¹⁶ 4. Mivel a gondolkozásnak
minden módjai, mellyeket magunkban megtapasztalunk, két
15 rendre vitethetnek : mellyeknek egyike az értés, vagy az
értelemnek munkája, másikja pedig az akadás, vagy az akarat-

34. vesszük | örökké 36. vegezetre | minde | találtatik IV. 2. kell |
igaz 3. annyera 4. magával 5. világa, 6. tehetség, 7. mege-ri ; azaz, |
menyiben, 10. más 11. oka, | kön-nyen 13. gondolkozásnak, 14.
megtapasztalunk 15. értes 16. munkája ; | akaras

¹³ D: Pr. I: XXII. — Minden állatoknak teremptője: a. m. minden
fennállónak teremtoje. A latinban itt az egyszerűbb *rerum omnium
creator* kifejezés áll (a. m. „minden dolgoknak teremtoje”).

¹⁴ D: Pr. I: XXIX. — Megcsalna: a. m. tévedésbe ejtene, félre-
vezetne. — Az itt következő ismeretelméleti fejtegetéshez vö. NTM
ismeretelmélet, Isten szerepe.

¹⁵ D: Pr. I: XXX. Ismereti tehetség: megismerő képesség (cogno-
scendi facultas). — Soha semmit nem érhet meg: a latinban *nullum
unquam objectum posse attingere*, a. m. „(a megismerő képességnek) soha
olyasmi nem lehet tárgya”. Egyébként a „megér” szó jelentése Apácza-
nál tulajdonképpen a. m. „elér”, „megérint”. — És így minden stb.:
E színesebb fogalmazású magyar mondat helyén a latinban igen egyszerű
szavak állnak: *ita tollitur summa illa dubitatio* (a. m. „így semmivé lesz
ama egész kételkedésünk”). — A csak jól figyelmezzünk rá szavak nem
a „füstbemenés” feltételeit jelölik meg, hanem azt jelentik, amit mi manap-
ság a „lám csak” szavakkal fejezünk ki.

¹⁶ D: Pr. I: XXXI. — ...nem más, hanem magunk vagyunk az
oka, mellyet könnyen eltávostathatunk...: ez a két fordulat Apácza-
i helyes, értelemszerű, a kifejtés rövidítését biztosító betoldása, vagy
inkább szövegmodosítása.

nak munkája. 5. Mert az érzés, képzés és a csu|pa értés (esz- 3. mellés) a meg'értésnek csak valami különböző módjai, a'mint' - hogy a kívánás, megvetés, eltávosztatás, állítás, tagadás, kételkedés' is csak külömb- [külömbféle] módjai az akarásnak.¹⁷ 6*. 20 Mikor azért valamit csak eszünk'be veszünk, sem állít[v]án, sem tagadván azt, bizonyos dolog, hogy meg'nem csalattatunk: a'mint'hogya akkor sem, mikor csak azt állíttyuk avagy tagadjuk, a'mit világosan és megkülömböztetve értünk : hanem csak szinte akkor, mikor ha valamit elégségesképpen nem értünk' is, rólla 25 ítéletet tészünk.¹⁸ 7*. Holott a világos értésen értetik oly ismeret, mellyel a meg'értett dolog a fügylmetes értének nyilván- ságos és mint'egy jelen'való. 8*. A megkülömböztetetlen peng az, mely midőn világos, minden egyéb dologtól úgy el'vonatta- tott, hogy semmit világosnál egyebet magában be ne foglal[y]- 30 lyon.¹⁹

17. munkája, | kepzés, | tsu-pa Ct.: pa | (elmelles), 18. modjai; 20. külömb- sk. modjai | 5. 21. eszünk sk. be veszünk | allittan 22. dolog | taalattatunk, 23. ac-kor sem 26. iteletett | 6. 27. nyilván sk. ságos 28. 7. | megkülömböztetettő

¹⁷ D: Pr. I: XXXII. — Két rendre vitettethenek: a. m. két fajtára vezethetők vissza. A latin eredetiben : ad duos *generales* referri possunt, a. m. „két általánosra (ti. két általános módra) vezethetők vissza”. — Értés: a. m. „felismerés”, „felfogás”, „megértés” (perceptio). Csupa értés (eszméllés): latinul *pure intelligere*, a. m. *tisztán érteni*, vagyis az érzékek bevonása, a tapasztalásra való támaszkodás nélkül, csupán az evidenciára, az evidens sarktételekre és az azokból következő és levezethető logikai törvényszerűségekre támaszkodva érteni meg összefüggéseket, vezetni le tételeket és megállapításokat. E descartes-i „tisza értelem” fogalmához és annak a Kant-féle „tisza értelem”-mel szemben fennálló mély ellentéteihez és távoli azonosságaihoz vö. NTM értelem. — Megvetés, eltávosztatás: a latinban csak *aversari* (a. m. „elfordulni”, „nem kívánni”, „utálni”) áll. A megvetés nyilván passzív, csupán-belső, míg viszont az eltávosztatás nyilván aktív, kifelé irányuló, cselekvésben kifejezésre jutó nem-kívánás.

¹⁸ D: Pr. I: XXXIII. — Eszünkbe veszünk: a. m. *szemléltünk, felfogunk, megértünk* (percipimus). — Amit világosan és megkülömböztetve értünk: A latinban : „quod clare et distincte percipimus, esse sic affirmandum aut negandum”, a. m. „amiről világosan és tisztán felismerjük, hogy azt így kell állítanunk vagy tagadnunk”. Apáczai rövidítése itt tehát az értelmet rövidíti meg.

¹⁹ D: Pr. I: XLV. — Mellyel a megértett dolog: Apáczai betoldása. Ez a betoldás világosabbá és pontosabbá teszi a descartes-i gondolatot, mert kiemeli, hogy a világos megértésben nem az ismeret lesz valahogyan világosság, hanem az ismeret e fajtája által, a „világos megértés” által világosság annak tárgya, a megértett dolog lesz. — Nyilvánosság: a. m.

V. 1. Ezekből megpróbáltathatik az' is bizonyosan, hogy a természeti testes dolgok, kiknek létek felől oda fellyebb kételkedünk vala, ugyan valójába legyenek. 2. Mert akarminek érzése' is oly dologtól ered mű'bennünk, mely a mű elménktől különböztetik'. 5 Mivel nincsen nekünk hatalmunkban, hogy inkább egyget, mint mást érezzünk ; hanem az attól a dologtól vagyon és függ, mely a mű érzékségünköt megilleti. 3. Kérdhetni azért, ha az a dolog nem az Isten'-e maga? vagy hogy nem különböztetik'-é meg az Istentől? De érzünk hiszem, avagy inkább az 10 érzéken'ségektől izgattatván, világosan és megkülönböztetve vészünk' eszünkbe valami hosszú és széles, temerdek kiterjedt dolgot, melynek részei különb'-külömbféle formákkal vannak felruhásztatva, és különb'-k[ülömb] féle mozgásokkal mozgattatnak, mellyek azt' is cselekedik, hogy különböző 15 érzés[ek] támadjanak mű'bennünk a színeknek, szagoknak, fájdalmaknak s a t[öb]binek]. 4. Ha azért az Isten közben'etés' nélkül, magán adná elménkben az ilyen dolgoknak képzését, avagy ha csak azt cselekedné' is, hogy valami oly dologtól származnék belénk, a'melyben semmi kiterjesség, forma és 20 mozgás nem volna : semmi ok sem gondoltathatnék ki, a'mire 4. nézve ne mondatnék az Isten minket megcsalni. 5. Mivel | azt a dolgot világosan értyük az Istentől valónak és a mű elménktől különbözőnek, és világosonn' is láttatunk látni annak képzését rajtunk kívül való dolgoktól, mellyekhez szinte hasonlók, 25 származni belénk. Meglátók pedig oda fel, hogy ellenkeznék az

V. 5. egyget 6. az, 8. I-stene 9. különböztetiké | hiszem, 10. izgattatván 11. vészünkefzünkbe | hosszú, | széles | kiterjedt 12. különbkülömbféle 13. különbk. | mozgásokkal 14. mozgattatnak; | tselekedik 15. bennünk | színeknek, szagoknak, 16. ha azért 18. | tselekednéis 19. származnék | forma, 20. volna: 21. *Ot.*: azt 23. különbözőnek ; | látni, 25. belénk : | fel

nyilvánvaló (aperta, ami tulajdonképpen *nyitvaállót* jelent). Az ismeret annyiban *nyilvánvaló*, amennyiben nem szorul magyarázatra, és annyiban *jelenvaló*, amennyiben az így megértett dolog részletei is felidézhetők, nem homályosak, nem merültek feledésbe, és figyelmünk sem kerülte azokat el. — Ugy elvonattatott : a. m. „*úgy van körülhatárolva*”, vagy : „(minden egyébtől) *úgy van elhatárolva*” (ti. hogy nem világos elemek vagy mozzanatok ne legyenek benne). Ennek az „elvonattatásnak” tehát igen kevés köze van a mi mai „elvontság”-fogalmunkhoz, bár a fogalmak és dolgok *ilyen* körülhatárolása természetesen csak modern értelemben vett elvonás által történhet. E fogalomnak és a mögötte meghúzódó szemléletnek azonban nem logikai, hanem geometriai gyökere van ; az „elvonás” szó Apáczainál másutt is jelenti (határ-)vonal *megvonását* (vö. pl. Enc. VI: III. 1.).

Isten természetivel, ha ő meg'csalna valakit. Minek'okáért immár be'hozhattuk, hogy általán fogva légyen valami hosszú, szélyes, temerdek ki'terjesztett dolog, melyben mind'-azok a tulajdonságok meg'vannak, valamelyeket ki'terjesztett dolog'hoz illeni világosan eszünkbe veszünk.²⁰

30

26. természetivel 27. hozhattuk 28. hosszú 29. az-ok

²⁰ D: Pr. II: I. E descartes-i fejezet teljes fordítását adja Apóczai. Az első mondat módosítása az előzményekkel való jobb összefüggést biztosítja, az utolsó mondat elhagyása indokolt rövidítés. E kettőn kívül csupán jelentéktelen változtatások vannak a latin szöveghez képest Apóczai fordításában. Így pl. a descartes-i, hidegen-tárgyilag *sed quia sentimus* helyett Apóczainál — színesebb, szenvedélyesebb fogalmazásban — de érünk hiszem áll (a. m. „de hiszen érzékelünk...” stb.). — ... és világoson is láttatunk látni annak képzését rajtunk kívül való dolgoktól, melyekhez szinte hasonló, származni belénk: a. m. „és úgy látszik, világosan fel is ismerjük, hogy annak (ti. a kiterjedt dolognak, az anyagnak) fogalma rajtunk (ti. tudatunkon) kívüli dolgoktól származik belénk, olyanoktól, amelyekhez (a különböző, konkrét anyagi dolgok egyes fogalmai) mindenképpen hasonló. (Itt is van egy kis módosítás Descartes szövegéhez képest, amelyben egyesszám áll: „quibus omnino *similis est*”, a. m. „amelyekhez teljességgel hasonló”, ti. a kiterjedt anyag általános fogalma az egyes anyagi dolgokhoz).

MÁSODIK RÉSZ

*A dolgoknak közönséges tekinteteikről, és azoknak' fel'találásokról*¹

I. 1. A'm'ik az embernek az Isten, maga elméje és' a testi dolgok körül tudni szükségesegek, azok vagy dolgok, vagy szók. A dolgok 5 penigh vagy azoknak közönséges tekintetek, vagy magok

1. RESZ. 2. azok- sk. nakjel taldlásokrol. I. 3. AMIK [A: diszítetlen iniciálé] | Embernek | elmeje, 4. Szükségesek, | dolgok | szok.

¹ A dolgoknak közönséges tekintetek: a. m. „a dolgok általános érvei”, latinul *argumenta* (generalia), Amosiusnál még így is: (generales) *rationes (rerum)*, a. m. „a dolgok általános elvei”. Az *argumentum* fogalmát Ramus az általános tulajdonság, a meghatározó *elv* (tehát az alapvető *kategória*) fogalmává tágította, és logikája alapfogalmává tette meg. Az *érvből* való kiindulás mindenestre olyan gyakorlati beállítottságú — bár elméleti szempontból is jelentős fordulatot hozó — logikai rendszert eredményezett, amelynek egésze és minden részlete a bizonyítás módszerének kidolgozására irányul. Az így értelmezett *érvek*, tehát az *elvek* Ramus szerint páros-fogalmak; minden ilyen érvhez vagy elvhez elválaszthatatlanul hozzátartozik a párja, amellyel egymást kölcsönösen feltételezik és meghatározzák; ilyenek pl. az ok és okozat, az alany és járulék, a nem és faj páros-fogalmak, az *egyezés* fogalma alá foglalható minden fogalom-pár, az *eltérés* fogalma alá foglalható minden fogalom-pár, stb. stb. Az érveket tehát az összetartozók közötti *viszony* (latinul: *respectus*, szószerint a. m. *tekintet*) határozza meg; ez magyarázza, hogy miért fordítja Apáczai az „argumentum” szót „tekintet”-nek. (Mind-ehhez vö. *Tempellus* Ramus-kommentárjait: *Petri Rami Dialecticae libri duo*, scholiis G. Tempelli Cantabrigiensis illustrati. Francofurti, apud Joannem Wechelum, 1587. 9—10. ll.) — Hogy a „közönséges” szó itt is (mint a XVII. sz. nyelvhasználatában mindig) „általános”-t jelent (és nem „egyszerű”-t, annak ellenére, hogy a látszat szerint e kifejezésnél Apáczai Amosius *simplices rationes* kifejezését fordítja), azt világosan bizonyítja az I. l., ahol a *közönséges tekintetek* kifejezés félreérthetetlenül vonatkozik az Enc. II. és III. részére *egyaránt*, tehát az *invencióra is* (csak ez foglalja az *egyszerű*, ti. önmagukban vett érvekkel) és a *diszpozícióra is* (amely az *összetett*, ti. kapcsolataiban vizsgált érvekkel foglalkozik). — **Azoknak feltalálások:** a. m. „azoknak (ti. az érveknek) felkutatása” (invento). A ramusi logika első része a kategória-elmélet (az érvek felkutatásának elmélete), második része az

5
 azt a' dolgot világosan értyük az Istenről valonak és a'
 műelmenktől külfümbözönek; és világoson is látra-
 tunklatni, annak képzéseket rajtunk kívül való dolgok-
 to, mellyekhez szinte hasonlok. S ármazni belénk: Meg-
 látok pedig oda fel hogy ellenkeznék az Isten természet-
 tivel ha ő meg tálalva valakit. Minek okáért immár be-
 hoshattyuk hogy általán fogva légyen valami hoshu sic-
 lyes, tömerek ki terjesztett dolog, melyben mind az-
 ok a' tulajdonóságok még vannak, valamelyeket ki ter-
 jesztett dolog hoz illeni világoson esünkbe vesünk.

MÁSODIK RESZ.

*A' dolgoknak közönséges tekinteteikről, és azok-
 nak fel találásokról.*

I. 1. **A**M ik az Embernek az Isten, maga elmeje, és a'
 testi dolgok körül tudni szükiségek, azok
 vagy dolgok vagy szók. A' dolgok penigh vagy azoknak
 közönséges tekintetek, vagy magok a' dolgok. 2. A'
 tekintet a' dologban oly mod mellyel egyik dolog a'
 másikat nézi. Minemük akar mely dologban is sokan
 vának, és az elmét a' dolognak ismeretire viszik, minek u-
 tanna fel találtak és meg értettek. 3. Ezek vagy
 magokon valok vagy egybeköttek. 4. A' magokon
 valok vagy a' dologban benne vannak vagy kívülötte.
 5. A' dologban benne lévő tekintetek vagy magok e-
 rejent valok (első) vagy mástól eredtek. 6. A' magok
 erejent valok vagy csak csupán egymást nézik vagy u-
 gyan egybevették. 7. A' csupán csak egymást nézők
 vagy eggyesek vagy égyenetlenek. 8. Az a' eggyesek
 vagy igen vagy nem annyira eggyeznek. 9. Az igen
 eggyesek az Ok és a' lött dolog. *a Consensu.*

II. 1. Az a' ok az, a' minek erejétől valami vagy ő. 2. Mi-
 vel az októl erő ármazik, mely valamit hozvan a' do-
 lognak letelére, a' dologban marad: 2. Minek okáért
 a' dolognak valósága légyen az októl ez által az erő által.
 3. Honnan a' köverkezik hogy a' dolognak elégéges tu-
 dáfára nem meher senki, hanem csak azoknak az okok-
 nak ismeretek által, mellyeknek erejek annak letelére
 megkivántattak. 4. Az okok közül keirő egyet s mind

a dolgok.² 2. A tekintet a dologban oly mód, mellyel egyik dolog a másikat nézi.³ Minemük akar'mely dologbann' is sokan vannak, és az elmét a dolognak ismeretire viszik, mineku'tánna

6. mod 8. vānak, | mineku sk. tanna

ítéletek és következtetések elmélete (az érvek elrendezésére, kapcsolataira vonatkozó elmélet, latinul: *dispositio*). — *Ramushoz* vö. NTM a. c., logikájához és annak alapfogalmához vö. NTM *Ramus logikája*; *Amesius*hoz vö. NTM a. c.; végül az Enc. II. forrásaihoz vö. NTM *Magyar Enciklopédia forrásai*, valamint vö. az alábbi jegyzeteket.

² Az Enciklopédiában közölt ismeretanyag rendszerezési elve a Ramus-féle dichotómiás felosztás, amelynek értelmében minden egységet mindig csak két részre helyosztani, s az így nyert alsóbb egységek is mindig csak két részre osztandók stb. (Vö. Enc. II: XIX. 6—7., valamint NTM *dichotómia*.) Kevés kivételtől eltekintve, ahol a dichotómiás felosztást már az Enciklopédia forrása megadta, e felosztások kidolgozása és megszövegezése Apáczai munkája. Így az itteni is, amely az Enciklopédia hátralevő — megirt és megíratlanul maradt — részeiben tárgyalandó ismeretanyagnak legáltalánosabban körvonalozott dichotómiás felosztását adja. (Vö. I. tábla.) A dichotómiától függetlenül említett felosztási elemeket (az Istenre, az emberi elmére és az anyagi valóságra vonatkozó ismereteket) Apáczai könnyen össze tudta volna egyeztetni az általa itt megadott dichotómiás felosztással, s így a dichotómiás felosztást az Enc. I.-re is kiterjeszthette volna (vö. I. tábla). Úgy látszik azonban, egyaránt idegenkedett attól, hogy az ismeretelméleti rész elé egy dichotomizálást iktasson (helyesen érezvén, hogy ez a descartesi ismeretelmélet jellegével és okfejtési módjával összeegyeztethetlen), valamint attól is, hogy az akkori szokással szöges ellentétben a dichotómiás felosztást az ismeretelméleti részre vonatkozóan annak tartalmi tárgyalása után közölje. — Az itteni felosztásban Apáczai által használt kifejezések modern értelmét lásd az I. táblán. — Figyelemre méltó, hogy Apáczai, Amesius nyomdokain haladva, de Amesiuson túlmenőleg is (vö. 3., 20., 31., 33. jj.) a logikai kategóriákat, érveket a *dolgok*, a *valóság* általános tulajdonságaiként, a *dolgokban*, a *valóságban megnyilvánuló* elvekként fogja fel, s hogy ennek alapján, bár részben Amesiusra támaszkodva (vö. Am: DL. Prolegomena 16.), olyan rendszerezési megoldással lép fel, amely nemcsak Ramusszal, hanem még Amesiusszal szemben is merész újítás (vö. Am: DL. Prolegomena 11—13.), ti. hogy a logikát nem a „szók”-hoz, nem a grammatikához és retorikához kapcsolja harmadik *nyelvi tudományágként*, ti. a vitatkozás elméleteként (ezt jelenti a latin *dialectica* szó), hanem az összes tudományok élére helyezi, míg a „szók”-at: a nyelvi tudományokat a tudományok rendszerének végére teszi (ebben nyilván Bisterfeldre és Comeniusra támaszkodva, vö. NTM *nyelvtan szerepe*).

³ A. m.: „Az érv olyan tárgyi tulajdonság, amely által egy dolog egy másikra vonatkozik.” A meghatározás Apáczai saját fogalmazása; ennek a Ramus-féle és az Amesius-féle meghatározáshoz való viszonyára vonatkozólag vö. NTM *érv*. Vö. még 20. és 31. jj.

<p>A tudománynak kezdetei (A megismerés alapjai, ismeretelmélet) Enc. I.</p>	<p>Embernek elméje (Gondolkodás) Enc. I—III.</p>	<p>A dolgoknak közönséges tekinteteik (A valóság általános érvei v. elvei, logika) Enc. II—III.</p>	<p>Dolgok (Tárgyi ismeretek) Enc. I—XI.</p>	<p>Tudni szükségesség (Szükséges ismeretek, enciklopédia) Enc. I—?</p>	<p>Természeiből meg tudhatók, teszes dolgok (Anyagi valóság ismerete) Enc. IV—VIII.</p>
<p>Magok a dolgok (Tulajdonképpeni valóság) Enc. IV—XI.</p>	<p>Islen jelentéséből meg tudhatók (Történelmi-társadalmi ismeretek és teológia) Enc. IX—XI.</p>	<p>Szók (Nyelvi ismeretek) Enc. megratlan részei</p>	<p>Magok a dolgok (Tulajdonképpeni valóság) Enc. IV—XI.</p>	<p>Islen jelentéséből meg tudhatók (Történelmi-társadalmi ismeretek és teológia) Enc. IX—XI.</p>	<p>Islen jelentéséből meg tudhatók (Történelmi-társadalmi ismeretek és teológia) Enc. IX—XI.</p>

I. tábla

(A dichotómias felosztás *dől* betűvel szedett tagjait Apéczai itt a felosztásból kihagyta, azon kívül említette. A „természeiből meg tudhatók” és „Islen jelentéséből meg tudhatók” dolgok megkülönböztetéséhez vö. Enc. IV: I. 1.)

fel'találtattak és meg'értettettek.⁴ 3. Ezek vagy magokon valók, vagy egybeköttettek.⁵ 4. A magokon valók vagy a dolog- 10 ban benne vannak, vagy kívüllötte.⁶ 5. A dologban benne lévő tekintetek vagy' magok erejét valók (elsők), vagy mástól eredtek. 6. A magok erejét valók vagy csak csupán egymást nézik, vagy ugyan egybevettettek. 7. A csupán csak egymást nézők vagy eggyesek, vagy egyenetlenek. 8. Az eggyesek^a vagy 15 igen, vagy nem annyéra eggyeznek. 9. Az igen eggyesek: az ok és a lött dolog⁷.

^a Consentanea.

10. valok 11. vannak 12. (elsők) 13. eredtek, 14. nezik 15. vagy eggyesek | Az ^a eggyesek 16. igen vagy | eggyesek 17. Ok | dolog. → f. 18.

⁴ Sokan vannak: Ugyanaz a dolog más-más vonatkozásban akár egyugyanazon pillanatban is lehet ok, okozat, alany, járulékos tulajdonság, nem, faj stb. stb. Vö.: Otho *Casmannus*: P. Rami *Dialecticae et Melanchtonianae Collatio... Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1594. 9—10. ll.; Amesius*: *Theses logicae...* (RMK. II. 799.) 18. p.; J. *Hachtingius*: *Dialectica Petri Rami... viginti quatuor disputationibus... proposita. Franekeræ, ex officina Ulderici Balck. 1626. Disp. I. 27. p., stb. — És az elmét stb.: vö. Am: DL. 4. — Minekutánna feltaláltattak: Apáczaí betoldása.*

⁵ Am: DL. 2. — Magokon valók (ti. tekintetek): a. m. „egyszerű érvek”, „egyes érvek”, *rationes simplices* (szemben az érv-kapcsolatokkal, összetett érvekkel). — Egybeköttettek (ti. tekintetek): a. m. „összetett érvek”, „érv-kapcsolatok” (*rationes compositae*). — A 3—9. pp.-ban adott, Ramustól származó, Amesius és Ramus szövegéből fordított dichotómias felosztáshoz (amely az Enc. II. tartalmának általánosan körvonalazott felosztása, az Enc. II. és az Enc. III. viszonyának megjelölésével) vö. a 2. táblát.

⁶ Am: DL. 5—9. — A dologban benne lévő tekintetek: a. m. „tárgyi érvek” (a dologban ténylegesen megnyilvánuló elvek v. tulajdonságok); Amesiusnál: *argumentum in ipso artificio rei*, a. m. „a dolog szerkezetében benne rejlő érv”; a Ramus által is használt megjelölés: *argumentum artificiale*, a. m. „tudományosan igazolható tulajdonság”. Az ilyen érvet (amely egyszerűs mind a megvilágítandó dologban ténylegesen megnyilvánuló *elv* — kategória — is) Ramus a tekintély-érvvel állítja szembe, amely nem a dologból magából, hanem azon kívülről származik. — Kívüllötte (ti. a dolgon kívül lévő tekintetek): a. m. „személyi érvek”, „hivatkozási érvek”, „tekintély-érvek”. Amesiusnál: *argumentum extra artificium rei*, a. m. „a dolog szerkezetén kívüleső érv v. elv”; a Ramus által is használt megjelölés: *argumentum inartificiale*, „tudományellenes érv” — a dolognak tulajdonított, de tudományosan nem igazolható tulajdonságok, amelyeket tekintélyekre való hivatkozással tulajdonítanak az adott dolognak.

⁷ R: D. I: II. — Magok erejét valók (ti. tekintetek) v. elsők (ti. első tekintetek): a. m. „elemi érvek”; Ramusnál és Amesiusnál: *argu-*

Igen egyes tekintetek, ok és lőtt dolog (Teljesen egyező érvek, ok és okozat)	Eggyes tekintetek (Egyező érvek) Enc. II: II—IX.	Csak egymást néző tekintetek (Közvetlenül kapcsolódó érvek) Enc. II: II—XIV.	Magok erujént való, első tekintetek (Elemi érvek) Enc. II: II—XVI.	A dologban benne lévő tekintetek (Tárgyi érvek) Enc. II: II—XX.	Magokon való tekintetek (Egyes v. egyszerű érvek) Enc. II.	A dolgoknak közönséges tekintetek (A valóság általános elvei v. érvei) Enc. II—III.
Enc. II: II—VII.	Eggyes tekintetek (Egyező érvek) Enc. II: II—IX.	Eggyes tekintetek (Egyező érvek) Enc. II: II—IX.	Egyebetített tekintetek (Hasonlósági érvek) Enc. II: XV—XVI.	A dologban kívül lévő tekintetek (Tekintély-érvek) Enc. II: XXI.	Egybekötött tekintetek (Összetett érvek) Enc. III.	Enc. III.
Nem annyira egyes tekintetek (Bizonyos fokig egyező érvek) Enc. II: VIII.	Eggyes tekintetek (Egyező érvek) Enc. II: II—IX.	Eggyes tekintetek (Egyező érvek) Enc. II: II—IX.	Mástól eredt tekintetek (Szármatatott érvek) Enc. II: XVII—XX.	A dologban kívül lévő tekintetek (Tekintély-érvek) Enc. II: XXI.	Egybekötött tekintetek (Összetett érvek) Enc. III.	Enc. III.

menta prima (a. m. „első érvek”). Ilyenek Ramus és Amesius szerint: az ok és okozat, valamint az alany és járulék, mint az *egyezős* különböző fajtái; az *eltérés* különböző fajtái: ti. a különbözőség és a különféle ellentétek; és végül az összehasonlítási érvek. Szerintük ugyanis ezek közül a kategória-párok közül egyik sem vezethető vissza valamilyen más kategória-párra, és ezek a kategória-párok egymásra sem vezethetők vissza. E felfogás nehézségeihez vö. NTM *Ramus logikája. — Mástól eredtek* (ti. tekintetek): a. m. „levezetett érvek”, „származtatott érvek”, Amesiusnál: *argumenta oria* (*ex primis*), Ramusnál ua., a R: D: I: II-ben egyesszámban. A. m. „(az elemi érvekből) származtatott érvek”. Ilyenek Ramus és Amesius szerint: a szószármaztatási érvek (a tőszó és a származékszó kategória-párja), a névindokolási v. szöfejtési érvek (az alapszó és a fejtett szó kategória-párja), a felosztás (egész és rész kategória-párja) és a meghatározás (meghatározott és meghatározó kategória-párja). A szószármaztatási érvelés ugyanis történhet okozatból való származtatás alapján (egy bizonyos igazság érvényesülése bizonyítva valakinek igazságosságát — az igazság pedig okozata az igazságosságnak), okból való származtatás alapján (víz — vizes), alanyból való származtatás alapján (ember — emberi), járulékos tulajdonságból való származtatás alapján (bátor — bátorság), stb.; és hasonlóképpen a szöfejtési érvelés is, de a felosztás és a meghatározás is különböző elemi érvekre támaszkodva történhet. — Csak csupán egymást néző tekintetek: a. m. „kizárólag egymáshoz viszonyuló érvek”, „közvetlenül kapcsolódó érvek”; Ramusnál és Amesiusnál: *argumenta simplicia* (a. m. „egyszerű érvek”). Ilyenek Ramus szerint az összehasonlítási (hasonlósági) érveken kívül az összes többi elemi érvek: az ok és okozat, az alanyiség és járulékoság (tehát az egyezősi érvek), valamint az eltérési érvek (a különbözőség és az ellentéteesség különböző fajtái). Mindezek ugyanis *közvetlenül* kapcsolódnak párjaikkal. (Tempellus példája szerint — i. m. 11. l. —: a „Cicero vitatkozik” ítélet két érvnek — alanynak és járulékos tulajdonságnak — *közvetlen* kapcsolata.) Ezzel szemben az összehasonlítási érvek (a hasonlóság alánya és tárgya) csak egy harmadik tagnak (a hasonlítási alapnak) segítségével kapcsolódnak egymáshoz. (Tempellus példája szerint — i. h. —: „Cicero *kiválóbb* Lentulusnál”, — ahol a *kiválóbb* fogalma a hasonlítási alap.) — *Egybevettettek* (ti. egybevettett tekintetek): a. m. „hasonlósági érvek”; Ramusnál és Amesiusnál: *argumenta comparata*. — *Eggyesek* (ti. tekintetek): a. m. „egyező érvek”; Ramusnál és Amesiusnál: *argumenta consentanea*. Ilyenek Ramus és Amesius szerint az ok és okozat, valamint az alany és járulék. Szerintük ezek között nem lehet ellentét *annyiban, amennyiben* egyik a másiknak oka, ill. okozata, vagy alánya, ill. járulékos tulajdonsága. (Tempellus példája szerint — i. h. — a „Sokrates” és a „tudós” fogalmi *egyezőek*, mert mint alany és járulék, tehát mint egyező érvek kapcsolódhatnak egymáshoz; ezzel szemben a „Sokrates” és a „fa” fogalmi *eltérőek*, mert csak eltérő érvekként, vagyis mint különbözőségek vagy ellentétek kapcsolódhatnak egymáshoz.) — *Egyetlenek* (ti. tekintetek): a. m. „eltérő érvek”; Ramusnál és Amesiusnál: *argumenta dissentanea*. — *Igen eggyesek* (ti. tekintetek): a. m. „nagy mértékben egyező érvek”, „teljesen egyező érvek”; Ramusnál és Amesiusnál: *argumenta absolute consentanea*, a. m. „feltétlenül egyező érvek”. A Cramerus—Goclenius-féle Ramus-kommentárok szerint az ok és okozat azért *feltétlenül* egyezőek, mert az ok az okozat *lényegét* létesíti. Vö. P. Rami *Dialectica, cum praeceptorum explicationibus, disquisitionibus et praxi, necnon collatione*

II. 1. Az ok az, a'minek erejétől valami vagyon.⁸ 2. Mivel az októl erő származik, mely valamit hozván a dolognak lételemre, a dologban marad. 3*. Minekokáért a dolognak valósága léssen az októl ez'által az erő által. 4*. Honnan a' következik, hogy 5 a dolognak elégséges tudására nem mehet senki, hanem csak azoknak az okoknak ismeretek által, mellyeknek erejek annak szerzésére megkivántattak.⁹ 5*. Az okok közül kettő egyszer'-
 a. s'mind | [kezd] cselekedni, hogy valamely dolog legyen, mint a szerző és a tevő ok: kettő pedig az amazoktól el'kezdetett 10 dolgot viszi végben, mint az állató és a végező ok.¹⁰ 6*. Az első

II. 1. " ok | vagyő. 3. marad: 2. 4. 3. | következik 7. 4. | egyszersmind kezd cselekedni, *Ct. alapján jav. ez. Enc.* egyszer s' mind tselekedni, 8. *Ct.*: kezd tse- 9. Izerző | ok 10. 5.

cum Peripateticis. Ex Zabarella, Schegkii... (etc.) commentariis et praelectionibus collecta a M. Christophoro Cramero... et edita a Rodolpho Goclenio. Ursellis, apud Cornelium Sutorium, 1600. 66—67. ll. — Nem annyára egyes tekintetek: a. m. „kisebb mértékben egyező érvek”; Ramusnál és Amesiussnál: *argumenta modo quodam consentanea*, a. m. „bizonyos fokig egyező érvek”. Cramerus—Goclenius magyarázata szerint (i. h.) az alany és a járulék azért csak *bizonyos fokig* egyező érvek, mert *nem lényegükkel* kapcsolódnak egymáshoz (mint az ok és okozat), hanem csak *külsőleg*. — **Lött dolog:** a. m. okozat (effectum).

⁸ R: D. I: III. („Causa est, cuius vi res est.”) Az ok szóhoz, amelyhez az eredetiben az ^a jel kapcsolódik, nyilván a következő fejezetvégi terminológiai megjegyzést fűzte Apáczai: „Causa. Ez a megjegyzés a lenyomtatott szövegből sajtóhiba folytán kimaradt.

⁹ Am: DL. 10. — A dolognak lételemre: „ad rei constitutionem”, a. m. „a dolog létesítéséhez” (valamivel hozzájárulván). — A dolognak valósága: a. m. a dolog léte; Amesiussnál: „res... suum esse habet a causa”, a. m. „a dolog léte az októl van”. — Mellyeknek erejek: „quarum vires ac virtutes...”, a. m. „amelyeknek ereje és sajátágai”. — Megkivántattak: Am.-nál „concurrunt”, a. m. „résztvesznek”.

¹⁰ Am: DL. 11. — Az okok közül kettő: „causarum quaedam”, a. m. „az okok közül egyesek”. — Egyszersmind kezd cselekedni, hogy valamely dolog legyen: „simul incipiunt operari ad existentiam rei”, a. m. „egyszerre kezdenek odahatni, hogy a dolog létrejöjjön”. E körülírással Amesiuss azt mondja ki, hogy ez a két ok-fajta *megelőzi* a dolog létrejöttét. — Szerző (ti. ok): latinul (*causa*) *efficiens*, modern magyar szóhasználat szerint (amely rosszabb, mint az Apáczaié) „ható ok”. — Tevő ok: latinul „causa materialis”, a. m. „anyag ok”. — Kettő pedig: „quaedam”, a. m. „néhány”. — Viszi végben: „peragunt”, a. m. „véghez viszi”, „befejezésre juttatja”. Apáczai itt elhagyja ezeket a szavakat: „et rem ipsam simul existere faciunt”, a. m. „és azt okozzák, hogy maga a dolog velük együtt létezik”. A két utóbbi ok tehát (ti. a formai és a cél-ok) nem előzi meg okozatát, hanem annak létesülésével együtt létesül. — Állató (ti. ok): szó szerint a. m. „létesítő ok”; latinul

mondathatik oly oknak, a'mitől, a második: a'miből, a harmadik: a'miben áll, a negyedik: a'mire nézve nagyon valami.¹¹

III. 1. A szerző ok^a az, a'melytől a cselekedendő dolognak szerzésére való indulat¹ (mozdulás)¹ és cselekedés kezdődik és végeződik. **2.** Mivel pedig a mozdulásnak csak eredetet ad, nem foglaltatik bé a mozdulásban, vagy a mozdulás által lött dolog-

11. oknak amitől; | második, | miből; 12. harmadik, | áll; | negyedik **III. 1. ^a Szerző 3. eredetett**

„(causa) formalis”, a. m. „formai ok”. — Végező ok: „causa finalis”, a. m. „cél-ok”. — Ezeket az ok-fajtákat Aristotelestől veszi át Ramus. Magyarázatukat lásd a 11. j.-ben. — A II—VII. fejezetben érvényesített dichotómias felosztáshoz vö. a 3. táblát.

Igen egyes tekintetek: ok és lött dolog (Teljesen egyező érvek, ok és okozat) Enc. II: II—VII.	}	Ok Enc. II: II—VI.	{ Cselekedni kezdő okok (Az okozatot megelőző okok) Enc. II: III—IV.	{ Szerző ok (Ható-ok) Enc. II: III. { Tevő ok (Anyagi ok) Enc. II: IV.
		Lött dolog (Okozat) Enc. II: VII.	{ Dolgot végben vivő okok (Az okozattal együtt létesülő okok) Enc. II: V—VI.	{ Állató ok (Formai ok) Enc. II: V. { Végező ok (Cél-ok) Enc. I I:

3. tábla

¹¹ Az első mondathatik oly oknak, amitől (ti. nagyon valami): R: D. I: III. („Efficiens est causa, a qua res est” — a. m. „A ható-ok az az ok, amely által van valamely dolog”.) Ez az ún. *ható-ok* nem egyéb, mint azok a mozgások, változások, amelyek a dolog létesülésére vezetnek, tehát amelyek által ez a létesülés végbemegy, „*amitől*” lesz a dolog. Vö. Enc. II: III. — Amiből (ti. nagyon valami): R: D. I: VI. („Materia est causa, ex qua res est” — a. m. „Az anyag az az ok, amelyből lesz valamely dolog.”) Oknak tekinti Aristoteles azt a létezőt is, amelyben a dolgot létrehozó mozgás végbemegy; ez az az anyag, „*amiből*” lesz valamely dolog. Értettek ezen az „anyagom” nemcsak anyagi, hanem

5 ban, hanem csak szinte erejét közli a'val.¹² 3. Ennek csak módjai vannak külömb-külobmfélék, mellyek meg'tetzenek avagy a *lött dologban*, mellyet avagy azt cselekeszi, hogy legyen, és teremptőnek^b mondatik; vagy hogy továbbá' is legyen, és megtartónak^c neveztetik; 4. avagy a *véle valóokban*, mert 10 vagy más, ő rendibül valók' nélkül viszen valamit végbe, és egyedül' valónak^d mondatik, vagy másokkal^e; holott vagy mindenik egyenlő erőt szolgáltat, vagy nem, hanem egyik első^f és a többi segítettők^g; ide tartoznak az eszközök^h, mellyek nem annyéra magok, mint mások erejéből cselekednek; 5. vagy 15 végezetre a *cselekedő erőben és tehetségben*, mely vagy belső, és arra nézve a szerző ok magán valónakⁱ mondatik, vagy külső, honnan történetinek^k hívatatik, akar kényszerítésből^l cselekedjék, akar penig szerencséből^m.¹³

^a Efficiens. ^b Procreans. ^c Conservans. ^d Solitaria. ^e Socia. ^f Principalis. 20 ^g Adjuvantes. ^h Instrumentales. ⁱ Per se. ^k Per accidens. ^l Coactione agens. ^m Fortuna errans a scopo.

6. külömb-külobmfélék; | tetzenek, 7. mellyet, | tselekeszi 8. ^b teremptőnek | legyen 9. ^c megtartónak neveztetik: | Avagy 10. más | rendibül valók nélkül *jav. sz. Enc. rendin kívüül valóknélkül* 11. ^d egyedülvalónak mondatik | ^e másokkal, 12. szolgáltat, | ^f első 13. ^g segítettők. Ide | ^h eszközök, 14. tselekednek: | Vagy 16. ⁱ magán 17. ^k történetinek | ^l kényszerítésből 18. ^m szerentseből. 21. *Fortuná* | á

szellemi létezőt is; így beszéltek pl. arról, hogy a fogalmak „anyagából” ítéletek formálhatók, hogy a költői ötletek „anyagából” költői művek kerekednek ki, stb. (Materia intelligibilis, vö. P. Rami Dialecticae libri duo, Audomari Talaei praelectionibus illustrati, Coloniae Agrippinae, apud Matthiam Jacobi. 1567. — 41. l.) Vö. Enc. II : IV. — **Amiben áll (ti. valami):** Apáczaí saját fogalmazása, nyilván az előbbieik analógiájára, és figyelembe véve a lét, létesítés fogalmainak akkori magyar jelölését (állat, állatás) — a formai ok más néven *létesítő* ok —, valamint talán *Am : Theses logicae* (RMK II. 799.) 52. p. („Causalitas formae consistit in constituendo rem. . .” — a. m. „A forma oksága a *dolog létesítésében áll*”. A *dolog létesítését* Apáczaí így mondta volna: „a *dolog állatása*”, vagyis „*amiben (a dolog) áll*”. A formai (létesítő) okot Apáczaí *állató ok*nak nevezi. — A klasszikus aristotelesi meghatározás szerint, amelyet Ramus is átvesz: „A forma az az ok, amely által a *dolog az, ami*” — vagyis : a *forma a dolognak az a sajátága, amely az adott dologt minden más dologtól megkülönbözteti*. Vö. Enc. II : V. — **Amire nézve vagyon valami:** vsz. ugyancsak Apáczaí fogalmazása, figyelembe véve *Am : Theses logicae*, 61. p. („Finis . . . est obiectum illud, quod in effectione res spectatur . . .” — a. m. „A cél . . . az a feladat, amelyet a *dolog megvalósítása során szem előtt tartunk . . .*”) Aristoteles, Ramus stb. szerint a cél-ok a keletkező *dolog alkalmassága valamire*; ez a cél az, „*amire nézve*” a *dolog létesül és fennáll*. Vö. Enc. II : VI.

¹² Am: DL. 12. — A cselekedendő dolognak szerzésére: Apózoai betoldása, a. m. „az előállítandó dolog létesítésére” (ti. irányuló mozgás stb.); Amesiusnál csak „ad rem” (sc. operandam), a. m. „a dologra (ti. a létesítendő dologra) irányuló . . .” stb. — **Indulat:** a. m. indíték; **mozdulás:** a. m. mozgás. Amesiusnál csak *egy szó áll:* „motus”. — **Cselekedés:** „operatio”, a. m. *cselekvés*, ti. céltudatos emberi mozgás, szemben az általános természeti mozgással.

¹³ Am: DL. 14—15. — **Csak módjai vannak külömb-külobmb-félék:** a. m. „csak hatásmódjai (vagy: csak tulajdonságai) különböznek” (és nincsenek különböző nemei). Ugyanis — Hachingius magyarázata szerint, i. m. disp. III. 7. p. — minden ható-oknak azonos a lényege (a létesítő mozgás kiváltása), és ezért a ható-okok csak bizonyos járulékos tulajdonságaik szerint — hatásuk módjai szerint — különböznek. Ezzel a felfogással Hachingius is, Amesius is azt emelik ki, hogy a ható-ok (s vele a másik három okfajta is, vö. Enc. II: IV—VI.) végső, tovább nem osztható logikai elvek; míg tehát olyan logikai itéletek, következtetések, bizonyítások stb. között, amelyekben a fogalmak *különböző* okfajták alapján kapcsolódnak egymáshoz, *lényeges* különbség lehet (ami hamis itéleteknek, következtetéseknek, bizonyításoknak lehet alapjává), addig olyanok között, amelyekben a fogalom-kapcsolatok a ható-ok *különböző* hatásmódjain, megnyilvánulásain alapulnak, *lényeges* különbségek nem lehetnek, hanem csak járulékosak, amely különbségeknek épp ezért a logikai jelentőségük is kisebb. (Hogy az ebben a munkájában szereplő *valamennyi* megkülönböztetésnek, osztályozásnak stb. Amesius csak *logikai* jelentőséget tulajdonított, metafizikait nem, ahhoz vö. Am: Disputatio theologica adversus metaphysicam — RMK II. 799. — különösen e munka XVII. tézisét.) — **Megtetzenek** (ti. valamiben): a. m. „kitűnnek valamiből” (apparent in aliqua re). — A ható-okok közötti különbségek (amelyek csak járulékosak) az általuk létesített okozatok közötti *járulékos* különbségekben is megmutatkoznak. — **Mellyet avagy azt cselekeszi, hogy legyen:** latinos szófüzés („quod vel facit, ut sit”), a. m. „amelynek vagy létezését idézi elő . . .” — **Teremtő** (ti. ok): causa efficiens procreans, a. m. „teremtő ok” (amely az időnek csak egyetlen pillanatában létesít, vö. Enc. I: III. 6). — **Hogy továbbá is legyen:** „ut porro sit”, a. m. „hogy folyamatosan legyen”. — **Megtartó** (ti. ok): a. m. „fenntartó ok” (amely az idő minden pillanatában újra és újra létesít). — (Megtetzenek) a véle valókbán: „(apparent) in adiunctis”, a. m. „(kitűnnek) a járulékokból”, vagy: „a vele együttjáró okokból”. A latin *adiuncta* szónak itt ez a szándékolt kettős értelme van. A *második* értelmet tartja szem előtt Apácza, s azért nem fordítja az adiunctum szót úgy, mint másutt, „hozzáadatott dolog”-nak, hanem „véle való (okok)”-nak. — **Más, ő rendiből valók nélkül viszen valamit végbe:** „sine aliis eiusdem generis et ordinis rem quampiam dat effectam”, a. m. „más, hasonló nemű és rendű (okok együttáthatása) nélkül hoz létre valamely okozatot”. Az eredetiben (valamint az 1803-as győri kiadásban) ezen a helyen olvasható „ő rendin kívül valók” kifejezés tehát nyilvánvaló elírás. — **Egyedül való** (ti. ok): a. m. kizárólagos ható-ok (causa efficiens sola). — **Másokkal** (ti. viszen valamit végbe): „causa efficiens cum aliis”, „concausa”, a. m. „együttható ok”. — **Első** (ti. ok), „causa principalis”, a. m. „főok”. — **Segítő** (ti. okok): causae adiuventes, a. m. „alárendelt okok”, „járulékos okok”. — **Ide tartoznak**

IV. 1. A tevő ok^a az, a 'miből valami vagyon.¹⁴ 2. Ez el'készítetik, elrendeltetik és mozgattatik' is a szerző októl, hogy az állató okot magába vehesse. 3. Minekokáért a szerző okhoz legközelebb járul, és az állató okot meg'előzi, ő lévén a hathatóság⁵ ságnak és a szenvedésnek^b kezdete. 4. A dologban be'hat, nem 'csak' erejével, hanem ugyan voltaképpen valóságával' is, a dolognak valóságát belsőképpen tévén. 5. E' még csak módokkal sem különböztetik meg, mert jóllehet az erő' sok'képpen 6. adattathassék a szerző októl, maga mindazáltal a tevő oknak 10 valósága nem egyébként, hanem csak voltaképpen közöltetik.¹⁵

^a Materia. ^b Principium potentiae et perpessionis.

IV. 1. ^a tevő 2. elrendeltetik, 3. vehesse : 4. ^b a 6. erejével 7. tévén, | módookkal 8. erő- sk. sok 9. adattathassék | mindaz-által *Öt.*: által 10. valósága, | egyébként 11. *perpeßionis*.

az eszközök: a latinban „quorum etiam peculiaris quidam modus est in instrumentis, quae infimum locum habent, quia non tam sua vi agunt . . .” etc. A. m. : „ezeknek (a járulékos okoknak) pedig valamiféle sajátos válfajuk az eszközök, amelyek a legelső helyet foglalják el, minthogy nem annyira a maguk erejéből hatnak . . .” stb. — (Mások erejéből) cselekednek: „se praebent ut aliena vi agantur”, a. m. „önmagukat bocsátják rendelkezésre, hogy idegen erő mozgassa őket”. — Cselekedő erőben és tehetségben: „in ipsa vi seu facultate agendi”, a. m. „(magában) a hatóerőben és (ható)-képességben”. — Magán való szerző ok: „causa efficiens per se”, a. m. „önként működő ható-ok”, „spontán ható-ok” (vagyis nem külső, hanem belső indíték alapján működésbe lépő hatóerő, ahogyan pl. — a XVI—XVII. sz.-i elképzelés szerint — a szelek a tengert felkavarják, vagy a szabad embert a saját elhatározása valamilyen cselekvésre indítja. (Vö. R: D. I: V., és Cramerus—Golenius i. m. 92—95. 11.) — Történeti (ti. szerző ok): „causa efficiens per accidens”, a. m. „véletlen ható-ok”. Ilyennek tartja Ramus és Amesius — Aristoteles nyomán — a külső indítékra működésbe lépő okokat, akár kényszerítésből cselekedjék: „sive necessitate coacta agat”, a. m. „akár kényszer által indíttatva hesson”, amint ez emberek között történik erőszak alkalmazásánál (e tételnek az erkölcsi, nevelési, jogi és politikai gyakorlat szempontjából tulajdonítottak különös jelentőséget), akár pedig szerencséből (ti. cselekedjék): „sive fortuna (agat) errans a scopo”, a. m. „akár célját tévesztő vakasetként (hesson)” — vagyis mint „esetlegességi ható-ok”, mint tk.-i értelemben vett véletlen ható-ok. A szerző-ok dichotómiáját lásd a 4. táblán.

¹⁴ R: D. I: VI. Vö. 11. j.

¹⁵ Am: DL. 16. — Elkészítetik, elrendeltetik és mozgattatik is: „paratur, disponitur, atque adeo movetur”, a. m. : „(Ezt a ható-ok) úgy készíti elő, rendezi el, sőt mozgatja is . . .” — Állató okot: a. m. formái okot, vö. 11. j. — A szerző okhoz legközelebb járul: „proxime . . . ad efficientem accedit ordine”, a. m. „a ható-okhoz sorrendben a legközelebb áll”. — A hathatóságnak és a szenvedésnek kezdete: „principium potentiae et perpessionis”, a. m. „a lehetőség és a szenvedőlegesség elve”.

<p>Szerző oknak lött dologban megtehető módjai (A ható-oknak az okozatban megmutatókozó hatásmód-különbségei) Enc. II: III. 3.</p>	<p>Teremítő ok (Teremtő ok)</p> <p>Megtartó ok (Fenntartó ok)</p>	<p>Egyedül való szerző ok (Egyedüli ható-ok)</p>	<p>Egyenlő erőt szolgáltató másokkal való szerző ok (Egyenrangú társ-ok)</p>	<p>Első ok (Fő-ok)</p> <p>Segítő ok (Mellék-ok)</p>
<p>Szerző ok (Ható-ok) Enc. II: III</p>	<p>Szerző oknak a véle valóokban megtehető módjai (A ható-oknak az együthható erők vonatkozásában megmutatókozó különbségei) Enc. II: III. 4.</p>	<p>Másokkal való szerző ok (Társ-ok)</p>	<p>Nem egyenlő erőt szolgáltató másokkal való szerző ok (Nem egyenrangú társ-ok)</p>	<p>Kénszerítésből cselekvő szerző ok (Kényszer folytán működő ható-ok)</p> <p>Szerencséből cselekvő szerző ok (Esetlegességi ható-ok)</p>
<p>Szerző oknak benne magában megtehető módjai (A ható-oknak az okban magában megmutatókozó hatásmódkülönbségei) Enc. II: III. 4—5.</p>	<p>Szerző oknak a cselekvő erőben és tehetségben megtehető módjai (A ható-oknak hatóerejében megmutatókozó különbségei) Enc. II: III. 5.</p>	<p>Magán való szerző ok (Önként működő ható-ok)</p> <p>Történeti szerző ok (Véletlen ok)</p>	<p>Kénszerítésből cselekvő szerző ok (Kényszer folytán működő ható-ok)</p> <p>Szerencséből cselekvő szerző ok (Esetlegességi ható-ok)</p>	

4. tábla

(A *döbt betűvel* szedett tagot mi iktattuk be a felosztásba)

V. 1. Az állató ok^a az, a'miben valami áll.¹⁶ 2. Ez az egész tevő okot által'hattya, és ő szerzi azt a tulajdon lételt, mely akarminek' is vagyona a' felett a köz természet felett, mely a tevő októl vagyon. 3. Sok dolgoknak lehet azon szerző és tevő okjok, de azon állatójok nem lehet.¹⁷ 4. Az állató oknak három tisztí vagyon : 1. Hogy a dolgot meg'határozza, és innen mondatik állató oknak^b. 2. Hogy másoktól megkülönböztesse, és

V. 1. ^a állato 6. határozza 7. ^b állato

Az anyag ugyanis — Aristoteles szerint — a keletkező dolognak csak lehetősége (potentia, *δυνάμει ὄν*), szemben a formával, amely annak tényleges léte, valósága (actus, *ἐνέργεια*); s ugyanakkor a hatások ezenedőleges (passzív) befogadója, szemben a formával, amely maga a dolog cselekvőleges (aktív) hatása. Amesiuss szerint nyilván mindkét tulajdonsága folytán megelőzi sorrendben a formai okot, mert e tulajdonságai miatt (ugyanennek az elgondolásnak értelmében) az anyag a forma létrejöttének feltétele. — A dologban behat: „ingreditur in rem”, a. m. „a dologba (ti. a létesülő dologba, okozatába) behatol”. A következő három kifejezés ezt magyarázza : — Nemesak erejével: ti. mint a ható-ok, vö. III. 2. — Voltaképpen valóságával: „realitate sua”, mai nyelvhasználatunk szerint csak így mondanánk : „a maga valóságában”. — A dolognak valóságát belsőképpen tévén: „partem essentiae constituens interne”, a. m. „belsőleg (ti. a dologon, az okozaton belül) létesítvén (a dolog) lényegének egy részét”. (Az Apáczai szövegében szereplő „a dolognak” kifejezés Apáczai értelemszerű betoldása; a latin „partem” szó fordítását viszont, ti. az „egy részét” kifejezést Apáczai kihagyta a maga fordításából, ha ugyan kimaradása nem sajtóhiba.) — Jóllehet az erő stb.: Az 5. p-ban kifejezett gondolat a következő: A ható-ok által az anyaggal sokféle módon közölhető az okozat létesítésére szolgáló erő, s ennek megfelelően a ható-okok hatásmódjuk szerint különbözőek lehetnek (vö. 13. j.); ezzel szemben az anyagi ok az okozat létesítésében csak a maga valóságos jelenlétével vehet részt, — a maga valóságát az okozattal csak egyszerű és tényleges jelenléte által oszthatja meg, csak egyszerű és tényleges jelenléte által közölheti. Az anyagi ok esetében tehát Amesiuss mindenféle további megkülönböztetést, amely azon belül különböző csoportokat hozna létre, logikailag teljesen érdektelennek tart.

¹⁶ Vö. 11. j.

¹⁷ Am : DL. 17. — Szerzi azt a tulajdon lételt: „esse illud proprium confert”, a. m. „ez adja hozzá (ti. az előző okok által létesítettekhez) azt a sajátos létezőmódot”. — Köz természet felett: „ultra illum communem naturam”, a. m. „azoknak az általános tulajdonságoknak összességén túl”, vagy : „ama általános természetén túl”. — Sok dolgoknak lehet stb.: „Variae res possunt eandem efficientem et eandem materiam habere, sed non eandem formam . . .” A. m. : „Egymástól különböző dolgoknak lehet ugyan azonos ható-okuk és anyagi okuk, azonos formájuk azonban nem lehet.” Az, hogy Apáczai a „variae” szót „sok”-kal fordítja, arra vall, hogy Amesiuss mondatát nem teljesen értette meg. Amesiuss szóhasználatát egyébként valóban szokatlanul itt.

külömbségnek^c hívattatik. 3. Hogy akarmibenn¹ is cselekedeteket szerezzon, és cselekedetnek^d neveztetik.¹⁸

^a Forma. ^b Causa formalis. ^c Differentia. ^d Actus.

10

VI. 1. A végezõ ok^a az, a'mire nézve vagyon valami.¹⁹ 2. Ez a tévõ és az állató okból származik, és ez az a jóság^b, vagy a dolognak tökéletessége^c, mellyel a dolog a cselekedésre és a vele való élésre^d illendõ.²⁰ 3. Ez a jóság a szerzõ oknak el'intézésében

8. ^c különbsejnek 9. ^d tselekedetnek VI. 1. ^a vegezõ 2. ^b jóság 3. ^c tökéletessége, | ^d vele 4. intézésében, ^e

¹⁸ Am : DL. 18. — **Három tisztí vagyon:** „tria officia habet”, a. m. „szerepe hármás”, „három feladata (funkciója) van”, „hatásának három megnyilvánulása van”. — **Meghatározza:** „determinate (rem) constituere”, a. m. „elhatároltan létesíteni”. (A formai ok az okozatát nem általános léttel ruházza fel, mint az anyagi ok, hanem sajátos, a többtől elhatárolt léttel.) Apáczaí az adott összefüggésben döntõ *constituere* szót a „meghatározza” szóval, tehát másban foglalva, burkoltan, implicite fejezi ki, s így, jóllehet a fordítás tömör, szép és tartalmilag kifogástalan, mégis homályossá válik, milyen alapon mondható, hogy „innen mondatik állató oknak”. — **Másoktól megkülönböztesse:** „essentialiter eam distinguere”, a. m. „lényege szerint megkülönböztetni”. Apáczaí fordítása itt már ténylegesen hiányos, éspedig jelentékeny ponton. — **Külömbségnek hívattatik:** „appellatur differentia”, a. m. „megkülönböztető jegyének nevezik”. — **Hogy akarmibenn is cselekedeteket stb.:** „efficere operationes et actiones, quarum est principium, unde actus nominatur”, a. m. „hogy létrehozza (a dolog) tevékenységeit és hatásait, amelyeknek alapja, és ezért cselekvõleges hatásnak nevezik”. Apáczaí „akarmibenn is” kifejezése nyilván a „quarum est principium” nem egészen sikerült rövidített visszadása; értsd: akármiben, amiben az adott formai ok jelen van.

¹⁹ Vö. 11. j.

²⁰ Am : DL. 19. — **Ez a tévõ és az állató okból származik:** „finis exsurgit e coniunctione materiae et formae”, a. m. „a cél-ok anyag és forma kapcsolatából származik”. Anyag és forma egysége bizonyos dolgokra alkalmassá teszi az okozatot, és amikre alkalmassá teszi, azok az adott dolog cél-okai. Az okozatnak ezt az alkalmasságát azonban — eszerint az Aristotelesre visszamenõ elgondolás szerint — csak az anyag és a forma *egysége* hozhatja létre; a formának „anyag” nélkül (amelyen nemcsak a tulajdonképpeni, valóságos anyag, hanem szellemi anyag is értendõ, vö. 11. j.) nincs léte, az anyagnak forma nélkül nincs semmi sajátos megnyilvánulása. — **Jóság:** „bonitas (rei)”, a. m. „(a dolog) alkalmassága (valamire)”. — **A dolognak tökéletessége:** „perfectio rei”, a. m. „a dolognak (olyan) elõnyös tulajdonsága”. — **Mellyel a dolog . . . illendõ:** a latinban „quae est . . . apta”, a. m. „amely (tulajdonság) . . . megfelelő”. Ugyanaz a helyes és fontos korrekció ez Amesius szövegén, mint amelyet az *argumentum* Amesius-féle meghatározásán is végrehajtott Apáczaí (vö. 3. és 31. jj., valamint NTM *érv.*). — **A cselekedésre és a vele való élésre:** „ad operationem et usum”, a. m. „a tevékenységre (v. működésre), és arra, hogy felhasználjuk”.

5 segítő ok^e, a vele élés, melyre intéz, lött dolog^f, a dolog vagy a személy, melynek a véle élésben szolgál, előtte lévő dolog^g; mind'ezekre mindazáltal, a közöttök lévő rakonságra nézve, a végnek nevezeti szokott szabattatni. 4. A jóság vagy a vele élésre^h való illendőség tulajdonképpen a végező ok^h; ennek kívánása, mely a szerző okot fel'indította, intézésnek végeⁱ; a vele élés oly vég, a'kié^k; a dolog vagy a személy, melyre néz, oly vég, a'kinék'. És mind'ezek között neha eggyik a cselekedet végének^m mondatik, a más a cselekedőénekⁿ; de a cselekedőnek céllya, ha csak történetből különbözik a cselekedetétől, cselekedés végének^o mondatik.²¹

^a Finis. ^b Bonitas. ^c Perfectio. ^d Usus. ^e Causa adjuvans. ^f Effectum. ^g Objectum. ^h Finalis causa. ⁱ Finis intentionis. ^k Finis cuius. ^l Finis cui. ^m Finis operis. ⁿ Finis operantis. ^o Finis operationis.

5. eles | intéz ^f lött dolog; 6. személy | szolgál ^g | dolog: 7. mindazáltal | nevezve 9. ^h vegező 10. kívánása | indította ⁱ 11. ^k oly | Izemely, 12. ^l vég | ^m tselekedet 13. ⁿ a tselekedőének: 14. tzellya | ^o tselekedés

²¹ Am: DL. 20. — A 3. p. a cél-oknak (amely az anyagi és a formai ok egysége) legfőbb fajtáit a ható-okkal való összefüggésükben, arra kifejtett hatásukban mutatja be. — **Elintézésében:** „in (efficientis) intentione”, a. m. „(a ható-ok) irányulásában”. A cél-ok befolyásolja a ható-okot is, éspedig hozzájárul — mint járulékos ok — annak a mozgásnak (e mozgás irányának, módjának) meghatározásához, amellyel a ható-ok a dolog lényegét, ti. formáját létrehozza. — **A vele élés, melyre intéz, lött dolog:** „usus, ad quem tendit, est effectum”: a. m. „a felhasználás (ti. a létesülő újnak felhasználása), amelyre (a ható-ok) irányul, okozat”. (A cél *megvalósulása*: okozat; csak a még meg nem valósult cél hat okként.) — **Előtte lévő dolog:** „obiectum”, a. m. „tárgy”. (A ható-ok hatása, tevékenysége arra a dologra vagy személyre irányul, amelynek vagy akinek az okozat hasznára, javára lesz; a „tárgy” szokványos meghatározása szerint pedig „a cselekvés tárgya az a dolog, amelyre a cselekvés irányul”). Az a kifejezés, amelyet Apáczai a tárgy fogalmának jelölésére talál („előtte lévő dolog”), a neki megfelelő latin *obiectum* szó szemléleti tartalmát teljes egészében átveszi és visszaadja. *Ob-iectum* jelentése ui. „előbe vetett”, tehát a. m. „előtte fekvő”: valami, amire egy alany mozgása irányul. — **A közöttök lévő rakonságra nézve:** A dolog használhatósága, felhasználása és felhasználója közti szoros kapcsolat és összefüggés van, s közöttük kölcsönös azonosulások jönnek létre. — **A végnek nevezeti:** „finis nomen”, a. m. „a »cél« elnevezés”. — A 4. p. a cél-oknak ugyanezeket a fajtáit meghatározza, majd a cél-okokat még a tudatossághoz való viszonyuk szempontjából is osztályozza. Amesius okfejtésének menete tehát nem kifogástalan; s így Apáczai helyesebben tette volna, ha a 3. és 4. p.-ot felcserélte volna. — **Ennek kívánása:** „appetio eius”, a. m. „az erre (ti. a használásra) irányuló törekvés”. — **Fel'indította:** „impellens”, a. m. mozgásba hozza. — **Intézésnek vége:** „finis intentionis”, a. m. „irányulási cél”, „törekvés cél” (a cél-ok elirányító hatása a ható-okra). — **A vele élés oly vég, a'kié:** „usus est *secundarius*

VII. 1. Jóllehet az okok állattyyokkal és határozásokkal megkülönböztettek, a dolognak mindazáltal, mely az okoknak erejek által lött^a, egy természete vagyon.²² 2. Mely a'mennyiben a szerző októl vagyon, szerzett dolog^b; a'mennyiben a tévő októl, tett dolog^c; a'mennyiben az | állató októl, állatott dolog^d; 7. a'mennyiben pedig a végező októl, végezett dolognak^e mondatik.²³ 3. A lött dolognak valósága^f lesz akár'mellyik októl,

VII. 1. Iollehet | határozasoc-kal 2. ^a a dolognac mindazáltal 3. lött 4. vagyon ^b 5. ^c tett | *Cl.*: alla- | ^d állatot 6. ^e vegezett 7. mondatik | ^f valósága

finis cuius", a. m. „a felhasználás a birtoklás *másodlagos* célja" (a „másodlagos" fogalmát Apáczaí, helyesen rövidítve a szöveget, mellőzi). — (A dolog vagy a személy,) melyre néz: „ad quam spectat", a. m. „akit vagy amelyet érint" (v. : „akit vagy amelyet érdekel"). — Oly vég, akinek: „finis cui", a. m. „a részesedő, mint cél". — Ezután következik a oélokknak a tudatossághoz való viszonyuk szerinti osztályozása: — Cselekedet vége: „finis operis", a. m. „tárgyi cél". (Olyan cél, amelynek megvalósulásában öntudatlanul, akaratlanul veszünk részt, vagy olyan célszerűség, amely mindenféle tudattól függetlenül érvényesül.) — Cselekedő vége: „finis operantis", a. m. „személyi cél". (Tudatos cél.) — Cselekedés vége: „finis operationis", a. m. „cselekvési cél" (olyan személyi cél, amely különbözik, de csak mintegy véletlen folytán, tehát nem lényeges pontokon, attól a céltől, amely felé a személy cselekvése ténylegesen halad, s amely cél ezért csak bizonyos mértékig alkalmas a cselekvés irányítására).

²² Am : DL. 21. (Röv.) — Állattyyokkal és határozásokkal megkülönböztettek: „distinctae sint essentia et definitione", a. m. „különböznék lényegük és elhatároltságuk szerint". (Vö. 18. j.) — A dolognak . . . mely az okoknak erejek által lött: „res . . . quae vi causarum fit" (a „lött dolog"-nak a latin eredetiből vett körülírása). — Egy természete vagyon: „unicam habet naturam", a. m. „természete egy és ugyanaz". Ez nem azt jelenti, hogy az okozatnak nincsenek különböző fajtái (hiszen ezeknek felsorolása mindjárt a következő pontban található), hanem, amint ez Amesiusból (i. h.) kiderül — Apáczaí ugyanis Amesius mondatának csak az első felét fordítja le —, azt jelenti, hogy a *különféle* okozatokban van valami közös, egységes lényeg, valami egységes „természet", s éppen ez az, ami ezeket mind *okozatokká* teszi.

²³ Am : DL. 22. (Röv.) — Apáczaí itt is rövidít; az Amesius által itt kifejtett gondolat az, hogy a dolgok fennállása vagy lénye (existere, a konkrét, egyes dolgok — akár anyagiak, akár kigondoltak — folyamatos létezése, amely e dolog járulékos tulajdonságainak változásait és a lényeg állandóságát egyaránt magában foglalja) több az egyszerű létezésnél (esse), mert a dolgok, mint okozatok, a négy különféle okfajtának bármelyikétől *vannak* (léteznek) ugyan, s ez négyféle okozat-fajtát ad (az idevágó részt fordítja le Apáczaí), fennállásuk, lényük azonban a négyféle októl *együttesen* függ. — Szerzett dolog: „esse effectum", a. m. „hatás" (vagyis hatás által meghatározott okozat: a ható-ok által az okozatnak átadott mozgás). — Tett dolog: „esse materiatum", a. m. „anyagi létében meghatározott okozat", v. „anyagi tételezettség",

állattya⁸ a tévő és az állató okoktól, melyek ez'okáért állati okoknak¹ is mondatnak; létele^h függ mindenik oknak egyszer-
 10 smind együtt'lététől valamely dolognak végben'vitelében és annak tellyes vagyonságot és állatot szerzésben, állásaⁱ ezekfelett a hozzá való dolgoktól, vele létele^k a részekről^l is.²⁴
 4. A lött dolognak két grádicsi vannak (kik közül egyikik oka a másíknak), tudnillik a szerzési és a megh'tartási mozgás^l, és
 15 az mozgás által szerzetetett és megh'tartott lött dolog^m.²⁵

^a Causatum. ^b Effectum. ^c Materiatum. ^d Formatum. ^e Finitum. ^f Esse rei. ^g Essentia. ^h Existentia. ⁱ Subsistentia. ^k Consistentia. ^l Motus. ^m Res motu facta.

8. ⁸ állattya 9. ok-oknakis | ^h letele | e-gyzersmind 10. viteleiben; 11. szerzésben: | ⁱ 12. ^k vele letele, 13. vannak, 14. masíknak) | fzerzesi | ^l mozgás, 15. ^m mozgás | fzerzetetett

„anyagiság”. — **Állatott dolog:** „esse formatum”: a. m. „formájában (megkülönböztető lényegi jegyében) meghatározott okozat”, „formai (sajátos lényegi) tételezettség”, „lényegiség”. — **Végezett dolog:** „esse finitum”, a. m. „céljában meghatározott okozat”, „célszerűség”.

²⁴ Am: DL. 23. — A különféle okok különbözőképpen járulnak hozzá az okozat egységes természetének létrehozásához: — **A lött dolognak valósága:** „esse rei”, a. m. „a dolog (az okozat) léte”. (E tétel szerint bármiféle ok van is jelen, az *léte*t ad az okozatnak; „*lét*”-en persze egyaránt értendő valóságos anyagi lét és fiktív, pusztán szellemi, kigondolt lét; ha az ok fiktív, akkor fiktív az okozat is.) — **Állattya:** „essentia (rei)”, a. m. „(a dolog) lényege”. — **Állati okok:** „causae essentiales”, a. m. „lényegi okok”. — **Létele:** „existentia (rei)”, a. m. „a dolog fennállása”. — **Valamely dolognak végbenvitelében:** Apáczaí betoldása. Az utána következő „és” szó a „vagyis” szó jelentésében áll. — **Tellyes vagyonságot és állatot szerzésben:** „(pendet ab omnibus causis simul concurrentibus) ad esse et essentiam rei completam”, a. m. „a dolog teljes létének és lényegének megteremtésében”. (Ez a *teljes* lét Amesius elgondolásában nyilván mint *befejezett* lét áll a *fejlődő, változó, befejezetlen* léttel szemben.) — **Állása ezekfelett a hozzá való dolgoktól:** „subsistentia connotal etiam adiuncta”, a. m. „a lényegi létezés járulékos tulajdonságokat is *feltételez*”. A lényegi létezés a létezésnek az a módja, amely a járulékos tulajdonságok folytonos változása közben is változatlanul maradó valaminek a lényegnek sajátja. Amesius ennek létesülését a négyféle ok együtthtasára és ezenkívül még a járulékos tulajdonságok hozzákapcsolódására vezeti vissza. — **Vele létele:** „consistentia”, a. m. „(a dolog) mibenléte” (a dolog részeiben és járulékos tulajdonságaiban megnyilvánuló egységnek, amely a dolog konkrét egészét adja, létezési módja, vö. Enc. II: XIX. 11–17.).

²⁵ Am: DL. 24. — Vö. Enc. II: III. 3. — Az okozat itt említett két *grádicsi* (fokozata) közül az egyik nyilván a *levés*, a *keletkezés*, a másík az állítólag befejezett és többé nem változó *lét*. — Az ok és okozat ramusi-amesiusi elméletéhez vö. NTM ok.

VIII. 1. Immár a meg'lött és az okokból ki'származott dologhoz mindenkor járul valami, mely a dolog állattytától és okaitól úgy különböztetett meg, hogy avagy csak neki módjára tartozzék, avagy csak jobban való lételére és hozzá'járuló tellyességére: és innen folynak az allájja'vetettségi és hozzá'adatottsági tekin-⁵ tetek.²⁶ 2. A valami alá vettett dolog^a természeti szerént előljár, melyhez a hozzá'adatott dolog úgy járul, mint valaminek állattya kívül hozzá'tartozó dolog. 3. Ennek mi'volta oly maga' színént való, hogy ám'bár nagy külömség legyen' is' a magába bevevő és az előtte való dolog^b közt, sőt a magában¹⁰ és a magához vévő^c közt' is, s a tévői és az állatit előben tettezz dolog^d közt, s a t[öb]bi], mind'azáltal ennek nem'hogy igaz nemei, de még csak módjainak igaz külömségi sincsenek.²⁷

VIII. 2. állat-tyától 4. letelerc, 6. ^a valami 7. járul 8. dolog 10. ^b magába | ^c magában 11. ^d tévői 12. közt | t.

²⁶ Am : DL. 25. — Az okokból kiszármazott: „(rei) e causis existenti (accedit)”, a. m. „az okokból keletkezett (dologhoz hozzájárul)”. — Csak neki módjára tartozzék: „ad modum eius pertineat solum”, a. m. „csak létezésének módját érintse (befolyásolja)”. (Vagyis ne érintse a dolog lényegét.) Az ilyen sajáttságok: *belső tulajdonságok*, amelyek a dolog lényegéből következnek ugyan, e lényeggel azonban *nem azonosak* (így a golyó gömbölyűségéből, mint lényegből, következnek az, hogy a golyó gurulómozgásra képes, de a gurulómozgásnak ez a lehetőségessége nem azonos a golyó gömbölyűségével: nem *csak* gömbölyű testek gurulhatnak!). — Csak jobban való lételére (ti. tartozzék) és hozzájáruló tellyességére: „ad bene esse, et accidentale eius complementum”, a. m. „létezésének elősegítésére, és (a lényeg) véletlenszerű kiegészítésére”. (Apáczai a „véletlenszerű” szót — ő így mondta volna: „történeti”, latinul: *accidentale* — alighanem elnézés folytán helyettesíti a „hozzájáruló” szóval — a. m. járulékos, latinul így volna: *accedens*.) Az ilyen sajáttságok: *külső tulajdonságok*, amelyek nem a dolog lényegéből következnek (így az, hogy a golyó történetesen lejtőn gurul, vagy: egy meghatározott időben gurul, stb.). — *Allájjavetettségi és hozzáadatottsági tekintetek*: „notiones subiecti et adiuncti”, a. m. „az alany és a járulékos tulajdonság fogalma”. (Apáczai itt a *notio* szót is, minthogy azt az argumentumra való utalással és az argumentum helyett használja itt Amesius, „tekintet”-tel fordítja. Ez a fordításmód természetesen azért is jogos, mert az „argumentumok” is fogalmak, csak hogy nem közönséges, hanem sajátos szerepet betöltő fogalmak.) Az alany: a *fennálló lényeg* (*existentia essentiae*), amely, mint valami alap, *alája van velve* (a latin *sub-iectum* ezt jelenti) a járulékos tulajdonságoknak, és azokat *hordozza*.

²⁷ Am : DL. 26. (Rölv.) — *Előljár*: ti. megelőzi a járulékot. Apáczai itt kihagyja a fordításhól a következő megjegyzést: „*ut substratum quid*”, amelynek jelentése: „mint valami alap”. — *Melyhez a hozzáadatott dolog úgy járul, mint valaminek állattya kívül hozzátartozó dolog*: „*cui adiunctum est adventitium quid praeter essentiam acce-*

dens”, a. m. „s ehhez kapcsolódik valami (olyan) kiegészítés, amely a dolog lényegén kívülre járul a dologhoz”. (Apáczáinál tehát a „hozzáadatott dolog” kifejezés nyilván abból a törekvésből fakad, hogy a fordításnál a „cui adiunctum est” latin kifejezésből — a. m. „ehhez kapcsolódik” — az „adiunctum” szó másik jelentését — a. m. „járulék”, Apáczáinál: „hozzáadatott dolog” — megtartsa. E módosítás ellenére Apáczaí mondata olyan helyes értelmet ad, amely megfelel az Amesius által itt kifejtett gondolatnak.) — Ennek *mivolta*: „quae . . . ratio”, a. m. „ennek minősége”. — *Maga színét való*: „simplex”, a. m. „egyszerű”. (Amesius még hozzát teszi: *et invariabilis*; figyelemreméltó, hogy fordításából Apáczaí kihagyja ezt a kifejezést.) Különböző alany-fajták megállapítása tehát Amesius szerint logikailag érdektelen. Amesiusnak ez a tétele burkolt formában magával Ramusszal száll vitába. Ramus ugyanis az alany megvilágítására felhozott példáit láthatólag az alany ama fajtáinak megkülönböztetése szerint csoportosította, amelyeket Amesius itt felsorol. Amesius kétségbevonja e megkülönböztetések logikai értékét. Ezeknek az alany-fajtáknak megkülönböztetése egyébként nyilván abból adódott, hogy Ramus és kommentátorai az alanynak a járulékhöz való viszonyát oksági viszonyokként igyekeztek felfogni, s így a különböző ok-fajtáknak megfelelő alany-fajtákat kaptak. Amesius szerint e fajták kétségkívül fennállnak, sőt köztük talán nagy különbségek is megállapíthatók, ezek azonban nem „igaz különbségek” („verae species non dantur subiecti, nec modorum differentiae, nisi aut mancae aut alienae”, magyarul: „igazi fajai nincsenek az alanynak, sem hatásmódjai közt nem állnak fenn igazi különbségek, hanem csak gyengék vagy reá nem illők”), mert gyakorlati jelentőségük a logikában (a következtetés, bizonyítás stb. elméletében) nincs. — *Magába bevévő* (ti. *dolog*): „receptaculum” (Hachingiusnál és a többi kommentátornál ennek kezdő: a „subiectum in quo” és a „subiectum ad quod” együttesen felel meg), a. m. „befogadó alany”, „járulék alanya”. Az ilyen alany csupán hordozója a maga járulékanak. (Ramus néhány idevágó példája: „A lélek alanya a tudásnak és a tudatlanságnak; az erénynek és a bűnnek”. „Az ember alanya gazdagságának és szegénységének; becsületének és gyalázatának; ruházatának és kíséretének”. — R: D. I: X.) Ezzel szemben az *előben tetetett dolog*: „obiectum”, Hachingiusnál és más kommentátoroknál: „subiectum circa quod”, a. m. „tárgy” (vö. Enc. II: VI. 3.), v. teljesebben: „járulék tárgya”, — az alanynak az a fajtája, amely az általa hordozott járuléknak nemcsak hordozója, hanem tárgya is; járulékéban ugyanis olyan cselekvés rejlik, amely hordozójára irányul, amelynek tehát az alanya egyben tárgya is. (Ramus példái: „Az érzékelhető dolgok az érzékek alanyainak nevezhetők, az erények vagy bűnök választásának kitett dolgok pedig az erények vagy bűnök alanyainak”. — R: i. h.) — *Magában vévő* (ti. *dolog*): „recipiens in se”, a. m. „magába befogadó alany”, „belső járulék alanya”. Ilyen az a befogadó alany, amely a járulékanak anyagi és formai oka. (Lélek a tudásé, tudatlanságé, erényé, bűné stb.) — *Magához vévő* (ti. *dolog*): „recipiens ad se”, a. m. „magához befogadó alany”, „külső járulék alanya”. Ilyen az a befogadó alany, amely járulékanak ható-oka vagy cél-oka. (Ember a gazdagságáé, szegénységéé, becsületéé, gyalázatáé stb.) — *Tévői* (ti. *előben tetetett dolog*): „obiectum materiale”, a. m. „anyagi tárgy”. Ilyen az a tárgy, amely a reá irányuló cselekvésnek (amelyet hordoz, s amelynek ezért alanya is) általános anyagát szolgáltatja, s így ezt a cselekvést általánosságban, létében megalapozza. Az érzékelhető dolgok (pl.

4. Hozzáadatott dolog^e pedig akarmi, a'mi másához tetetik, akar az bé'vött, akar más körül' forgó^f, akar benn, akar kívül 15 való^g, akar tulajdon s akar pedig köz^h legyen.²⁸

^a Subjectum. ^b Receptaculum et objectum. ^c Recipiens in se et ad se. ^d Objectum materiale et formale. ^e Adjunctum. ^f Receptum et occupatum. ^g Inhaerens et adhaerens. ^h Proprium et commune.

14. ^e Hozzá | akarmi 15. ^f bé | ^g benn | 16. ^h tulajdon

szín, hang, szag stb.) anyagát szolgáltatják az érzékek érzékelésének, ezért az érzékeknek anyagukban tárgyai, s mint *ilyenek* alanyai az érzékeknek. — **Állatí előlbon tetetett dolog:** „objectum formale”, a. m. „formai tárgy”. Amesius ezt a fogalmat éppúgy nem fejti ki, mint ahogy nem fejti ki az előbbieket sem; a formai tárgy fogalma azonban Ramus példáiból sem vezethető le, és ezért Ramus kommentátorai sem foglalkoznak vele. Így itt találgatásokra vagyunk utalva. Ha az *objectum formale* fogalmát az *objectum materiale* analógiája szerint vezetjük le, a következőket kapjuk: A formai tárgy az általa hordozott és reá irányuló cselekvésnek konkrét (sajátos, egyedi) anyagát szolgáltatja, mintegy annak megkülönböztető jegyét, tehát ezzel egyszersmind lényegét is. Így pl. egy meghatározott hanginger, amely egy meghatározott hallásérzetet vált ki, „formai tárgya” volna (és *ezáltal* alánya) ennek a hallási érzékelésnek. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha az Amesius által világosabban meghatározott vagy körülírt járulékokból igyekezünk levezetni és megérteni a nekik megfelelő alany-fajtákat. Ez az egybeesés is megerősíteni látszik iménti, feltételes magyarázatunkat. (Vö. 28. j.) — A fejezetben belül érvényesített dichotómiás felosztáshoz lásd az 5. táblát.

²⁸ Am: DL. 27. — **Ami másához tetetik:** a latinban „quod rei ex causis existenti, vel substratae adiungitur”, a. m. „amely az okokból létrejött, s mintegy alapként szolgáló dologhoz kapcsolódik”. Apéczi itt Amesiust követi a meghatározás szempontjának megválasztásában, viszont Ramust követi a meghatározás rövidségében. (Ramusnál: „Adjunctum est, cui aliquid subiicitur.” A. m.: „Járulék az, amit valami hordoz.”) — **Bé'vött (ti. hozzáadatott dolog):** „(adiunctum) receptum” a. m. „befogadott járulék”, a „befogadó alanyhoz” kapcsolódó tulajdonság. (A *tudás* tulajdonsága a lélekben, a *ruházaté* a testen, stb.) — **Más körül forgó (ti. hozzáadatott dolog):** „adiunctum occupatum”, szó szerint a. m. „lefoglalt járulék”, értelemszerűen az alany által lefoglalt, tehát arra visszaható *cselekvő dolog*, mint az alany járuléka, tehát: „alanyára irányult járulék”. (Megfelel a „tárgy”-nak; tk. a „tárgy” mint járulék: pl. az érzékek, amelyek az érzéki dolgokhoz kapcsolódnak, mint azok járuléka, stb.) — **Benn (ti. való hozzáadatott dolog):** „(adiunctum) inhaerens”, a. m. „belső járulék” (vö. „belső járulék alánya”, 27. j.): az értelemszerűen a lélek járuléka, stb. — **Külvül tk. (ti. hozzáadatott dolog):** „(adiunctum) adhaerens”, a. m. „külső járulék” (vö. „külső járulék alánya”, 27. j.): a gazdagság, mint az ember járuléka, a ruha, mint a test járuléka, stb. — **Tulajdon (ti. más körül forgó hozzáadatott dolog):** „(adiunctum occupatum) proprium”, a. m. „alanyára irányult sajátos járulék” (a „formai tárgy”-nak — vö. 27. j. — járuléka: pl. egy sajátos érzet, amelyet egy sajátos inger vált ki). — **Köz (ti. más körül forgó hozzáadatott dolog):** „(adiunctum occupatum) commune”,

IX. 1. Ezekben a meg'eggyező tekintetekben be'foglaltatnak mind'azok, valamelyek egyeknek vagy azonoknak^a mondatnak. 2*. Mivel a'mik közönséggel | azonok^b, azoknak azon tevő s. és állató köz, de nem utolsó okok vagyon. 3. A'mik pedig nemmel^c, azok'nak azon utolsó köz állató okok vagyon. 4. A'mik 5 számmal^d, azoknak azon'egy magán'való állató okok vagyon. 5. Az idővel azonok^e hozzá'adatott dologgal csak egyyek. 6. A helyvel azonok pedig aláj'jok vettetettel.²⁹

^a Unitas et identitas. ^b Eadem genere. ^c Eadem specie. ^d Ead[em] numero. ^e Ead[em] tempore. ^f Ead[em] loco. 10

IX. 2. ^a egyeknek 3. 3. | ^b közönséggel *Ct.*: azo- 4. köz | vagyon ; | ^c nemmel, 5. azok *sk.* nak | vagyon ; 6. ^d számmal, | vagyon ; 7. ^e idővel azonok, | egyyek ; 8. ^f helyvel | pedig, aláj *sk.* jok

a. m. „alányára irányult általános járulék” (az „anyagi tárgy”-nak — vö. 27. j. — járuléka: pl. a hallás-érzet, mint a hang járuléka, stb.). — Az alany és járulék ramusi-amesiusi elméletéhez vö. NTM *alany*.

²⁹ Am: DL. 28. — Egyeknek vagy azonoknak: vö. 6. j., „*eggyes tekintetek*”. — **Közönséggel azonok:** „*eadem genere*”, a. m. „azonos neműek”. Ezeknek Amesius szerint azonos *anyagi okok*, valamint azonos *általános (de nem végső) formai okok van* („*sunt eadem materia, et forma communi, sed non ultima*”). Így pl. egy négyzet és egy téglalap *azonos neműek*, ti. egyenesvonalú négyszögű síkidomok. Azonos anyagi okok: a teret bezáró, egy síkban fekvő egyenesek; azonos, de nem végső általános formai okok: hogy oldalaik négy derékszöveget zárnak be. — **Nemmel (ti. azonok):** „*eadem specie*”, a. m. „azonos fajúak”. Ezeknek Amesius szerint *azonos (anyagi és) végső általános formai okok van* („*sunt eadem ultima forma communi*”). Így pl. két négyzet: azonos fajú dolgok. Azonos végső általános formai okok: hogy egyiknek is, másiknak is mind a négy oldaluk egyenlő. — Az itt használt terminológiára vonatkozólag (nem = közönségesesség, faj = nem) vö. Log. I. 31. — **Számmal (ti. azonok):** „*eadem numero*”, a. m. „azonos számúak”. Ezeknek Amesius szerint *azonos egyedi formai okok van* („*eandem habent formam singularem*”). Hogy itt Amesius pontosan mire gondol, azt — minthogy gondolatát nem fejti ki, s tétele Ramus szövegéhez sem kapcsolódik közvetlenül — itt is csak találgatnunk lehet. Valószínű, hogy a számot — ti. az egységet, valamint a meghatározott sokságot — Amesius a dolog lényegéhez tartozónak, tehát a dolog formai társ-okának tekintette. Minthogy pedig számbeli összehasonlítás csak azonos nemű vagy fajú dolgok közt történhet, világos, hogy a számbeli azonosság azonos nemű vagy fajú dolgok közt további azonosságot létesít. Így például két olyan halmaz, amelynek alkatelemei minőségileg mind teljesen azonosak, két teljesen azonos halmazzá válik, ha ezenfelül mindkét halmaz *ugyanannyi* alkatelemből is áll. Vagy két négyzet egybevágó akkor, ha az egyik négyzet oldalának hossza egyenlő a másik négyzetével (vagyis azonos egység alapján ugyanazzal a számmal jellemezhető). — **Idővel azonok:** „*eadem tempore*”, a. m. „azonos időben fennálló vagy végbemenő (dolgok)”; **helyvel azonok:** „*eadem loco*”, a. m. „azonos helyen levő

X. 1. Ugyan'ezenekből származik a dolgoknak egymás között való egyenetlensége¹⁶ is. 2. Mivel a'mellyeknek nem azon okok, lött dolgok, alájok vettetett, hozzájuk adatott tekintetek vagyon, azok egyenetlenek és meghasonlók. 3. Meg'hasonlottak 5 peng avagy kevéssé, avagy inkább, a'szerént a messze létel szerént, mellyel az egyességtől eltávoznak. 4. Minden két dologhan vagyon mind egyesség s mind egyenetlenség; az egyesség vagyon az egységnek állíttása által, az egyenetlenség peng az egységnek tagadása által.³⁰ 5. Mivel az egyenetlen 10 tekinteteknek módjok áll a meg'hasonlásban és meg'osztódásban, és azoknak egyike az ő tulajdon természetiben nem függ a másiktól az ő voltában, létében és meg'tudattatásában, a'mennyiben meghasonló tekintet, — annakokáért egyenlő világosságok és mindenik felől egyenlő erejek van a tekintés dolgában; 15 minekokáért egy név és meghatározás alá foglaltattak be mindenik nemben; mellyek mind másképpen vannak az egyes tekintetekben; mindazáltal a természetek szerént való rászabtatásokban, mellyel az ő tekintetek gyakoroltatik, egymást megvilágosíttják az egyenetlenségnek ereje által.³¹ 6. A dolgok-

X. 1. származik 2. a egyenetlenségeis. 4. meghasonlok; 5. kevéssé 6. szerént | eltávoznak: 7. eg-gyesség 8. által 9. peng, 11. és | természetiben, 12. létében, 13. tekintet, 14. világosságok, 15. nev, 16. nemben: 17. tekintetekben: 18. rászabtatásokban

(dolgok)". Ramus és Amesius szerint az időbeliség a dolgok járuléka. Ezzel szemben a dolgok helye, térbelisége alany, mert a tér a dolgokat magában foglalja. — Az egyező érvek ramusi-amesiusi elméletéhez vö. NTM egyező érvek.

³⁰ Am: DL. 29.

³¹ Am: DL. 30. — **Módjok áll:** „ratio... consistat”, a. m. „minőségük”, v. „jellemzőjük”, v. „mibenlétük” (ti. a „meghasonlás” stb.). — **A meghasonlásban és megosztódásban:** „in dissociatione et divisione”, a. m. „a nem-azonosságban és az elkülönülésben”. — **Azoknak egyike:** két eltérő érv közül (minthogy ezek is párosan tartoznak össze) az egyik. — **Az ő tulajdon természetiben:** „in sua propria natura”, a. m. „a maga sajátos természetét tekintve”. — **Az ő voltában, létében és megtudattatásában:** „quoad esse, existere, vel sciri”, a. m. „ami létét, lényét, vagy ezeknek mások általi megismerését illeti”, Apáczainál: „létében, lényegében... (nem függ)”. — **A tekintés dolgában:** „in arguendo”, a. m. „az érvelésben” (v.: „a meghatározásban”, „a megvilágításban”, „a bizonyításban”). — **Minekokáért egy név és meghatározás alá foglaltattak be mindenik nemben:** A „minekokáért” szó a fentebbi *elkülönülés* szóra utal vissza. Minthogy az egymástól eltérő dolgok nemcsak nem-azonosak egymással, hanem éppen ezért el is különülnek egymástól, amennyiben csak a dolgok más-más csoportjába sorolhatók, ezért az egymástól eltérő dolgok (mindig két dologról van szó, minthogy az egymástól eltérők is páros érvek alá tartoznak) más-

nak meghasonlása kétképpen lesz : mert némellyek úgy hason- 20
lanak meg, hogy meg' is egyezhessenek, mivel csak külső-
képpen és tekintettel különböznek, melyben természetek szerént
meg'eggyezhetnének, és ezek különbözőknek^b neveztetnek.
7. Némellyek pe'nig úgy hasonlanak meg, hogy meg ne egyyez'- 9.
hessenek, mivel belsőképpen és természetek szerént' is külö- 25
böznek ; [és] ellenbe'vetetteknek hívatnak.³²

^a Dissentanea. ^b Diversa.

20. Mert 22. különböznek 23. ezek ^b 24. penig *Ct. alapján jav.*
sz. Enc. pe-penig Ot.: nig ugy 26. különböznek,

más elnevezésűek és meghatározásúak *a maguk faja szerint* („per singularis species”, Apácainál : „mindenik nemben”). — Az egyes tekintetekben: „in consentaneis”, a. m. „az egyező érvekben”. — A természetek szerént való részabattatásokban, mellyel az ő tekintetek gyakoroltatik: „in . . . naturali accommodatione, qua eorum affectio exercetur . . .”, a. m. „a természetüknek megfelelő alkalmaztatásuknak során, amelyben sajátóságuk érvényesül . . .” A mondat összefüggése félreérthetlenné és kétségtelenné teszi, hogy Amesiuss itt az érvekre magukra, ezeknek alkalmazására és ezek sajátóságainak érvényesülésére gondol. Az itt lazán egymáshoz fűzött mellé- és alárendelt mondatok közös odaértendő alánya — amint ez Apáczi fordításából is kiténik — csak a, dissentaneorum argumentorum ratio”, az „egyenetlen tekinteteknek módjok”, ill. — értelemszerű módosítással — maguk az eltérő érvek lehetnek. Apáczi azonban ennek az utolsó mellérendelt mondatnak odaértendő alanyául kétségtelenül *a dolgokat* tekinti, ami kiderül abból, hogy az *eorum affectio* kifejezést (a. m. *sajátóságuk* v. *tulajdonságuk*) „az ő tekintetek”-nek fordítja (tk. a. m. *a bennük foglalt „érvek”, tehát a bennük foglalt alapkategóriák*). Ugyanaz a fontos korrekció ez Amesiuss szövegén, amelyet már az Enc. II : I. 2.-ben és az Enc. II : VI. 1.-ben is megfigyelhettünk.

³² Am : DL. 31. (Röv.) — Csak külsőképpen és tekintettel különböznek, melyben természetek szerént megegyezhetnének: „externae tantum dissentiunt et sola ratione, vel respectu alicuius argumentalis affectionis, in qua convenire possent ex natura sua . . .”, a. m. „eltérésük csak külsőleges és gondolkodásbeli, vagyis csak az érvek valamely olyan sajátósága tekintetében áll fenn, amelyben természetük szerint egyezhetnének is . . .” (A mondat kiemelt részét Apáczi kihagyja fordításából.) A különbözők (diversa) tehát a ramusi-amesiussi meghatározás szerint olyan eltérő fogalmak vagy dolgok, amelyek csak egy meghatározott ítélet kapcsolatában eltérők egymástól, míg más ítélet kapcsolatában egyezők is lehetnek, és épp ezért eltérésük csak *gondolkodásbeli* (csak az ítélet fogalomkapcsolatában jön létre). Ramus egyik példája (Cicero Pro Pompei c. beszédéből): „Non victoriam, sed insignia victoriae reportarunt.” (A. m. : „Nem a győzelmet hozták haza magukkal, hanem a győzelem jelvényeit.” Cicero itt két olyan dolgot állít szembe egymással, ami egyébként egymást igazolni és támogatni szokta.) — És ellenbevetetteknek hívatnak: „et haec vocantur opposita”, a. m. „és ezeket ellentéteknek hívják”. (Az és szó, nyilván sajtóhiba folytán, kimaradt az eredeti kiadásból, s e hibát hűségesen átvette az 1803-as győri kiadás is.) — Az eltérő érvek dihotómias felosztását lásd a 6. táblán.

Egyenletlen tekintetek, meghasonlók (Eltérő érvek) Enc. II : X—XIV.	Különböző tekintetek (Különbözőségi érvek) Enc. II : X. 6.	Elválasztók Enc. II : XI. 4.	Barátságosan ellenkezők (Egymást feltételező ellentétek) Enc. II : XIII. 1—5.
	Ellenbevetett tekintetek (Ellentétek) Enc. II : XI—XIV.	Ellenkezők Enc. II : XII.	Haragosan ellenkezők (Szószégségi — kontrér — ellentétek) Enc. II : XIII. 6—7.
	Tévő-ellenkezők (Állítva tagadó ellentétek) Enc. II : XII. 4.—XIII.		Határ nélkül való tagadók, ellent mondók (Ellentmondás, határozatlanul — általánosan — tagadó ellentétek) Enc. II : XIV. 1—2.
	Tagadó (elvevő) ellenkezők (Tagadva tagadó ellentétek) Enc. II : XIV.		Megfosztók (Egyedileg, határozottan tagadó ellentétek) Enc. II : XIV. 3—5.

6. tábla

XI. 1. Az ellenbe'vettettét tekintetekben mindenkor meg' kell tartatni ama törvének^a: hogy azonnak, azon' szerint, azonra és azon üdőben^b vettessenek egymás ellenébe, mert egyébként voltaképpen az ellenbe'vettetés meg nem lehet. **2.** Ha pedig így lessz, oly voltaképpen való külömségek támad, ⁵ hogy : ha egyiket állítod, a másikat szükséges'képpen tagadnod kell, és viszontag. **3.** A'mellyek mind állítatnak s mind tagadtatnak, nem ellenbe'vettettek.³³ **4.** Ezek közül némellyek messzebb távoztanak egymástól, és csak szinte messzebb való közönséges-ség alatt foglaltatnak' bé, és így kevesebbé ellenkeznek (mivel ¹⁰ nem lessz a leg'közélb való állatú okok által), honnan el'választóknak^c mondatnak, mellyeknek akarmellyek' is azón'egy tekintettel sokaknak' is egyenlőképpen vettethetik ellenekbe. **5.** Mivel a messze való távul'létel miá sokan szállhatnak közbe. **6.** És semmi sincs, a'mi csak egy dologtól választatnék meg.³⁴ ¹⁵

^a Lex oppositor[um]. ^b Eidem, secundum idem etc. ^c Disparata.

XI. 1. Ellenbe 2. ama, ^a | ^b azonnak, 3. azonra, 4. voltaképpé 5. lessz 6. állított | szükséges 8. tagadtatnak | ellenbe, 11. által | ^c el'13. ellenekbe ; 14. közbe ; 15. sints

³³ Am : DL. 32. (Röv.) — Amesius fogalmazása a *considerari, cogitare* szavak többszöri ismétlésével az ellentétek gondolati jellegét hangsúlyozza ; e szavakat Apáczai fordítása következetesen kihagyja. Azonnak, azon szerint, azonra és azon üdőben : „eidem, secundum idem, ad idem et eodem tempore”, a. m. „ugyanaz a dolog, ugyanabban a vonatkozásban, ugyanarra a dologra vonatkoztatva, ugyanabban az időben”. — Oly voltaképpen való külöm(b)ségek támad : „tam realem habent dissensionem”, a. m. „különbségük annyira valóságos(sá lesz)”. — Amellyek mind állítatnak s mind tagadtatnak : „quae simul affirmantur, aut simul negantur”, a. m. „amelyek (ti. két ellentétes érv, vagy e két érv szerint összetartozó két dolog vagy fogalom) együtt állíthatók, vagy együtt tagadhatók, azok nem ellentétesek. Apáczai fordításában tehát a „mind” szó, úgy látszik, „együtt” értelemben áll ; hogy azonban Apáczai „mind”-en a két ellentétes fogalmat értette-e, az — éppen a „mind” szó itteni használata miatt — mégis kérdésesnek látszik.

³⁴ Am : DL. 33. — Elválasztók (ti. tekintetek) : „disparata”, a. m. „elválasztó ellentétek”. Ilyenek egymáshoz való viszonyukban az olyan dolgok vagy fogalmak, amelyek egymásra vonatkoztatva nem állíthatók, amelyeknek mindegyike azonban ugyanolyan módon még sok más dologgal is ellentétes. Ramus példája : ember, fa, kő. (Az emberről nem állítható, hogy fa, vagy hogy kő ; a fáról, hogy ember, vagy hogy kő ; a kőről, hogy ember, vagy hogy fa. De amiképpen az ember nem fa és nem kő, ugyanúgy nem is folyó és nem is felhő, stb.) Az ilyen ellentéteken tagadó ítéletek alapulnak, s minden tagadó ítélet elválaszt, elkülönít valamit valamitől : innen ezeknek az ellentéteknek elnevezése. Az az azonosság, az az általános fogalom, amely az ilyen ellentéteket egy egységbe foglalja, igen távoli, igen elvont, s ezért az ilyen ellentétek nem is élesek. Az olyan dolgoknak ugyanis, amelyek csak igen elvont fokon

XII. 1. Némelyek legközelebb való köznem alá foglaltatnak, és ezalatt mint'egy közléről ellenkeznek az ő közelső állatú okok által, honnan ellenkezőknek^a hívatnak, kik kettennél többen nincsenek, mert jóllehet azon'egy a sok'tól' is egyképpen válasz-
 5 tathassék el, mindazonáltal sokkal szemtől szembe nem harcolhat. **2.** S nem' is vettethetnek azok egy'más ellennébe az ő közelső állatú okok által, a'mellyek egyenlőképpen vettetnek egybe más távul valókkal.³⁵ **3.** Ellenkezik pedig egy dolognak fel'tétele mind más véle harcoló dolognak tételével, s mind pedig
 10 ugyan'azonnak tagadásával: emezek tevő'-ellenkezőknek, ezek pedig tagadóknak (vévőknek) mondatnak.³⁶ **4.** A tévő'-ellenke-

XII. 3. ^aellenkezőknek 5. el | sockal, 6. hartzolhat: | s. | ellennebe, 8. valokkal. 9. tételével *jav. sz. Enc.* teteével, 10. tevőellenkezőknek 11. mondatnak, | ^b tévő ellenkezők,

tartoznak közös általános fogalom alá, végtelen a számuk, vagyis minden dolog végtelen sok dolognak elvont „elválasztó” ellentéte (minden dolog végtelen sok egyéb dologtól különbözik). De épp ezért az ilyen ellentétek az ellentétnek egyik tagját sem határozzák meg közelebből és pozitíve (állító módon), tehát nem határozzák meg közelebből ellentétességük tartalmát sem, vagyis bármely dolognak igen sok másik dolog *egyenlőképpen* elvont ellentéte, az ilyen ellentétek pedig meghatározatlanok, elmosódottak, nem élesek. — Sokan szállhatnak közbe: „locus datur interventui multorum”, a. m. „tér nyílik sokak közelépesére”. Az ellentétesség ilyen elvont, pusztán tagadó formája miatt valamennyi elvont ellentét fölöttébb nagyszámú más ellentétet von magával — ennek alfajait — amelyek az „alapvető” elvont ellentétnek mintegy közbeszó fokok, amelyek tehát „közbeszállnak”, ti. a két „alapvető” elvont ellentét közé. (Ramus példája, amely egyébként természettudományosan hibás: a zöld, kék, piros stb. *átmenetek* a fehér és a fekete között. — Helyes példa lenne: A szürke megannyi válfaja megannyi átmenet a fehér és a fekete közt; a kő és az ember közt minden élőlényfajta, akár növény, akár állat, ilyen „közbeszálló” *átmenet*. — Választhatnak meg: „separator”, a. m. „különülne el”, „válnék el”.

³⁵ Am: DL. 33. — **Ellenkezők:** „contraria”, a. m. „ellenkező ellentétek”. A ramusi meghatározás értelmében minden egyes dolognak *egyetlen* ellenkező ellentéte van. Cramerus — Goclenius példája: (i. m. 197. l.): tudás — tudatlanság. — Sokkal szemtől szembe nem harcolhat: ti. *közvetlen* ellentéte sok dologgal nem lehet, hanem csak egyvel, amellyel ugyanazon legközelebbi általános fogalom alá tartozik.

³⁶ Am: DL. 34. — Egy dolognak **feltétele:** „rei positio”, a. m. „egy dolognak állítása”, „egy dolognak tételzése”. — **Véle harcoló:** a. m. „véle ellentétes”. — **Tételével:** „positioni”, a. m. „állításával”. — **Tévő-ellenkezők:** „contraria affirmativa”, a. m. „állítva tagadó ellentétek”. (Lásd. 37—43. jj.) Az ilyen ellentétekben két fogalom ellentétes egymással, mégpedig akkor, ha mindkettőt ugyanarra a dologra és időre vonatkoztatva, és ugyanabból a szempontból (vö. 33. j.) *állítjuk* (Pl. apa — fiú, fehér — fekete). — **Tagadók (vévők),** ti. **ellenkezők:** „contraria negativa”, a. m. „tagadva tagadó ellentétek”. (Lásd 44—45. jj.) Az ilyen ellentétet egyetlen dolog vagy fogalom állítása és tagadása adja.

zők^b avagy úgy vettettek egymás ellennébe, hogy az ő külömb-
ségeknek fundamentomok eggyesség légyen, az mellyel eggyik a
másikra vitessék ; vagy igyenesen ellenkezik eggyik a másikkal :
emezek barátságoson, s ezek penig haragoson ellen'kezőknek 15
mondathatnak.³⁷

^a Contraria. ^b Contraria affirmantia. |

10.

XIII. 1. A barátságoson ellenkezők^a (vizont'-néző tekintetek)
kösztt ha az ellenbevetés törvényére nézünk, ellenkezőknek
mondhattuk ; ha penig tekintjük az egy'más közt való eggyes-
séget, úgy, mint mellyel eggyik a másiknak lételeét szerzi, eg[y]-
gyeseknek ítéltetjük.³⁸ **2.** Egész természete egygyik barátságoson 5
ellenkezőnek (a'mennyiben olyan) foly az egymást vizontagság-
gal néző tekintetből, mellyel a mást nézi és a másiktól nézetik,
úgy, hogy eggyik a másiknak mind oka s mind lött dolga
légyen. **3.** Mert minden barátságos ellenkezésnek két részei
vannak, mellyeknek eggyike foly eggyik határtól (végtől), a 10
másikja másiktól, és az ellenbe'-vettettetre vitetik, mellyekből
egy vizontagsággal való tekintet lessz.³⁹ **4.** Nincs azért ezekben

12. vettet-ek | ellennébe 14. mási-kra vitessék : | másic-kal : 17. f. |
af- sk. firmantia. Ct.: XIII. XIII. 1. ^a barátságoson | (vizont-
tekintetek)kösztt, 2. ellébevetés 4. ugy | lételeét 8. ugy 9. légyen : 10.
(vegtől)a 11. masikja, 12. vizontagsággal

³⁷ Am : DL. 35. — **Barátságoson** (ti. ellenkezők): „relata”, a. m.
„egymást feltételező ellentétek”, „korrelát ellentétek”. (Lásd 38—41. jj.)
Az ilyen ellentétek kölcsönösen feltételezik egymást, s ezért egymásnak
mintegy kölcsönösen okai; mint pl. apa—fiú. Ugyanaz az ember
nem lehet ugyanannak a másik embernek apja is, fia is; vizont apa
és fiú kölcsönösen feltételezik egymást, amennyiben az apa nemzi a fiát,
de az apát apává csak a fiú születése teszi. — **Haragoson ellenkezők:**
„adversa”, a. m. „szélsőségi ellentétek”, „kontrér ellentétek”. (Lásd
42—43. jj.) Ilyenek az azonos általános fogalom alá tartozó szélső faj-
fogalmak, mint pl. fehér — fekete.

³⁸ Am : DL. 36. (Röv.) — **A barátságoson ellenkezők kösztt ha az
ellenbevetés törvényére nézünk:** a. m. „ha az egymást feltételező ellen-
tétek közti viszonyban az ellentétesség törvényének érvényesülését
vizsgáljuk...” Az ellentétesség törvényét lásd az Enc. II: XI. 1.
alatt. — Amesius szövegét itt több kihagyással fordítja Apáczai.

³⁹ Am : DL. 37. — **Az egymást vizontagsággal néző tekintetből:**
„ab affectione alternante”, a. m. „az érv kölcsönösségi jellegéből”. —
Mert minden barátságos ellenkezésnek stb.: „Duae sunt enim partes omnis
relationis, quarum una fluit ab uno termini, et alter ab altero, ac in
oppositum fertur, ex quibus una affectio mutua coalescit.” Magyarul:
„Két alkateleme van ugyanis minden kölcsönösségi viszonynak (rela-
tionis), amelyek közül az egyik az egyik fogalomszótól (ab uno termino),

sem első, sem utolsó, hanem természetek szerént egyszersmind vannak, mert egyik nem inkább a másiknak oka vagy lött
15 dolga, mint a más önéki.⁴⁰ 5. Mivel penig egyiknek állattya a másból lesz, nem'csak egyarányú nyilvánágúak, mint a több egyenetlen tekintetek, hanem a'mint az okok állapattya kíván[y]-nya, egyiknek értése mindenkor a másiknak tudásából származik.⁴¹ 6. Az haragoston ellenkezőknek^b semmi megegyező
20 tekintetek nincsen, hanem mind szüntelen harcolnak, akar'mi' módon gondoltassanak : s még'penig igyenesen, szinte készán-

13. első | utolsó 14. másiknak 15. dolga 16. má-stól | nyilvánágúnak
17. tekintetek 18. kívánnya, 19. származic. | ^b haragoston 20.
hartzólnak 21. igyenesen izinte

a másik a másiktól ered, és az ellentétére vonatkozik (arra származik át), s amelyekből egyetlen kölcsönösségi tulajdonság sarjad elő". Amesiuss elgondolása a következő : Kölcsönösségi viszonyban két fogalom áll egymással. Ez a kölcsönösségi viszony csak úgy jön létre, ha mindkét fogalomnak megvan ahhoz a maga hozzájárulása. Ez a kölcsönösségi viszony két „része”, két *alkateleme* ; egyikük az egyik, másikuk a másik fogalomtól ered, annak egy vagy több jegye, sajátága, mégpedig olyan, amely a másik, az ellentétes fogalomra vonatkozik, amelyet az egyik fogalom *ruház át* a másikkra. Ezeknek összekapcsolódásából keletkezik a két fogalom sajátos kölcsönösségi viszonya. Így a szülő fogalmának jegyei közé tartozik gyermekének *puszta* léte, és a gyermek fogalmának jegyei közé szüleinek *meghatározott* léte, ti. nemi kapcsolatuk, stb. Ezeknek a jegyeknek kapcsolódásából jön létre a szülő—gyermek korrelát ellentét minden sajátága, az, hogy a szülő a forrása gyermeke *egész* létének, s a gyermek a forrása annak, hogy szülei *mint szülők* léteznek, stb. A kölcsönösségi viszonynak ezt a fogalmát Apáczaí feltétlenül értette ; fel kell azonban tételeznünk, hogy Amesiuss szóbanforgó mondatából félreértette, amennyiben képes beszédnek vette (nem pedig logikai műszónak) a *terminus* szót (a. m. határ, végpont, végső elem ; a logikában a. m. *fogalom*). — A ramusi logika páros érvei egyébként valamennyien egymást feltételező ellentétek.

⁴⁰ Am : DL. 38. (Röy.) — Nincs azért ezekben sem első, sem utolsó : „In relatis igitur, quoad ipsam affectionem alternantem, non est prius et posterius . . .” A. m. : „Az egymást feltételező ellentétekben tehát, *ami magát a kölcsönösségi tulajdonságot illeti*, nincs előbbi és nincs utóbbi tag . . .” Apáczaí kihagyta fordításából az általunk itt kiemelt részt, s ezzel tévessé, hibássá torzította az Amesiuss által helyesen előadott tételt.

⁴¹ Am : DL. 39. — Egyiknek állattya a másból lesz : „essentia unius fluit ab altero”, a. m. „egyiknek lényege a másiktól ered”. — *Mint a több egyenetlen tekintetek* : „ut omnia dissentanea”, magyarul : „mint az eltérési elvek *valamennyien*”. Az Apáczaí által használt „a több” kifejezés (a. m. „a többi”) kisebb jelentőségű fordítási hiba. — *Amint az okok állapattya kívánnya* : „ut causae ratio postulat”, magyarul : „amint azt az oksági viszony mivolta megköveteli”.

tag.⁴² 7. Mind'ezek (a'mennyiben ilyenek)' közbenvetés nélkül valók : egyébként csak el'választatott ellenbe'vettettek lesznek.⁴³

^a Relata. ^b Adversa.

XIV. 1. A tagadó (elvevő)' ellenkezőkben^a nincsen két feltött dolog, mint a tévőkben, hanem vagyon ugyan'azonnak erősítése és tagadása, azaz tevése és meg'-el'vevése.⁴⁴ 2. Ez a tagadás pedig vagy 'határ' nélkül való, mely azt a dolgot mindenütt tagadja, erősíthetetik pedig minden egyéb dolgokról, azon kívül, 5 amellyet tagad, és ellen'mondóknak^b mondathatnak. 3. Vagy tagadja csak abba a (helybe) alázza vettett dologba, mellybe természeti szerént benne kellene lenni, és akkor meg'fosztóknak^c neveztetnek. 4. Honnan a' következik, hogy a megfosztók mindenféle tekintetknél inkább különbözzenek. 5. Mert az el'- 10 fosztás oly meg'békélhetetlen ellenségességgel tagadja a dolgot, | 11. hogy semmit mást annak helyébe ne hadjon, mellyet az ellen'mondás nem cselekeszik.⁴⁵ 6. A'miképpen az egyes tekintetekre

23. valok : egy-ebként | lesznek. XIV. 1. ^a tagado 2. dolog | tévőkben, 5. kívül 6. mel-lyet | ^b ellen | mondathatnak : 8. akkor ^c 9. neveztetnek ; | következik 10. különbözzenek : 11. *Ot.*: hogy

⁴² Am : DL. 40. — S mégpenig igyenesen, szinte készántag: „idque in linea directa, quasi ex diametro”, a. m. „spedig egyenes vonalban, mintegy átlósan”. E hasonlatok az itt szóbanforgó tulajdonképpeni kontrér ellentétek közvetlenségét kívánják érzékeltetni (vö. 43. j.).

⁴³ Am : DL. 41. (Röv.) — Egyébként csak elválasztott ellenbevetettek lesznek: Az eredeti latin szöveg itt így hangzik: „cum enim opponuntur mediis, non sunt adversa, sed disparata”, a. m. „ha ugyanis ezeket a közbeeső tagokkal állítjuk szembe, akkor nem kontrér, hanem elválasztó ellentétek keletkeznek.” Amesiuss ehhez a következő kiegészítő magyarázatot fűzi (ezt Apáczai nem fordította le) : A középben elhelyezkedő erény kontrér ellentéte a szélsőségekként jelentkező bűnök nemének ; magukhoz az egyes szélsőségekhez való viszonya azonban csak elválasztó ellentéte. Így az adakozó-lelkűség az adakozás-ellenességnek kontrér ellentéte ; de csak elválasztó ellentéte a fősvénységnek is, a tékozlásnak is. (Az amesiussi példa gyengéje, hogy az adakozó-lelkűség és az adakozás-ellenesség tk. tagadva tagadó ellentétek. Amesiuss tétele azonban mindenestre tartalmazza azt a logikai igazságot, hogy minden fogalom csak annyiban lehet valamely másik fogalom kontrér ellentéte, amennyiben azzal együtt szélső fajfogalmi valamely általános fogalomnak.)

⁴⁴ Am : DL. 42. — Feltött dolog: „res posita”, a. m. „állított dolog”, „tétélezett dolog”. — Erősítése: a latin „affirmatio” szófejtő fordítása, a. m. „állítás”.

⁴⁵ Am : DL. 43. — Határ nélkül való (ti. tagadás): „negatio infinita”, a. m. „határozatlan tagadás” (általános, elhatárolatlan tagadás).

tartoznak az azonságnak és az egységnek minden módjai, úgy 15 ezekre az egyenetlenekre a külömbségnek minden módjainak rájuk kell vitettetnie.⁴⁶

^a Contraria negantia. ^b Contradientia. ^c Privantia.

14. mindé 15. lenekre,

Az ilyen tagadás az állított fogalmat **mindenütt tagadja**, azaz *bármely dologgal kapcsolatban* tagadja, és éppen ezért „határozatlanul”, „elhatározatlanul”, „általánosan” tagadja. Így pl. a *látás határozatlan* tagadása a *nem-látás*, az *igazságosságé* a *nem-igazságosság*, az *emberé* a *nem-ember*, stb. — Erősíthetjük **penig minden egyéb dolgokról, azon kívül, amelyet tagad**: Ha az állított fogalmat bármely dologgal kapcsolatban tagadják, akkor *ennek a fogalomnak tagadását ugyanúgy általánosan*, azaz *bármely dologgal kapcsolatban* állítjuk. Az igazságosság csak emberekről állítható tulajdonság. Ennek általános tagadása, a *nem-igazságosság*, az igazságosságot *bármely dologgal kapcsolatban*, így pl. élettelen dolgokkal kapcsolatban is tagadja. Maga ez a tagadás viszont, a *nem-igazságosság*, ugyancsak bármely dologról állítható, kivéve mégis a tagadott dolgot magát. Így pl. az élettelen dolgokról is áll, hogy ezeknek nincs közük az igazságossághoz, hogy tehát a *nem-igazságosság* negatív tulajdonsága „megvan bennük”; de az *igazságosságról* mégsem állítható a *nem-igazságosság*. (Vö. Tempellus, i. m. 27. l.) — **Ellenmondók**: „contradientia”, a. m. „ellentmondás”. — Vagy tagadja csak abba a (helybe) alázza vetetett dologba, melybe . . . : „Vel negat eam tantum in illo subiecto, in quo . . .” A. m. : „Vagy csak azzal az alánnyal kapcsolatban tagadja azt, amelyben . . .” Az Apáczai által zárjelben beiktatott „(helybe)” szó az előző (2.) pontban szereplő „mindenütt tagadja” kifejezés megfelelő ellentétét jelöli meg, ti. „vagy tagadja csak abba a helybe”. Ez a beiktatás tehát *értelmezi* a „mindenütt tagadja” képes kifejezést. — **Megfosztók**: „privantia”, a. m. „egyedileg tagadó ellentétek”, „megfosztó ellentétek”. Az ilyen ellentétek a meghatározott alanyra vonatkozólag állított fogalomnak ugyanarra az alanyra vonatkozó tagadása. Így pl. az *igazságosság* emberi tulajdonság; s hasonlóképpen csak az emberre érthető tagadása az *igazságosságnak az igazságtalanság*. — **Semmit mást annak helyébe ne hadjon**: Az egyedileg tagadó ellentét a *logikai ellentétek valamennyi más fajtájánál élesebb*. Az elválasztó ellentét a tagadott fogalommal egy másik, állított fogalmat állít szembe, s amellett nyitva hagyja a lehetőségét annak, hogy ugyanarra az alanyra vonatkoztatva számos más, ugyanolyan szempontból és ugyanolyan mértékben fennálló ellentét létesüljön. A korrelát és a kontré ellentétek állítással tagadnak, tehát ugyancsak „hagynak valami mást” a tagadott fogalom „helyében”. Az ellentmondás tagadással tagad ugyan, de még nyitva hagyja a lehetőségét annak, hogy ugyanarra az alanyra vonatkoztatva számos más, ugyanolyan szempontból és ugyanolyan mértékben fennálló ellentét létesüljön. Az egyedileg tagadó ellentétek viszont egyszerűen tagadva tagadnak, másrészt kizárják azt a lehetőséget, hogy ugyanarra az alanyra vonatkoztatva más, azonos szempontú és mértékű ellentét létesüljön, vagyis nem hagynak „semmit mást annak helyébe”. — Az ellentmondás ramusi-amesiusi elméletéhez vö. NTM *ellentmondás*.

⁴⁶ Am : DL. 44. — **Rájok kell vitettetnie**: „debet referri”, a. m. „vezetendő vissza”. Vagyis az itt felsorolt és meghatározott eltérő

XV. 1. Az okokból ki'származott, hozzávalókkal fel'ékesítetett és a többektől meg'különböztetett dolgok egymás között egyben'vettetni szoktanak, hogy azoknak meg'böcsültetések legyen valami harmadik dolog szerént, melyben vagy meg'eggyeznek, vagy meg'különböztetnek: honnan egy'be⁵ vettetteknek^a mondatnak mind magok a dolgok s mind a tekintetek, a'melleyekben egybenvettettek.⁴⁷ 2. Ezeknek egyike természete szerént a másnál nem ismeretesebb, mint az egyes tekintetek; sem egyarányú világosságúak a dolgokra nézve, mint az egyenetlen tekintetek mindnyájan, nem'hogy¹⁰ egyyiknek állati tekintete a viszontagsági egymást nézés által függene a másiknak ismeretétől, mint a viszont'-néző tekintetekben vagy a dolog; 3. hanem az egybe'vetés erejével, mint valami fonttal, mindeniknek böcsüje — arra a tekintetre nézve,¹⁵ melyben egybevettettek — mindenik felől egyarányú ismeretes, jóllehet az előbb meg'próbált dolgoknak természetiből egyyik a másiknál ismeretesebb⁴⁸ 4. Ennek két módjai vannak,

XV. 1. hozzávalókkal 3. az-oknak 5. eggyeznek | ^a egy 6. mondatnak, 7. tekintetek 14. fontal | böcsüje, | nevezé 15. egybevettettek, 16. természetiből,

érvek magukban foglalják mindazokat az eltérési viszonyokat, amelyek két bármilyen fogalom közt fennállhatnak.

⁴⁷ Am: DL. 45. — **Hozzávalókkal fel'ékesített:** „adiunctis ornatae”, a. m. „járulékokkal ellátott”. — **A többektől megkülönböztetett:** „a ceteris rebus disiunctae”, a. m. „a többi dolgoktól (ti. az eltérő érvek által) elkülönített (dolgok)”. — **Egybevettettek:** „comparata”, a. m. „hasonlósági érvek”. Dichotómias felosztásukat — Enc. II: XV—XVI. — lásd a 7. táblán. — **Valami harmadik dolog szerént:** Minden hasonlóságnak három tagja van: a hasonlítási alany, a hasonlítási tárgy és a hasonlítási alap. (Vö. 7. j.) *Ami* összehasonlítunk, az a hasonlítás alanya, *amivel* összehasonlítjuk, az a tárgya, és *amilyen szempontból* összehasonlítjuk, az a hasonlítási alap.

⁴⁸ Am: DL. 46. (Röv.) — **A másnál nem ismeretesebb stb.:** Ramus és Amesius az okot *természete szerént világosabb érvek* tartja az okozatnál, az alanyt pedig a járuléknál (vö. Am: DL. 126. és Enc. III: XVII. 5., valamint R: D. II: XVII., Tempellus, i. m. 38. 1. stb.) Ezzel szemben az eltérő érvekkel kapcsolatban állapítják meg, hogy az ilyen kapcsolatban álló fogalmak — ugyancsak „természetük szerint” — *egyenlő* világosak, éspedig „quoad res ipsas”, Apáczaival „a dolgokra nézve”, azaz *magukat* a dolgokat, a dolgok *egészét* tekintve (és nemcsak a dolgok egy bizonyos vonatkozását). (Vö. R: D. I: XII.). Az eltérő érveken belül az egymást feltételező ellentétek viszonyában („viszontagsági egymást nézés”-ben) álló dolgok bármelyike a maga létében és lényegében is ellentétének *felismertetésétől* (Apáczaival: „a másiknak ismeretétől”) függ, „B” szülő azáltal lesz szülővé, hogy ő maga, vagy másvalaki valamelyik gyermeket mint „B”-nek gyermekét ismeri fel. (Ez

Egybevettett tekintetek (Összehasonlítási érvek) Enc. II : XV—XVI.	Egybenvetés mértékben (Logikai mennyiség vonatkozásában történő összehasonlítás) Enc. II : XVI. 1—3.	Egyenlőség Enc. II : XVI. 2. Nem egyenlőség (Egyenlőtlenség) Enc. II : XVI. 3.	Megszakasztott hasonlóság (Teljes tagoltságú összehasonlítás) Enc. II : XVI. 6. Kötött hasonlatosság (Láncolatossághasonlítás) Enc. II : XVI. 7.

7. tábla

mert néha alattomba lessz, és gyakorta valami rövid egy, vagy több jegy által; neha nyilvánban, megválasztott részekben, mellyeknek egyike fel'tételnek^b mondatik, mely többire a néző 20 tekintetet foglalja bé, a másikja meg'adásnak^c neveztetik, mely nagy részént a nézett dolgot hozza be, jöllehet neha oly módja vagyon a magyarázatnak, hogy a meg'adásnak jele a tekintetnek tulajdoníttassék, a fel'tételé pedig a nézett dolognak.⁴⁹ 5. Az' is tulajdonok pedig ezeknek, hogy ha egyik csak 25

18. egy 19. által: 20. ^b fel tetelnek; mondatik 21. ^c meg ad-ásnak 24. pedig,

a tétel természetesen a korrelát ellentétek idealista értelmezéséből fakad.) Ezeknek alapján Amesiuss — Ramus nyomán — azt emeli ki, hogy az összehasonlításban a dolgok, ill. a fogalmak egyikének sem kell természetesen ismertebbnnek lennie a másiknál (mint az egyező érvek alkalmazása esetében), s hogy az összehasonlított dolgok, ill. fogalmak nem a maguk egészét tekintve válnak világosabbá (mint ahogyan az az eltérő érvek alkalmazásánál történik), hanem az összehasonlított dolgok csak az összehasonlítás által (nem pedig eleve, nem „természetük szerint”), és csak egyetlen vonatkozásban (tehát nem egészükben) válnak egyenlően ismertekké. — Mint valami fonttal: „quasi libra”, azaz: „mint valami mérleggel”. — Böcsője: „aestimatio”, a. m. „értéke”. — Jöllehet az előbb megpróbált dolgoknak természetükből: „quamvis ex rerum natura ante explorata (alterum altero alicui notius esse solet)”, a. m. „jöllehet a dolgok közül (ti. az összehasonlításban szereplő dolgok közül), természetük szerint, ha azt előzőleg (valaki) megvizsgálta, (az egyik a másiknál az emberek előtt ismertebb szokott lenni)”. (A mondatnak itt általunk kiemelt szavait Apócazi kihagyta fordításából.)

⁴⁹ Am: DL. 47. — Ennek két módjai vannak: ti. az összehasonlításnak. — Alattomba lessz: a. m. „rejtve történik”; Amesiussnál „implicitate fit”, a latin itteni értelme szerint a. m. „rövidre fogva történik”. (A kifejezés általános jelentése ez volna: „burkolt módon történik” — és ez magyarázza Apócazi fordítását; a szószerinti fordítás viszont ez volna: „begöngyölve történik” — ami a szavak itteni jelentésének létrejöttét világítja meg.) Ramus és Amesiuss szerint „begöngyölt”, „rövidre fogott” az az összehasonlítás, amely egyetlen egyszerű mondatban jut kifejezésre. Pl: Egykorú vagyok veled. Ez az ember rókanál ravaszabb. — Jegy által: ilyen „jegyek” (jelek) az olyan szavak, mint: egyenlő, egyforma, egykorú, egy- stb., hasonló, eltérő, különböző, sokkal inkább, sokkal kevésbé stb., a mellékevek közép- és felsőfoka; egyes olyan igék, amelyeknek jelentése összehasonlításra utal (amilyen pl. a latin aequare ige, a. m. egyenlőnek lenni, és számos „prae-” prepozícióval összetett ige, mint: praestare; praecellere stb., a. m. elől- v. előbb állni v. felülmúlni; kiválni, kiválóbbnak lenni stb.). Ide sorolhatók ezeken kívül még az összehasonlítást magukban rejtő prepozíciók is (pl. előtt, mögött, után stb.). Ramus és Amesiuss szerint ezek a jelek el is maradhatnak. Erre utal Apócazi szövegében is a „gyakorta” szó (mint Amesiussnál a „saepe” szó). Ramus és Amesiuss itt szónoki fokozásokra gondolnak, amelyek természetesen csak burkoltan tartalmaznak összehasonlítást. Ramus Cicero „In Verrem” o. beszédéből hozza erre a következő példát: „Facinus est vincire civem Romanum; scelus verberare;

prope parricidium necare; quid dicam in crucem tollere?" Magyarul: „Római polgárt megkötnöni vétség; megvesszőzni bűn; csaknem rokongyilkosság megölni; mit mondjak arról, ha keresztre feszítik?" (Ramus-kiadásunkban — RMK II. 799. — a *vincire* szó helyett tévesen *vincere* szó áll.) Amikor egyébként itt Amésius az összehasonlítás jeleiről beszél, akkor — Ramushoz hasonlóan — nemcsak az *egyszerű* mondatban kifejezett összehasonlítás jeleit tartja szem előtt, hanem az alárendelt (esetleg mellérendelt) mondat szerkezetekben kifejezett összehasonlítás jeleit is, amilyenek: amiképpen — úgy, amilyen — olyan, amekkora — akkora stb.; a *mint* összehasonlító kötőszó stb. stb. De Ramus — és az ő nyomán Amésius — az összehasonlítás logikai vizsgálatába bevon *nem* összehasonlító mondat szerkezetekben jelentkező összehasonlítókat is, és összehasonlítást lát a feltételes mondatokban is (ezek valóban mind átalakíthatók *amiképpen* — *olyan*, vagy *inkább* — *mint*, *kevésbé* — *mint* stb. szavakkal jellemezhető összehasonlító szerkezetekké), de nem egy másfajta összetett mondatot is, mint amilyenek bizonyos *nemcsak* — *hanem* — *is* kötőszavakkal jellemezhető mondat szerkezetek stb. Mivel azonban a feltételes és egyéb, nem-összehasonlító összetett mondatokat jellemző egyes vagy páros kötőszavakat többnyire nem lehet az összehasonlítás egyértelmű jeleiként felfogni, Ramus és Amésius márcsak ezért is kiemelik, hogy az összehasonlítás jelei olykor elmaradhatnak. Ramusnak és Amésiusnak az összehasonlításra vonatkozó fejtegetéseit mindenestre fölőleslegesen bonyolítja az, hogy ezeket a nem-összehasonlító formákat *mint ilyeneket* tárgyalják, tehát anélkül, hogy ezeket az összehasonlításnak nyelvtanilag jellegzetes mondat szerkezeti formáira alakítanák át, amely nyelvtani formában pedig az összehasonlítás logikai szerkezete is a legtisztábban tűnik elő. — Az átalakított formákat alább az összehasonlítás *tiszta formáinak* fogjuk nevezni. — **Nyilvánban, megválasztott részekben:** „*explicatius, in partibus disiunctis*”, a. m. „*kibontottabbban, elkülönült részekben*”. A *nyilvánban* szó *kinyitottabbat, kinyitottabbat* jelent. Ezek az elkülönült részek az összehasonlító összetett mondatban szereplő fő- és mellékmondatok. Ilyen „*kibontottabb*” összehasonlítások pl.: Olyan idős vagyok, mint te. Ez az ember olyan ravasz, mint a róka. — **Feltétel:** „*propositio*”, szó szerint a. m. (hasonlítási) **előtétel.** Az összehasonlítás tiszta formájában azonos az összehasonlító mellékmondatdal, amely itt természetesen logikai szempontból kerül tárgyalásra. Az iménti példák „*feltételei*”: „...mint te” és „...mint a róka”. **Előtételnek** nevezik ezeket azért, mert az összehasonlítás jellegzetes formájaként a következőt tekintik: „Amilyen ravasz a róka, olyan ravasz ez az ember.” — **Néző tekintet:** „*argumentum*”; e szó itteni jelentése: „*hasonlítási tárgy*”. (Az iménti példákban: *te* és *róka*.) — **Megadás:** „*redditio*”, szó szerint a. m. „*visszaadás*”; **hasonlítási egyenlegnek** vagy **hasonlítási záradéknak** nevezhetnénk. Az összehasonlítás tiszta formájában azonos azzal a főmondatdal, amelyhez az összehasonlító mellékmondat kapcsolódik. (Az iménti példákban: „Olyan idős vagyok...”, ill.: „Ez az ember olyan ravasz...”). — **Nézett dolog:** „*res arguta*”, szó szerint a. m. „*a dolog, amely mellett érvelünk*”, az itteni összefüggésben a. m. „*hasonlítási alany*”. (Az iménti példákban: *én*, ill. *ember*.) — **Jóllehet neha stb.:** pl.: „Csak a róka olyan ravasz, mint amilyen ez az ember”. Amésius maga egy *nem tiszta* formára, a *nemcsak... hanem... is* szavakkal jellemezhető mondat szerkezetekben kifejezett összehasonlításra utal itt (ezt az utalást Apáczai kihagyja a fordításból). Ezzel kapcsolatos elgondolását kétségek fennmaradása nélkül tisztáznunk

elgondoltatik' is, mást, nem'csak elgondoltatottat (mint mind a több tekintetek), hanem ugyan valóságost' is néz.⁵⁰

• Comparata. ^b Propositio, πρώταις. • Redditio seu ἀπόδοσις. | 12.

XVI. 1. Minden egyben'vetés lessz penig vagy mértékben, mely tekinteti mennyiség^a, és akkor az egyenlőség vagy nem egyenlőség; vagy a határozó tekinteteknek természetekben, mely tekinteti minéműség^b, és akkor az hasonlóság vagy hasonlatlanság.⁵¹ 2. Az egyenlők^c azok, mellyek egy, akar voltaképpen 5

26. mást 27. tekintetek) 28. *Propositio* | *Ct.*: XVI. 1. XVI. 1. penig, | mertekben 2. ^a tekinteti | akkor az, egy-enlőség 4. ^b tekinteti | az, 5. Az ^c | azok mellyek,

nem sikerült. Az így felmerülő nehézség mindencsetre kétségessé teszi az imént hozott példának helyességét is, és azzal együtt a jelek itt szóbanforgó felcserélésének általunk adott értelmezését is.

⁵⁰ Am: DL. 48. — **Mást, nemcsak elgondoltatottat:** „non alterum tantum fictum”, a. m. „nemcsak kigondolt másikat”. Kigondolt, fiktív oknak az okozata is fiktív, és fordítva, fiktív okozatnak oka is fiktív. Fiktív alanynak fiktív a tulajdonsága, fiktív tulajdonság csak fiktív módon világítja meg és határozza meg alanyát. Hasonlóképpen csak fiktív módon határozza meg a valóságos dolgot az a csupán kigondolt, a valóságban nem létező dolog is, amely tőle különbözik, vagy vele ellentétes. A hasonlítás alanya és tárgya azonban, ha csak egyetlen vonatkozásban is, ti. amelyben összehasonlítjuk őket (a hasonlítási alap vonatkozásában), Ramus és Amesius szerint *valóságosan* határozzák meg egymást akkor is, ha az egyik közülük pusztán kigondolt valami, ami a valóságban nem létezik. Pl.: „Ez az ember olyan ravasz, mint az ördög.” Ebben az összehasonlításban ramusi—amesiusi felfogás szerint az ördögiség az adott ember ravaszságának *valóságos* jegyeit jelzi, az adott ember ravaszága pedig az ördögnek, e pusztán kigondolt létezőnek *egyellen* vonását *ténylegesen* megvalósítja, mintegy megtestesíti.

⁵¹ Am: DL. 49. — **Mértékben:** „in gradu seu mensura”, a. m. „fokban vagy mértékben”. Apáczai helyesen mellőzi fordításában a „fokban” szót, felismervén, hogy a *fokban* való összehasonlítás is *mértékben* történik, vagyis, hogy *mértékben* összehasonlítani annyi, mint *megmérés alapján* összehasonlítani. — **Tekinteti mennyiség:** „quantitas logica”, a. m. „logikai mennyiség”. A mennyiség *tágabb* fogalma ez, amely a ténylegesen mérhető (matematikai és fizikai) mennyiségen kívül a képletesen értett „mennyiségeket” is magában foglalja — mint amilyen a nagy bánat, a széles jókedv, a mély gondolat stb. (Vö. Cramerus—Goclenius, i. m. 260. l., valamint Enc. II: XVI. 2.) Ezzel a tágítással a mennyiség *minden* létezőnek (valóságosnak és kigondoltnak) egyaránt tulajdonságává és ezzel logikai kategóriaként használhatóvá válik. — **Egyenlőség vagy nem egyenlőség:** „paritas vel imparitas”, ford. ua. — **A határozó tekinteteknek természetekben:** „in ipsa natura terminorum”, a. m. „a fogalmak természetének magának vonatkozásában”. A „tekintetek” szó itt nem önmagában, hanem a „határozó tekintetek” szókap-

való, s akar pedig csak elgondoltatott mértékkel mérettetnek meg, úgy, hogy a függésben egy'aránt függjenek.⁵² 3. Ha egy mértékhez nem illenek, akkor mondatnak nem egyenlőknek^d, és a'melynek mértéke felyül'haladja a másikat, nagyobb'nak',^e 10 a'mellyet pedig felyül'halad, küssebb'nek mondatik.⁵³ 4. A hasonlók^f azok, mellyeknek egy természetek vagon, akar az állati, s akar hozzádatási legyen. 5. Mivel pedig az azon természet nem lehet egyszermind két dologban és kettős, annakokáért ez az azonság csak hasonlóságban áll, mely szerént ennek' is 15 vagon az a természeti tekinteti az ő módja szerént, s amannak' is az övé szerént.⁵⁴ 6. A nyilvánságos hasonlóságban neha négy

6. valo | elgondoltatott, 7. meg : ugy | fügjenek : 8. illenek akkor |
^d nem egyenlőknek : 9. másikat ^e nagyobb'nak ; 10. halad ^f | ^g hasonlok
 11. mel-lyeknek | állati 12. legyen ; 15. vagon,

csolatban jelent fogalmat. — **Tekinteti minéműség:** „qualitas logica”, a. m. „logikai minőség”. Mint logikai kategória, a minőség Ramusnál viszony-kategória, és ezért tárgyalja azt Ramus és Amesius az összehasonlítással kapcsolatban ; Aristotelesnél viszont abszolút, viszonyoktól független kategória. Ez azonban *nem* azt jelenti, hogy Ramus szerint a minőség pusztá viszony, hanem csak azt, hogy minden minőség csak a tényleges szembeállítás, ill. az összehasonlítás alapján válik hatékony' és felismerhetővé. (Vö. Cramerus—Goolenius : i. m. 294—295. ll.) — **Hasonlóság vagy hasonlatlanság:** „similitudo vel dissimilitudo”, a. m. „hasonlóság vagy nem-hasonlóság”.

⁵² Am: DL. 50. — Egy ... mértékkel mérettetnek meg: „una mensura... mensurantur”, a. m. „amelyeket azonos mértékegységgel mérnek meg”. — **Elgondoltatott mértékkel:** „mensura... mente concepta”, az adott összefüggésben a. m. „képletes értelemben vett mértékegységgel”. — **Ugy, hogy a függésben egyaránt függjenek:** „ita, ut aequilibrium faciant inter pendendum”, a. m. „úgy, hogy közben egyensúlyt hozzanak létre”. (A latin eredetiből a szó szerinti fordítás következtében átszármazó képes kifejezés gyökere az, hogy a súlymérés régente függesztett mérleggel történt.)

⁵³ Am: DL. 51. — **Ha egy mértékhez nem illenek:** „si ad unam mensuram non convenient”, a. m. „ha nem azonos mértékűek” — vagyis, ha ugyanaz a mértékegység nem ugyanannyiszor van meg bennük. Itt tehát a „mérték” szó „mérték” v. „arány” jelentésben, az előbbi pontban viszont „mértékegység” jelentésben áll. E gyors jelentésváltozás Amesiusra vezetendő vissza, akinek szövegében ugyanez történik a „mensura” szóval.

⁵⁴ Am: DL. 52. — **És kettős:** a. m. „vagyis kettős”. (A latinban az és szónak az Amesiusnál gyakran epexegetikus — magyarázó — értelemben álló *vel* szó felel meg.) — **Csak hasonlóságban áll:** „est in proportione tantum”, a. m. „csak arányosságban áll”. (*Hasonlóság* szóval fordítja Apácza mindenütt a *proportio* szót, így az aritmetikai és geometriai részekben is, ahol ez a szó vitathatatlanul *aránypárt, arányosságot* jelent. Ugyancsak „*arányosság*” a jelentése az itteni helyen kívül az Eno. II:

voltaképpen megkülönböztetett határozó igék vannak, és akkor a hasonlatosság megszakasztatottnak^h mondatik. 7. Neha pedig nem voltaképpen, hanem csak tekintettel vagynak négyen, és akkor kötöttⁱ hasonlatosságnak neveztetik, mivel a hasonlatosság egyben kötöttetik a második határozó igének megkötöttzetése által.⁵⁵ 8. Amellyeknek természetek nem azon a hasonlóságban, hanem különböző, azok hasonlatlanoknak^k hívatnak. 9. Azon dolgok annakokáért, melyek magok szénént

17. ac-kor 18. ^h meg | mondatik: | neha 19. voltaképpen 20. akkor ⁱ 23. hasonlóságban | ^k hasonlatlanoknak 24. annakokáért

XVI. 8.-ban is. Az Enc. II: XVI. 1-ben viszont a *hasonlóság* szó mai jelentésében áll; ugyanúgy az Enc. II: XVI. 6—7-ben is; az utóbbi helyen a *hasonlóság* szó helyett a *hasonlatosság* szót használja Apáczai.) E fogalmazás szó szerinti értelmezése arra készítetne, hogy Ramusnál és Amesiusnál atomisztikus törekvéseket tételezzünk fel. Ez — mindkettőjüknél más-más okokból kifolyólag — amúgyis nehézségekbe ütközik. De egyébként is, itt képes beszédről van szó; az *arányosság*nak ez a fogalma csupán az *analógia* fogalmának körülírása, képes kifejezése. (Vö. Cramerus—Goclenius, i. m. 296. l.). — Az ő módja szerént: „pro sua portione”, a. m. „a maga adagja szerint”, és — minthogy ez a kifejezés csak a *proportio* szónak két részre tagolt, ún. thmetikus alkalmazása: „a maga arányában”, „a maga mértékében”. A *módja* szónak mindenestre adhatta Apáczai ezt az értelmezést is, minthogy a *mód* szóval máskor is fordította már a *ratio* szót, amely többek közt arányt is jelent, és etimológiailag is benne van a *portio* szóban (=pro ratione). Lehetséges azonban, hogy a *módja* szó itt mai jelentésben áll („az ő módja szerént” a. m. „a maga módján”); ami azt mutatná, hogy Apáczai megértette e kifejezés képes-beszéd jellegét, és az általa kifejezett mondanivalót helyesen értelmezte.

⁵⁵ Am: DL. 53. — Nyilvánosság hasonlóság: „explicata similitudo”, a. m. „kibontott összehasonlítás”, vö. Enc. II: XV. 4. — Négy voltaképpen megkülönböztetett határozó igék vannak: „termini . . . quatuor sunt re ipsa distincti”, a. m. „négy ténylegesen különböző fogalom szerepel”. Pl. (vö. Cramerus—Goclenius, i. m. 295. l.): „Olyan a viszony a törvény és a hatóság közt, mint a fejedelem és alattvalói közt”. — „3 : 6 = 4 : 8”. — *Megszakasztott hasonlóság* (v. *hasonlatosság*): „similitudo disiuncta”, a. m. „nem folytonos arányosság”, „számtani aránypár” (vö. Enc. IV: XX.). és — mivel csak részben van szó matematikai szabályszerűségek logikai általánosításáról, részben azonban és elsősorban képes beszédről van szó — „nem-folytonos hasonlóság”, „teljes tagoltságú hasonlóság”. — Csak tekintettel vagynak négyen: „ratione tantum sunt quatuor distincti”, a. m. „csak elvileg szerepel benne négy különböző (fogalom)”, ti. csak a *nyelvi kifejezés szempontjából* van benne *négy* fogalom, mert kettő közülük azonos, tehát *valójában* csak *három különböző* fogalom szerepel benne. Pl. (vö. Cramerus—Goclenius, i. h.): „Ugyanaz a viszony a törvények és a hatóság közt, mint a hatóság és a nép közt”. — „2 : 4 = 4 : 8”. (Vö. még: „folytába való hasonlóság”, Enc. IV: XXVII.) — *Kötött hasonlatosság*: „similitudo continua”, a. m. „láncolatos hasonlóság”.

25 gondoltatván különbözök, ha egyben'vettetvén gondoltatnak, hasonlatlanok lesznek.⁵⁶

^a Quantitas logica. ^b Qualitas logica. ^c Paria. ^d Imparia. ^e Majus. ^f Minus. ^g Similia. ^h Similitudo disjuncta. ⁱ Similitudo continua. ^k Dissimilia.

XVII. 1. A mástól eredtek^a a maga erejét valókból, mint valami gyükerekből, úgy csíráznak' ki. **2.** Mellyekkel azon erejek **13.** vagon a mást néző | tekintésben, de foglalós'képpen és jegy gyanánt.⁵⁷ **3.** Ezeknek némellyikének egyedül való eredete **5** vagon valamely egy'maga erejét valótól, mint az egy eredetű szók, és a névokadás: némellyikének pedig egybe'kóttetett, több elsőknék egybe'szerkeztetéséből, mint az el'osztás és meghatározás.⁵⁸ **4.** Az egy eredetű szókban^b azoknak a neveknek

27. *Quantitas Logica.* | *Logica.* **XVII. 1.** ^a mastol | valokbol 2. gyükerekköl | tsiráznak-ki : 3. *Ot.*: ekin- 5. erejét 6. fzik, 8. ^b egy

⁵⁶ Am: DL. 54. — **Nem azon:** „non est eadem”, a. m. „nemazonos”. — **Hasonlatlanok:** „dissimilia”, a. m. „nem-hasonlók”, „különbségek”. — **Magok szenént:** „absolute”, a. m. „önmagukban” (ti. mint „csak egymást néző tekintetek”, vagyis *mint közvetlenül kapcsolódó érvek*, vö. 2. tábla). — **Különbözők:** „diversa”, a. m. „különbségek”, vö. Enc. II: X. 6., és 6. tábla. — Az összehasonlítás ramusi-amesiusi elméletéhez vö. NTM *hasonlóság, logikai.*

⁵⁷ Am: DL. 55. (Röv.) — **Mástól eredtek:** „(argumenta) orta”, a. m. „származtatott érvek”. — **Azon erejek vagon a mást néző tekintésben:** „eandem vim habent arguendi”, a. m. „(más dolgok) megvilágítására (v.: az érvelésre) ugyanolyan sajtásokkal rendelkeznek” (ti. mint azok az elemi érvek, amelyekből származtatták őket). Így pl. az okból származottak a teljesen egyező érveknek, nevezetesen pedig az okoknak sajtásugaival rendelkeznek, az összehasonlítás érvekből származottak az összehasonlítás érveknek, valamint a közöttük fennálló viszonyoknak sajtásugaival stb. stb. — **Foglalósképpen és jegy gyanánt:** „comprehensive et notarum instar”, a. m. „kifejezésbelileg és jelek módjára.” A *comprehendo* szó elsődleges jelentése *összefoglalni, magában foglalni*. De a *comprehendo* annyit is jelent, mint *kifejezni*, ti. mintegy „szavakba foglalni”. Egyébként Apáczai kihagyja itt fordításából a „secundario et symbolice” kifejezést (a. m. „másodlagosan és jelképesen”). — A származtatott érvek dichotómiáját lásd a 8. táblán.

⁵⁸ Am: DL. 56. — **Egyedül való eredete vagon valamely egy maga erejét valótól:** „simplicem habent ortum ex uno aliquo primo”, a. m. „egyszerű módon származik, valamely egyetlen elemi érvből”. — **Egy eredetű szók:** „coniugata”, a. m. „szószármaztatási érvek”. Ezen Amesius a logikai bizonyítás vagy megvilágítás olyan módozatait érti, amelyek különböző szóalakoknak ugyanabból a szótóbból való levezetésén alapulnak (különböző nyelvtani végződések segítségével kétféle főnév, egy melléknév, valamint egy határozószó származtatásán). Ezeknek eredete vagy származása azért *egyszerű*, mert *egyetlen* alapszóból, tőszóbból származnak mindezek a levezetett szóalakok (származék-

szavak). E leszámraztatást Ramus és Amesius az eddig tárgyalt különböző érvek szerint történőnek tekinti (a különböző fajtájú okok és okozatok, az alanyiség és járulékoság, a különböző fajtájú eltérő érvek, az összehasonlítási érvek szerint történőnek), és így logikailag az elemi érvekre vezeti vissza. (Vö. 7. j.) Példa gyanánt Ramus többek közt Terentius híres mondatát idézi: „Homo sum, humani a me nihil alienum puto.” Magyarul: „Ember vagyok, semmit, ami emberi, magamtól idegennek nem érzek.” Ramus azt a megjegyzést fűzi ehhez a példához, hogy a logikai megvilágítás, az érvelés itt olyan szószámraztatáson alapul, amely az alanytól kiindulva a járulékhöz jut el. — **Névokadás:** „notatio”, a. m. „szófejtési érvek”. Ramus és Amesius tk. szavak és tulajdonnevek etimológiai leszámraztatásának, mint a logikai bizonyítás és megvilágítás egyik módozatának vizsgálatát és elméletét érti rajta. Ugyanis a szófejtést — akárcsak a szószámraztatást, érvelést — mind.

Mástól eredt tekintetek (Számraztatott érvek) Enc. XVII—XX.	{ Egy maga erejét valótól (Egyetlen végső elvtől számraztatott érvek) Enc. II : XVII.	{ Egy eredetű szó (Szószámraztatási érvek) Enc. I : XVII. 4—5. Névokadás (Szófejtési érvek) Enc. II : XVII. 6.

8. tábla

ketten a különböző *elemi érvekből* eredeztetik. Egyébként a szófejtés is *egyetlen* alapszó felleléséből áll, s ezért *egyszerű*. Ramus egyik példája: „homo ab humo”, a. m. „az ember szó a föld szóból” (utalással a bibliai mítoszra, amely szerint az ember „a föld porából vétettet”). Ez az etimológia az *anyag* okra támaszkodik. Ramusnak ez a példája természetesen éppúgy népies etimológia, mint ahogy valamennyi többi — példaként felhozott — etimológiája is az. Az ilyen népies etimológiák persze többnyire tévesek. Az etimológiai *tudományhoz* azonban akkor még nem voltak érettek a feltételek. — Egybeköttetett (ti. eredetek vagy), több elsőnek egybeszerkeztetéséből: „compositum (sc. habent ortum) ex plurium combinatione”, a. m. „összetett módon származnak, többnek (ti. elemi érveknek) kapcsolatából”. — Elosztás: „distributio”, a. m. „felosztás”. *Számraztatott* érvek alapján történik a felosztás Ramus és Amesius szerint azért, mert minden felosztás vagy az okok, vagy az okozatok, vagy az alanyiságok, vagy a járulékoságok szerinti. *Összetett* módon származik szerintük a felosztás azért, mert a felosztásban szereplő egésznek különböző részeit a különböző okok, vagy okozatok, vagy alanyok, vagy járulékok szerint fogják össze az egészbe, mint *általánosba*, és ugyanígy különböztetik meg annak részeit, mint ez alá az általános

vagyon lehozattatás'ok, a'mellyek azon'egy kútfőből erednek.
10 5. Mellyeknek egyyike a maga erejét való természetet^c foglallya be, a másík az amattól függőt^d, és a harmadík a cselekedő természetet az ő módjával egybe, mely a felsőkből származík.⁵⁹

9. vagyő | mel-lyek | erednek : 10. eg-gyike | ^c maga 11. masík, |
^d amattól 12. természet

alá tartozó különöseket. Vagyis a felosztás több ok, vagy okozat, vagy alanyiség, vagy járulékoság alapján történik. Vö. Enc. II: XIX. 1—10. — **Meghatározás:** „definitio”, ford. ua. A meghatározás Ramus és Amesius szerint bármiféle végső elv alapján történhet; és mert a meghatározásnak a meghatározandó dologban másokkal azonos és másoktól különböző jegyeket egyaránt fel kell mutatnia, ezért a meghatározás mindig több ilyen elv által történik; vagyis a meghatározás ugyancsak származtatott és összetett logikai művelet.

⁵⁹ Am: DL. 57. (Röv.) — **Neveknek vagyon lehozattatások** „est deductio nominum”, a. m. „olyan szavakat származtatnak le (egy-másból) . . .” — **Amellyek azoney kútfőből erednek:** „quae eodem iugo vel nexu continentur”, a. m. „amelyeket közös iga vagy kapocs tart össze”. Amesius a *coniugatio* szót — népies, de helyes etimológiával — a *con-iugium* szókra (a. m. köz-, ill. a. m. iga) vezeti vissza. Ezt a magyarul visszaadhatatlan okfejtést Apáczai egyszerűen képes beszéddel helyettesíti. — **Mellyeknek egyyike stb.:** „quorum unum comprehendit naturam absolutam vel abstractam, aliud naturam dependentem vel concretam, et tertium naturam activam, una cum eius modo a prioribus fluente”; magyarul: „amelyek közül az egyik a függetlenül vagy elvontan létezőt fejezi ki, a másik a függően vagy egyedien létezőt, a harmadík pedig a cselekvőleges létezőt, s egyszersmind e cselekvőlegesség módjának meghatározását, amely az előbbiekből következik”. (Meg kell jegyeznünk, hogy a *comprehendit* — a. m. kifejezi — szót Apáczai itt is a „foglallya be” szavakkal fordítja, vö. 57. j. Felhívjuk a figyelmet arra is, hogy az amesiusi mondatnak itt általunk kiemelt részeit Apáczai a maga fordításából kihagyta.) A szószármaztatás kérdése természetesen nem nyelvtani szempontból, hanem csak annyiban tartozik a ramusi logika körébe, amennyiben Ramus — Aristoteles alapján — valamiféle (habár másodlagos) bizonyító erőt, logikai megvilágító erőt ismert fel az ilyen szószármaztatásokban, s az ezeken alapuló érveléseket kívánta indokolni. Szerinte a melléknévben kifejezett konkrét tulajdonságot indokolja és megalapozza az ugyanabból a szótóbból származó általános, elvont főnév, az ilyen főnévben kifejezett általánosságot pedig a maga konkrét megnyilvánulásában, ill. konkrét hatásmódjában világítja meg a vele azonos szótóbból származó melléknév, illetőleg határozószó. Ramus példája (amely Aristotelesre megy vissza): „iustitia, iustus, iuste”, a. m. „igazságosság, igazságos, igazságosan”. Közlebbi példa: igazságos volt, mert igazságosan cselekedett. (Ebben az érvelésben a konkrét hatásmód világítja meg a konkrét tulajdonságot. Az igazságosan való cselekvés formái oka, lényege az igazságos embernek.) Aristotelesnél (Topicorum liber II., cap. IX.) viszont a *coniugata* fogalmának példái gyanánt négy fogalom szerepel: egy elvont főnév, egy melléknév, egy konkrét főnév, valamint a határozószó. (Δικαιοσύνη, δίκαιος, δίκαιον, δικαίως, latinul: iustitia, iustus, iustum, iuste — a. m. igazságosság,

6. A névokadásban^a oka' adattatik, miért jegyeztessék ilyen névvel¹ az ilyen dolog.⁶⁰

^a Orta. ^b Conjuncta. ^c Abstractum. ^d Concretum. ^e Notatio.

15

XVIII. 1. Következnek azok az eredtek, kik az elsőket el'fedettebben és egybe'szerkez[t]ettebben foglalják' bé, oly erőssen (szükségesen) mind'az'által, hogy mindenkori elé s hátra'járást csinállyanak, nem'csak úgy penig, mint a tekinteti-foglalásban a bölcseségnek törvénye kívánnya; sem mint a vizontagsági ⁵ tekintésben (mely feltaláltatik a tekinteteknek akar'mellyik bokrában) vagon a dolog; hanem ollyat, a'minemű a közön-séges állatra való, mely ez tekinteteknek tulajdona, s mely' is a dolgoknak voltaképpen való természeteket jelenti.⁶¹ **2.** Akar-

13. ^a novokadásban | jegyeztessék **XVIII. 3.** (szükségesen) | által 4. penig 5. vizontagsági 7. ollyat

igazságos, igazság, igazságosan.) Ehhez a felfogáshoz kanyarodik vissza Amesius, felcseréli azonban a 2. és a 3. tagot, és szoros kapcsolatot teremt a melléknév és a határozószó közt. Szerinte ugyanis az elvont létezőt kifejező főnév (iustitia, igazságosság) indoka a konkrét (egyedi) létezőt kifejező főnévnek, amely a maga léteiben az előbbtől függ (iustum, igazság), és ez a konkrét főnév a maga egyedi létével ugyancsak megvilágítja, meghatározza az általános, elvont létezőt. A melléknév (iustus, igazságos) a konkrét főnév által jelzett létezőt a maga cselekvőlegességében, hatásában világítja meg, s az ilyen hatás a megfelelő konkrét létező fennállását bizonyítja, egyben pedig az általános és elvont létező megnyilvánulását is mutatja. A harmadik szófajta, ti. a melléknév vagy a határozószó is (iustus, iuste, igazságos, igazságosan) a konkrét létezőt vagy annak hatását világítja meg, nevezetesen a létező minőségét ill. hatásának vagy cselekvésének módját fejezi ki.

⁶⁰ Am: DL. 58. — Vö. 57. j.

⁶¹ Am: DL. 59. (Röv.) — Eredtek: ti. „mástól eredt tekintetek”, vö. 57. j. — Elsőköt: ti. „első tekintetek”, vagyis elemi érveket, vö. 7. j. — Elfedettebben és egybeszerkeztettebben foglalják bé: „quae comprehendunt (prima) magis tecte, magisque composita ratione”, a. m. „amelyek (az elemi érveket) burkoltabban és bonyolultabb módon fejezik ki”. *Burkoltabban* fejezi ki az elemi érveket a felosztás és a meghatározás vsz. annyiban, amennyiben a végső érvek érvényesülése nem olyan szembeszökő és nyilvánvaló, mint a szószármaztatásban és a szófejtésben, ahol az oksági, okozati, alanyi vagy járulékosági stb. összefüggésre a szótó azonossága és a végződéseknél különbözősége, vagy az eredeti szóalak és a megváltoztatott szóalak közötti hasonlóság és különbség maga is — külső jelként is — figyelmeztet, míg a felosztásban és a meghatározásban ilyen külső azonosság nincs. *Bonyolultabb módon* fejezi ki az elemi érveket a felosztás és a meghatározás nyilván annyiban, amennyiben a felosztás és a meghatározás mindig több elemi érv együtthatásának eredménye, míg a származtatás és a szófejtés *egyetlen* elemi érv hatásának érvényesítésével történik. — Oly erőssen

10 mely dolognak pedig természete nézetik vagy a' mennyiben a többekkel köz, vagy a' mennyiben magában a többítől megválasztatott : emez az el'osztásban, e' pedig a meghatározásban

(szükségesen) mindazáltal: „ita tamen necessaria”, a. m. „mégis oly teljes szükségszerűséggel”. — Mindenkori elé- s hátrajárást: „perpetuam reciprocationem”, a. m. „feltétlen viszonyosságot”. Ramus és Amesius azt érti ezen, hogy a felosztásban a részeknek összessége megfelelő elrendezésük mellett mindig azonos az egésszel és viszont, a meghatározás pedig mindig megfordítható. — Nemcsak úgy pedig, mint a tekintetifoglalásban a bölcseségnek törvénye kívánja: „(reciprocationem) non axiomaticae tantum veritatis, quam sapientiae lex in omnibus praeceptis artium requirit”, a. m. „de nemcsak azt (a viszonyosságot), amely az igazságot tartalmazó ítéletet jellemzi, s amelyet a bölcsesség törvénye minden tudományos tételeben megkíván . . .” (E mondatnak itt általunk kiemelt részét Apáczai kihagyja fordításából.) A „bölcsesség törvénye” (vö. Enc. III : II. 12.) azt írja elő, hogy az ítélet teljesen — az ítélet mindennemű átalakítása nélkül, nevezetesen a benne foglalt fogalmaknak, kapcsolatuknak és kapcsolatuk érvényességi körének megváltoztatása nélkül — megfordítható legyen. Minden felosztás és meghatározás kifejezhető valamilyen teljesen megfordítható ítéletben, azonban nem minden teljesen megfordítható ítélet vonatkozik a dolog általános lényegére, mint a felosztás és a meghatározás, amelyeknek, amellet, hogy viszonyuk a teljes megfordíthatóság viszonya, ez az általános lényegre való vonatkozás a legfőbb sajátosságuk („mely ez tekintetek tulajdona”), s amely által a felosztás és a meghatározás a dolgok valóságos mivoltát, lényegét kifejezi („s mely is a dolgoknak voltaképpen való természeteket jelenti”). Apáczai szóbanforgó szavainak jelentése tehát : „De nemcsak úgy (teremt feltétlen viszonyosságot), mint ahogy azt az érvek kapcsolatára (ti. az ítéletre) vonatkozólag a tudományosság törvénye előírja . . .” (Vö. Enc. III : II. 2.) — Sem mint a viszontagsági tekintésben . . . vagon a dolog: „nec mutuae solum relationis (sc. reciprocationem)”, a. m. „és nem is csak olyat (ti. olyan viszonyosságot teremt), mint amilyen az érvek kölcsönösségi viszonyában áll fenn . . .” Amesius itt a minden páros érven belül (minden összetartozó két érv közt) fennálló kölcsönösségi viszonyra gondol, amelyek ti. létükben és egyedi lényegükben feltételezik egymást, nem érintik azonban a létesített dolog általános lényegét. Ilyenformán a felosztás és a meghatározás, azáltal, hogy a dolgok általános lényegére vonatkozik, teljesebben világítja meg a dolgokat, mint akár az ítélet tudományosságának törvénye az ítéletek teljes megfordíthatóságának előírásával (ahol azonban az ítéletek teljes megfordíthatósága nem feltétlenül érinti az ítéletek lényegét), akár pedig az érvek viszonyossága (ahol ezek kölcsönösen feltételezik ugyan egymást a maguk lényegében is, de csak egyedi, s nem egyszermind általános lényegükben). — A tekinteteknek akarmelyik bokrában: „in omni argumentorum pari”, a. m. „bármelyik érvpárban”. A „bokor” szó itt a maga elavult jelentésében áll (a. m. pár.). — A közönséges állatra való: „(reciprocationem) communis essentiae”, a. m. (az adott dolog) „általános lényegére vonatkozó (viszonyosságot) . . .” — Mely ez tekinteteknek stb.: lásd e jegyzetben fentebb.

foglaltatik' be, mert amaz köz'tulajdoníttatást, s e' pedig tulajdon határt állat.⁶²

XIX. 1. A meg'oszlás^a kettőt foglal' bé, tudniillik valami közönségest, honnan az egész^b, és többekkel közt, honnan a részek^c vannak. **2.** Az egész be'foglallya a részeket azon'egy állat'óknak közönségességével. **3.** A részek, ha meg'oszlólván vetetnek (gondolatnak), megosztják az egészet (mely tulajdon-⁵ képpen mondatik elosztásnak), ha pedig egygyüve foglalva gondolatnak, szerzik az egészet, mely behozásnak hívatik.⁶³ **4.** Szükség pen'ig, hogy a részek meg'eggyezzenek ab'ban, a'mi ¹⁴ nekik köz, meghasonlyanak pedig és különbözzenek, a'mennyiben többek. **5.** És innen vagyon, hogy a részeknek meg' kell ¹⁰ egyezniük az egészszel, magok között pediglen meg kell különböztetniük; mennyivel inkább különböznek pedig, annál' jobb az el'osztás. **6.** Leg'inkább egyeznek pedig a leg'közelebb való egészszel, és az alatt is különböznek leginkább az ellenkezés által. **7.** És e'tulajdon oka annak a felsőségnek, mely a kettőre ¹⁵

13. foglaltatikbe, | amaz, **XIX. 1.** ^a meg | tudniillik ^{2.} ^b az egész; ^{3.} ^c részek | foglallya ^{4.} részek ^{5.} (gondolatnak) | egészet; ^{6.} elosztásnak) ^{8.} ig | ab-ban *Ct.*: bän ^{9.} pedig, | különbözzenek ^{10.} többek; | vagyon ^{12.} különböztetniec, | pedig ^{14.} leginkább, ^{15.} által; | ^d kettőre |

⁶² Am: DL. 60. — A többekkel köz: „communis est pluribus”, a. m. „több mással közös”. — Magában a többtől megválasztatott: „in sese consistit ab aliis remota”, a. m. „egymagában, másoktól elkülönülten áll fenn”. — Foglaltatik be: a latinban „docetur” áll (a. m. „tanítatik”, „tanítják”); a „befoglaltatik” ige itt nyilván eredeti jelentésében szerepel. — Köztulajdoníttatást (ti. állat): „tributionem indicat communem”, a. m. „(azt jelzi — Apáczaínál: *hözza létre* —, hogy a dolgoknak közös sajátságokat tulajdonítunk . . .” (Vö. Enc. II: XIX. 2—8.) — Tulajdon határt állat: „fines seu finitionem statut proprietatem”, a. m. „(a dolog) sajátos határait, vagyis elhatárolását állapítja meg”. Apáczaei fordításának jelentése: „sajátos határokat létesít”. Ez a „létesítés” természetesen csak *gondolati*.

⁶³ Am: DL. 61. — Megosztás: „distributio”, a. m. „felosztás”. Másutt *elosztásnak* nevezi Apáczaei; e második elnevezést talán a felosztás objektív jellegének hangsúlyozása végett alkalmazza. — Kettőt foglal bé: „duo continet”, a. m. „kettőt foglal magában”. — Közönségest: „commune”, a. m. „általánost”. — Többekkel köz: „commune pluribus”, a. m. „többekkel közöst”, „különöst”. — Mely tulajdonképpen mondatik elosztásnak: „quae proprie dicitur distributio”, a. m. „és ezt nevezik tulajdonképpeni felosztásnak”. Ez a „tulajdonképpeni elosztás” az *analízis* mai fogalmának felel meg. — Behozásnak hívatik: „est inductio”, a. m. „ez az indukció” (az egész felépítése részeiből; ma *szintézisnek* nevezzük). Vö. Enc. IV: II. 2.— A *behozás* az *inductio* szöveftő fordítása.

osztásnak^d az elosztásban vagyon.⁶⁴ 8. Az elosztásnak természeti inkább függ az részeknek az egészre való tekintetektől, mint attól, mely nekik egy'más'közt vagyon. 9. Annakokáért nem a meg'-me[g]hasonlókból, hanem az egyesekből kell a meg'-
 20 osztásnak el'osztatásinak vetetni.⁶⁵ 10. Mikor azért több ok választatnak meg egy'más'közt azon'egy lött dologra való tekintetektől, vagy több lött dolgok azon'egy okra valóból, vagy több alatta lévőek azon'egy hozzájuk adatottra nézve, vagy több hozzá'valók azon'egy allattok levőre, akkor azoknak a meg'-
 25 választatott dolgoknak tekintetek're nézve a megosztás m'ondatik lenni az o'kobból, lött dolgokból, alatta' levőkből, hozzáadattakból^{e66}. 11. Mivel pedig az állati meg'egyezés tulajdonképpen vagyon az ok és a lött dolog között — holott kiváltabbképpen valók azok az elosztások, mellyekkel avagy az ép dara-
 30 bokra^f, avagy a közönségesség osztatik nemekre^g —, csak azokban tetzik azért ki fővebb tekintetjek az egésznek és a részeknek.⁶⁷ 12*. Az épnek darabokra osztattatásában a darabok

16. osztásnak 18. attól | mast | vagyon: 19. mehasonlokból 21. közt, 24. akkor 26. ° az O | Lött | Alattalevőkből, Hozzáadattakból. 28. vagyó | ° a | között, 29. mellyekkel | f ép 30. s közönségesség | nemekre; 32. 2. | épnek | osztattatásában,

⁶⁴ Am: DL. 62. — Ami nekik köz: „quod commune habent”, a. m. „ami bennük általános”. — Amennyiben többek: „in eo, quod sunt plura”, szószerint a. m. „abban, hogy többekkel közösek”, értelem-szerű fordításban: „abban, amiben különösek”. — Kettőre osztás: „dichotomia”. Ramus és Amesius szerint a dichotómia *főlénye* („felsősége”) minden más felosztással szemben abban áll, hogy *egységei*, általános fogalmai, *egészei* világosabbak, *megkülönböztetései*, *részei* élesebben elhatároltak. Vö. NTM dichotómia.

⁶⁵ Am: DL. 63. — A részeknek az egészre való tekintetektől: „ex affectione partium ad totum”, a. m. „a részeknek az egészhez való viszonyától”. — Meg-meghasonlók (ti. tekintetek): „dissentanea”, vö. 7. j., és Enc. II: X. 1. — Egyesek (ti. tekintetek): „consentanea”, vö. 7. j., és Enc. II: I—IX. — Megosztásnak elosztásinak: „distinctiones distributionis”, a. m. „a felosztás megkülönböztetéseinek”.

⁶⁶ Am: DL. 64. — Több ok választatnak meg egymás közt: „plures causae distinguuntur inter se”, a. m. „több ok között teszünk különbséget”. — Azon'egy lött dologra való tekintetektől: „affectione ad unum effectum”, a. m. „ugyanahhoz az okozathoz való viszonyuk alapján”. — Alatta lévőek: „subiecta”, a. m. „alanyok”. — Hozzávalók: „adiuncta”, a. m. „járulékok”. — Azoknak a megválasztott dolgoknak tekintetekre nézve: a. m. „azoknak a megkülönböztetett dolgoknak viszonyulásai alapján”, Amesiusnál: „pro ratione illarum distinctarum rerum”, a. m. „azokhoz a megkülönböztetett dolgokhoz mérten”.

⁶⁷ Am: DL. 65. — Holott: „et in eo genere . . .”, a. m. „és ebben a nemben”, „és ezen a területen”, „és itt”. — Kiváltabbképpen valók:

magokon való, elfedett, egymásba szorítottatott és egybe'szerkeztetett okok, 13. de úgy, hogy cselekedőképpen (voltaképpen) foglaltassanak be az egészben, a melynek állatot adnak és melyben vannak. 14. Az épnek azért tevő és állató oka lesz minden daraboknak tevő és állató okaikból.⁶⁸ 15. A közönségességnek (köz'nemnek) nemekre oszlásában a köz'nem jegye a közönséges állati okoknak^h. 16. Megvagyon azért mindenik nemben, azoknak állatot adván, és mindenekben közölvén ővelek azon'egy 40 állatot. 17. A köz'nemnek azért egész állattya vagyon akar-melnyik nembenn' is; de az egész közönségesség, vagy az egész köznem tulajdonképpen nincsen, hanem mind'enek|ben.⁶⁹ 15. 18. Az elsőbb közönséges okoknak jegye a legközönségesebb köz-

33. szorítottatott, 34. úgy ho-gy^h 36. épnek 38. oszlásában, 39. okoknak: 40. adván 41. állatot: 42. közönsegesse 43. enek-ben. Ct.: ben. 44. ⁱ leg

„excellunt”, a. m. „jelentősebbek”, „fontosabbak”. — Az ép (ti. osztatik) **darabokra**: „(distributiones) integri in membra”, a. m. „a teljesnek felosztása alkatelemeire”. Ramus meghatározásai szerint (R : D. I : XXVI.) „Integrum est totum, cui partes sunt essentialia. Membrum est pars integri”. Magyarul: „Teljes az az egész, amelynek részei az egésznek lényegéhez tartozók. Alkatelem a teljesnek része”. Tempellus kiegészítő magyarázata szerint (i. m. 42. l.) az alkatelem olyan rész, amely a maga egészének (a teljesnek) anyagából és formájából való, ennek az anyagnak és formának egy része. Vö. még Enc. II : XIX. 14. — A közönségesség **osztatik nemekre**: „(distributiones) generis in species”, a. m. „a nemek felosztása fajaira”, vö. 29. j. — **Fővebb tekintetjek**: „exquisita ratio”, a. m. „különleges sajátsága”.

⁶⁸ Am : DL. 66. — A **darabok magokon való, elfedett, egymásba szorítottatott és egybeszerkeztetett okok**: „membra sunt causae singulares, tectae, ac inter se compactae, ac in unum redactae”, a. m. „az alkatelemek részenkénti, rejtetten működő és egymásközt összefüggő, valamint egységbe foglalt okok”. *Rejtetten működők* vsz. annyiban, amennyiben hatásuk nem különül el határozottan, hanem azt más alkatelemek együtthatása mintegy elfedi, határvonalait elmossa. — **Cselekedőképpen (voltaképpen)**: „actu”, a. m. „valóságosan”. Ezzel szemben ugyanis az *általános*, a *nem* olyan egész, amely egymástól elkülönülő részekben, *egyedekben* jelenik meg, és az egyedeket nem valóságosan, hanem csak hatásuk azonosságában vagy hasonlóságában és fogalmilag foglalja egységbe. — **Tevő és állató oka lesz**: „Materia... et forma integri conflatur”, a. m. „anyagi és formai oka (az alkatelemek anyagi és formai okaiból) ötvöződik egyé össze”. A hangsúly az *összeötvöződésen* van, minthogy a *nem lényegét* a fajok lényegei nem *ötvözik össze*, mert a *nem lényege* „külön létezik mindegyik fajban” („est in singulis speciebus”, Am : DL. 67., vö. Enc. II : XIX. 17.).

⁶⁹ Am : DL. 67. — **Jegye a közönséges állati okoknak**: „est nota causarum essentialium communium”, a. m. „jegye (eleme, tatózéka) a közös *lényegi* okoknak”. *Lényegi okok* : az anyagi és formai ok együttvéve.

45 nemⁱ; mert semmi nálánál előbb'való nincsen. 19. A közben levőknek pedig az alsóbb köz'nem^k. 20. A nemeknek állapottyok egy, mert a köz lött dolognak jegye az felsőbb nemⁱ; az leg'alsónak penigh a leg'alsóbb nem^{m70}.

^a Distributio. ^b Totum. ^c Partes. ^d Dichotomia. ^e Distributio ex causis, effectis, subjectis, adjunctis. ^f Distrib[utio] integri in membra. ^g Generis in species. [^h] Universalia. ⁱ Genus generalissimum. ^k Genus subalternum. ^l Species subalterna. ^m Species specialissima, individuum.

XX. 1. A meg'határozás^a meg'magyarázza a meghatározott dolognak tulajdon természetét. **2.** Mely vétetik vagy csak az állati köz okokból (mellyek a köznem alatt foglaltatnak bé), és ennekfelette a tulajdon állató okból (ha találtathatik), vagy **5** más viszontagi tekintetekből^l is; emez tellyes meghatározás^b, s e' pedig nem tellyes^c, hanem csak le'írás^d.⁷¹

^a Definitio. ^b Defin[itio] perfecta. ^c Imperfecta. ^d Descriptio.

45. nintsen: 46. levőknek pedig, | ^k alsóbb | nem: 47. ^l az felsőbb 48. ^m leg 49. *Causis*, 50. *Effectis*, *Subjectis*, *Adjunctis*. 51. *generalissimum*. 25. *specialissima*. *Individuum*. **XX. 1.** ^a meg'határozás 2. természetet, 3. okokból, | bé) 4. okból, | találtathatik) 5. ^b tellyes 6. ^c nem | ^d le

⁷⁰ Am: DL. 68. — Az elsőbb közönséges okoknak jegye a leg-közönségesebb köznem: „nota causarum communium primarum est genus generalissimum”, a. m. „az első helyen álló okok (kezdeti okok, végső okok) jegye (ti. közös jegye v. alkatelemc v. tartozéka) a leg-általánosabb nem”. Az általános nemek az alájuk tartozó fajok és egyedek lényegének tartozékai, vagyis általános okok. Ezeknek közös jegye, leg-felsőbb általánosítása, vagyis annak megjelölése, ami valamennyi általános okban megvan: a legáltalánosabb nem. (Ez a lét, latinul: *ens*.) — Alsóbb köznem: „subalternum genus”, a. m. „alsóbb nem”, (vagyis nem a legáltalánosabb, legfelsőbb nem, hanem a tulajdonképpeni általános nem). — A nemeknek állapottyok egy: „specierum eadem est ratio”, a. m. „a fajoknak (ti. a fajok két különböző rendjének) viszonya ugyanilyen” (ti. mint a „köznekeké”). — A köz lött dolgoknak jegye az felsőbb nem: „nota effecti medii est species subalterna”, a. m. „a közbeeső (ti. nem végső, nem a legegyszerűbb) okozat jegye (elemc, tartozéka) a faj”. Ez a felfogás a fajt az általánosból elkülönültnek és ezért okozatnak, bár nem végső, nem teljesen differenciált okozatnak tekinti. — Legalsóbb nem: „(species) infima vel specialissima”, a. m. „végső (fokon elkülönülő) faj”, tehát a. m. „egyed”.

⁷¹ Am: DL. 69. — Állati köz okokból: vö. Enc. II: XIX. 15. — A tulajdon állató okból: „propria . . forma”, a. m. „a sajátos formái okból”. — Más viszontagi tekintetekből is: „ab aliis etiam argumentis reciprocis”, a. m. „egyéb viszonzossági viszonyban álló érvekből is” v. „egyéb páros érvekből is” (vö. l. j.). — Tellyes meghatározás: „definitio perfecta”, ford. ua. — Nem tellyes (ti. meghatározás) v. leírás: „(definitio) imperfecta vel descriptio”. Ramus és Amesius szerint nem-teljes

XXI. 1. Semmi a dologon kívül levő tekintet nem helyes, hanem a dologtól származik, a'ki a dolognak állapattját tudja, és meg' is mutattya, hogy tudja. **2.** E' pedig, akarmely személytől akar-miképpen legyen, egyféle, és bizonyításnak^a mondatik.⁷² **3.** A bizonyosság'tételnek azért, ha magában gondoltatik (azaz ⁵ a'mennyiben az a bizonyítottónak valamely bizonyított dolog felől tölt állítása vagy tagadása), semmi ereje ni[n]csen, ha a dologban benne levő tekintetekkel meg nem támasztatik. **4.** Annyi ereje vagon azért, a'mennyi ismeret és együgyű igaz'mondóság a bizonyítottban találtatik. **5.** Egygyiknek nagyobb, ¹⁰ másiknak küssebb, s némelynek semmi ereje sincsen.⁷³ **6.** Itt a viszontagozás^b az, midőn a fel'tött dolognak dologbéli tekintetei hozatnak elő, hogy az bizonyításnak és bizonyosságnak igazmondósága meg'tessék.⁷⁴

14

^a Testimonium. ^b Reciprocatio. |

16.

XXI. 2. származik 3. mutattya | pedig 4. legyen | ^a bizonyításnak 5. azért | gondoltatik, 6. az, 7. tagadása) | nitsen 9. azért 10. bizonyítottbā találtatik : 11. küssebb, *jav. sz. Enc. bűsseb,* 12. ^b viszontagozas 15. *Ct.:* HAR-

meghatározás, vagyis leírás a lényegi okokat mellőző, s az egyéb okokon, vagy az alanyi—járulékosági, eltérő, ellentétes, összehasonlítás stb. érveken alapuló meghatározás. — A származtatott érvek ramusi-amesiusi elméletéhez vö. NTM származtatott érvek, valamint felosztás és meghatározás.

⁷² Am : DL. 70. — **Semmi a dologon kívül levő tekintet nem helyes:** „Extra artificium rei nihil arguere potest . . .” A. m. : „Semmi, ami a dolog szerkezetén kívül esik, érveként nem szerepelhet . . .” — **A dolognak állapattját tudja:** „qui novit (rei) artificium”, a. m. „aki a dolog szerkezetét ismeri”. — **Bizonyítás:** „testimonium”, szószerint a. m. „tanúságtétel”, értelemszerű ford. : „hivatkozási érv”, különösen „tekintélyérv”.

⁷³ Am : DL. 71. — **Bizonyoságtétel:** „testimonium”, a. m. „hivatkozási érv”. — **Semmi ereje nincsen:** Amesiusnál : „nihil habet artis aut virtutis arguendi”, a. m. „nincs benne az érvelés semmiféle tudományossága vagy képessége”. — **Ha . . . meg nem támasztatik:** Amesiusnál „sed fulciri debet”, a. m. „hanem (a tudományos érvek) támaszára szorul”. — **Amennyi ismeret és együgyű igazmondóság:** „quantum et notitiae et simplicis veracitatis . . .”, a. m. : „részben amennyi ismeret, részben pedig amennyi jóhiszemű igazat-mondás . . .”

⁷⁴ Am : DL. 72. (Röv.) — **Viszontagozás:** „reciprocatio”, szószerint a. m. „kölcsonosság”, itt a. m. „megfordítás” (ti. a hivatkozási érveléssel kapcsolatos eljárás megfordítása), vagy „fordított hivatkozás”. — **A feltött dolognak dologbéli tekintetei hozatnak elő:** „rei propositae artificialia argumenta spectantur et adferuntur”, a. m. „a szóbanforgó dolog belső érveit (tulajdonságait) tartják szem előtt és hozzák fel . . .” (A mondatnak itt általunk kiemelt szavait Apéczei kihagyta fordításából.)

HARMADIK RÉSZ

A dolgoknak egybekötött tekintetekről¹

I. 1. Az immár fel'talált tekinteteket el kell egy'más között rakni.² 2. Mely el'rakás^a azért lesz, hogy vagy azokról ítéletet 3 tegyünk, vagy hogy jobban el'ménkben tarthassuk őket. Innen vagy a meg'ítélés és az el'rendelés^b 3. 3. A'mi a mű meg'ítélésünk alá vettetik, vagy világos, vagy homályos. 4. A világosokról mingyárást ítéletet teszünk, mihelt előnkbe adatnak, a homályosokról pedig tovább való gondolkodás, értekezés és

I. 1. RESZ. 2. tekintetekről. 3. AZ [A: díszítetlen iniciálé] | talált *jav. sz. Enc.* tatált 4. ^a el | lesz 5. jobbá 6. ^b meg ítéles 7. vettetik | világos 8. teszünk 9. gondolkodás értekezés,

¹ Vö. Enc. II : I. 3. — Az Enc. III. forrásaihoz vö. NTM *Magyar Enciklopédia forrásai. Ramushoz* vö. NTM a. c., *Amesius*hoz vö. NTM a. c., a ramusi—amesiusi logikához és azon belül az érv-kapcsolatok elméletéhez vö. NTM *Ramus logikája*, valamint *ítéletelmélet és következtetés elmélete*.

² Am : DL. 73. (Röv.) — El kell egymás között rakni: „debet *ad usum inter se disponi*”, a. m. „*felhasználásra* megfelelő összefüggésbe kell rendezni”. (Az általunk itt kiemelt kifejezést Apáczaí kihagyja fordításából.)

³ Am : DL. 74. (Erős röv.) — Meg'ítélés: „*iudicium*”, a. m. „fogalomkapcsolatok alapformáinak létesítése” (ti. ítéletek és következtetések szerkesztése). — A *iudicium* szó használatában Amesius eltér Ramustól, mert Ramus a *dispositio* és a *iudicium* fogalma közt nem tett különbséget. — El'rendelés: „*methodus*”, a. m. „módszer”. A módszer lényege eszerint az ítéletek és következtetések megfelelő sorrendje, megfelelő egymásközi összefüggése; ebből a felfogásból ered Apáczaí fordítása: „*elrendelés*” (szó szerint a. m. *elrendezés*). A jó módszer *hasznát* pedig Amesius a *megfelelő emlékezésben* jelöli meg (ami alighanem csak más megfogalmazása Ramus véleményének, aki a *helyes tanításban* látta ezt a hasznót). — Az érv-kapcsolatoknak az Enc. III : I-ben közölt legáltalánosabb dichotómiás felosztását lásd a 9. táblán.

HARMADIK RÉSZ.

A' dolgoknak egybeállításokról tekintetek.

I. 1. **A**Z immár fel tárt tekinteteket el kell egy más között rakni. 2. Mely *a* elrakás azért lesi hogy vagy azokról itéletet tegyünk, vagy hogy jobba el menben tarthassuk ő k ö. Innen vagyon *a b* meg itélés és az elrendeles. 3. *A' mi a' mi* meg itélésünk alá vertetik vagy világos vagy homalyos. 4. *A' világosokról* mingyarást itéletet tesünk mielt előnkbe adának, *a'* homalyosokról pedig tovább valo gondolkodás értékezés, és vezetés lében : honnan az meg itélés igen igazá csiíthatik *c* meg nyuguora és errekezőre.

a Dispositio. b Iudicium & methodus. c Iudicium axiomaticum & diaoeticum.

II. 1. *A' a* hiteles (meg nyugoto) mondas tulajdonkeppen az, *a'* mely mindenekről illendőnek iteltetik, hogy be véresek. 2. Mivel *a'* hiteles mondas mindenkor világos, csak azokor *a'* tekinteteket foglalja be magába, *a'* mellyek valamely kötével egymás között egybe kötöttettek ; nemis próbál semmit hanem meg iteli ha *a'* dolog ugy vagyone vagy nints. 3. Ebben az elrakásban *a'* tekintetek vagy allitot kötével kötöttek egybe, és *b* allitot mondasnak mondatik. 4. Avagy egymástol tagado kötével választanak el, és *c* tagadonak mondatik. 5. Ha azon mondas mind allittatik s' mind tagadtatik *d* ellen mondas lesien. 6. Ha *a'* természetek szerint egybe kötöttek dolgok, egybe kötöttek, *s'* *a'* természetek szerint különbözők meg választanak egymástol, akkor *a'* mondas igaz : 7. Ha pedig egybe szerkeztetik *a'* természetek szerint meg különbözőtett dolgok, avagy az egybe foglaltatottak meg választanak, akkor *f* hamis. 8. *A'* mellyek egybe foglaltanak, ha változhatóképpen illenek csak egymás hoz, *a'* mondas lehetéges; ha pedig változhatatlanképpen, hogy különbben *a'* dolog neheheffen természeti szerint, akkor *b* süktéges. 10. Ennek *a'* süktégenek három graditfa vagyon : az *i* első az, hogy *a'* süktéges mondas légyen tellyeséggel, mindené

5 egymás között egybe'kötöttettek; nem' is próbál semmit, hanem meg'ítéli, ha a dolog úgy vagyon'-e vagy nincs.⁶ 3. E'bben az elrakásban a tekintetek vagy állító kötővel köttetnek egybe, és állító mondásnak^b mondatik. 4. Avagy egymástól tagadó kötővel választatnak el, és tagadónak^c mondatik. 5. Ha azon 10 mondás mind állítatik s mind tagadtatik, ellen'mondás^d lesz. 6. Ha a természetek szerént egybe'kötöttett dolgok egybe'köttenek, s a természetek szerént különbözők meg'választatnak egymástól, akkor a mondás igaz^e. 7. Ha pedig egybe'szerkeztetnek a természetek szerént meg'különböztetett dolgok, avagy 15 az egybe'foglaltatottak meg'választatnak, akkor hamis^f. 8. A'melleyek egybe'foglaltatnak, ha változhatóképpen illenek csak egymás'hoz, a mondás lehetséges^g, [9*] ha pedig változhatatlanképpen, hogy külömben a dolog ne' lehessen természeti szerént, akkor szükséges^h. 10. Ennek a szükségnek három 20 grádicsa vagyon: az elsőⁱ az, hogy a szükséges mondás légyen 17. tellyességgel, min|denütt és mindenkor igaz; és valóság törvényének^k hívatik. 11. Második^l az, hogy ebben a részek legyenek az dolog állattyára valók, s még'penig magokon, nem más által; és igazság törvényének^m neveztetik. 12. Harmadikⁿ 25 az, hogy a részek meg' is fordíttathassanak, úgy, hogy másról semmiről ne mondathassanak; és bölcsesség törvényének^o

5. semmit 6. iteli | vagyone 8. ^b allitto | mondatik, 9. tagadonak mondatik, 10. tagadtatik ^d 11. dolgok, 12. ^s 13. akkor | ^e igaz: 15. akkor ^f 17. ^g lehetséges; ha 19. akkor ^h | 10, 20. ⁱ első 21. min-denütt *Cl.*: denüt | ^k valóság 22. ^l Masodik 24. ^m igazság | ⁿ Harmadik 25. ugy 26. ^o böltscség

⁶ Am: DL. 77. — Valamely kötővel: „vinculo aliquo”, a. m. „valamiféle kapocccsal v. kötelékkel” (ti. kopulával). Ilyennek tekintti Ramus és Amesius az egyszerű ítéletekben a *lenni* igét és minden más igét, ideértve a névszókkal egybekapcsolt igéket, az *igés kifejezéseket* is, amelyek állítmánykiegészítő állítmányok szerepét tölthetik be. (Olyan ítéletekben, amelyekben az alanyon kívül csak egyetlen igei állítmány van és semmi más, ez az ige szerintük a kopulának és az egyik érvek szerepét egyszerre tölti be; pl.: „Odysseus harcol”. Vö. Tempellus, i. m. 52. l.) Összetett ítéletekben viszont kötőszók és igék együtt a „kötelekek”, ui. csak a kötőszók állításával vagy tagadásával lehet az ilyen ítéletben foglaltakat állítani, vagy tagadni. A kötőszó szerepére való rámutatással Amesius elhatárolja az ítéleteket az érvektől, mert az érveket *közvetlenül*, az ítéleteket pedig csak kopulájuk tagadásba vevése által lehet tagadni. — Nem is próbál semmit: „neque probat quicquam”, a. m. „nem is bizonyít semmit”. A bizonyítás hiányára való rámutatással Amesius az ítéletet a következtetéstől határolja el.

⁷ Am: DL. 78—79.

⁸ Am: DL. 80—81. (Erős rövid.)

mondatik.⁹ 13. Ez három törvényeknek meg kell tartatniok minden mondásiban a bölcseségnek: nem' is illenek peniglen

⁹ Am: DL. 83. (Röv.) — Grádicsa: „gradus”, a. m. „foka”. A „valóság törvénye”, az „igazság törvénye” és a „bölcsesség törvénye” Aristotelestől származó megállapítások (Analytica posteriora, lib. I. cap. IV.), amelyet azonban Aristoteles még nem ilyen elnevezések alatt ismert. Ezeket az aristotelesi megállapításokat és megkülönböztetéseket Ramus módosítások nélkül vette át, legfeljebb bizonyos gyakorlati vonatkozásokkal egészítve ki azokat (R: D. II: III.). — Az aristotelesi — ramusi elgondolások szerint a **valóság törvénye** azt a követelményt támasztja, hogy az ítélet állítmánya az ítélet alanya által megjelölt *minden egyes* dologról *feltétlenül*, vagyis mindig és mindenütt állítható legyen. Az aristotelesi — ramusi felfogás szerint ilyen ítéletek volnának a következők: (1) „Minden test veszít súlyából, ha folyadékba merül”. (Mert ninosen és nem is lehet egyetlen olyan test sem, amely folyadékba merülve *bármilyen körülmények közt is* ne veszítene súlyából, feltéve mégis, hogy a test olyan körülmények közt merül folyadékba, amelyek közt egyáltalán van súlya.) (2) „Minden ember állati lény”. (3) „Minden vonal pontokból áll”. (4) „Minden vonal szélesség nélküli hosszúság”. (Mert nincs és nem is lehet egyetlen olyan ember sem, aki ne volna állati lény, sem olyan vonal, amely ne pontokból állna vagy ne volna szélesség nélküli hosszúság.) Mint látható, az ítéleteknek ebbe a csoportjába, a „valóság törvényének” megfelelő ítéletek közé tartoznak az összes tudományok törvények. — Az **igazság törvénye** — ugyanezen elgondolások szerint — azt a követelményt támasztja, hogy az ítélet állítmánya az ítélet alanyának lényegével azonos, vagy ahhoz tartozó, vagy abból egymagából is szükségképpen következő legyen. Az aristotelesi — ramusi felfogás szerint ilyen ítéletek volnának az iméntiek közül a (2), (3) és (4) alattiak. Mert ha valami olyan lény létezését tételezzük fel, amely állati sajátságokkal nem rendelkezik, akkor az sokmindenféle lehet, de ember nem lehet. És hasonlóképpen a vonal tételezésével már azt is tételeztük, hogy pontokból áll, és hogy szélesség nélküli hosszúság; mert valami, ami nem pontokból áll, vagy ami széles hosszúság volna, sokminden lehetne, de vonal nem lehetne. Viszont az (1) alatti példa megfelel ugyan a „valóság törvényének”, de (az aristotelesi — ramusi felfogás szerint) nem felel meg az „igazság törvényének”. Mert a test létezésének feltételezésével még nem jár együtt a súlyvesztés feltételezése is; ez a súlyvesztés csak a folyadékba-merülés *körülményének* következménye. Az „igazság törvényének” megfelelő ítéletek közé tartoznának egyebek közt mindazok az ítéletek, amelyek valamely dolgot helyesen osztatnak be valamely rendszertani egységbe (fajba, nembe stb.). Ilyen az iménti példák közül a (2) alá tartozó. — Végül a **bölcsesség törvénye** — ugyanezen elgondolások szerint — azt a követelményt támasztja, hogy az ítélet alanya és állítmánya közötti viszony ne csak a „valóság törvényének” és az „igazság törvényének” feleljen meg, hanem *ezenfelül még* ez a viszony az ítélet minden módosítása nélkül *megfordítható* is legyen. Ilyen ítélet volna az iménti példák közül a (4) alatti; mert amiképpen áll az, hogy „minden vonal szélesség nélküli hosszúság”, azonképpen áll az is, hogy „minden szélesség nélküli hosszúság”. A „bölcsesség törvényének” megfelelő ítéletek közé tartozik minden helyes és kielégítően pontos meghatározás, mert minden ilyen meghatározás az itt említett módon megfordítható. (Vö. pl. Cramerus—Goelenius, i. m. 445. l.)

semmi mondáshoz, hanem'ha az valamely bölcseségi mondás
30 leend.¹⁰ 14. Az ilyen meg'ítélés az első és az igazságos tudomány ;
más mondásoknak pedig ezekből lehozása emberi bölcseségnek
mondatik.¹¹

^a Axioma. ^b Axioma affirmatum. ^c Axioma negatum. ^d Contradictio.
^e Axioma verum. ^f Axioma falsum. ^g Axioma contingens. ^h Axioma
35 necessarium. ⁱ Κατὰ παντός. ^k Lex veritatis. ^l Καθ' αὐτό. ^m Lex justitiae.
ⁿ Καθ' ὄλου πρῶτον. ^o Lex sapientiae.

III. 1. A mondási el'rakásban vagy egy igyenes és maga színént
való cselekedeti vagy az elmének, mely mint'egy igyenes voná-
son két tekintetet foglal' bé (mimódon minden tekintetek a
tellyes egyben'vettetéseken és elosztásokon kívül el'rakat-
5 tathatnak), és akkor a mondás egyesnek^a mondatik, vagy
elegyes, mint'ha valami horgas vonáson kerülést csinálna, és
akkor a mondás elegyesnek^b mondatik.¹² 2. Az egyes mondás-

30. itéles, 35. Veritatis | καθ'αὐτό. 36. καθόλος III. 1. egy, igyenes;
3. foglalbé, 5. rakattathatnak) | akkor | ^a egyesnek mondatik :
6. elegyes 7. ac-kor | ^b elegyesnek

¹⁰ Am : DL. 84. (Röv.) — Minden mondásban a bölcseségnek:
„in omnibus artium praeceptis”, a. m. „a tudomány(ok) minden tanítá-
sában (v. tételében, törvényében)”. Vagyis minden tudományos tétel
meg kell, hogy feleljen a fenti három szabály közül legalábbis egynek.

¹¹ Am : DL. 85. — Az első és az igazságos tudomány: „prima
verissimaque scientia”, a. m. „az alapvető és igaz ismeret”. — Más
mondásoknak ezekből lehozása: „deductio aliorum axiomatum ex
illis”, a. m. „más ítéletek (v. tételek) levezetése ezekből”. — Emberi
bölcseségnek mondatik: „est sapientia humana”, a. m. „emberi bölcseség”.
Ez a hely (a 13—14. pp.) Apáczai bölcsesség-fogalma szempontjából is
jelentős, vö. NTM bölcsesség, valamint tudomány.

¹² Am : DL. 86. — A mondási el'rakásban: a. m. „az érvek olyan
kapcsolatában, amilyen az ítélet”. — Egy igyenes és maga színént való
cselekedeti... az elmének: „unicus directus et simplex actus mentis”,
a. m. „az észnek egyetlen közvetlen és egyszerű tevékenysége (nyilvánul
meg)”. Az az észtevékenység, amely két érvet összekapcsol, egyrészt
egyenesonalú, azaz közvetlen, másrészt pedig egyszerű is annyiban,
amennyiben valóban csak két érvet kapcsol össze. Ezzel szemben áll
ugyanis az összetett ítéleteknél megnyilvánuló észtevékenység; itt
legalábbis az egyik egyszerű érve helyén áll olyan érvekapcsolat, amely
legalábbis két érvből tevődik össze. Itt tehát az észnek előbb ezt a két
érvet kell összekapcsolnia, hogy aztán ezt a kapcsolatot egyetlen érve
vegye és ezt kösse össze a másik érvevel (amely esetleg szintén érve-
kapcsolat). Ez az utóbbi fajtájú észtevékenység mintegy kerülőutat
tesz és közvetett. Példa az egyszerű ítéletre: „Nehéz időben mutat-
kozik meg az igaz barát”. (Itt az egyik érve : „az igaz barát”, a másik :
„nehéz időben mutatkozik meg”). Példa az összetett ítéletre: „Ami-
képpen az aranyat megmutatja a választóvíz, úgy mutatja meg az igaz
barátot a nehéz idő megpróbáltatása”. (Itt az egyszerű érve, ti. a hasonlat

nak kötője áll a cselekedeti' szónak oly erejében, mellyel az egybetett tekintetek egybe'kapcsoltatnak, és mellyel az egész mondás ugyan meg'éled.¹³ 3. Az egyes mondás vagy éppen 10 nézi azt az egész dolgot, a'melynek valamit tulajdonít, és úgy közönséges^e, holott mind a hátulsó tekintetnek s mind a neki tulajdoníttásnak módjának közönségeseknek kell lenni; vagy annak csak részét és mint'egy nemét, mely nemi mondást^d csinál, melyben az a rész vagy csak bizonytalanul és kétesen 15 jegyeztetik meg, melyből rész szerint' való mondás^e lessz; vagy magán és tulajdonképpen meg'neveztetik, és tulajdon mondásnak^f mondatik.¹⁴ 4*. A közönségesen állíttónak, mivel az egész

8. erejében 11. dolgot 12. ^e közönséges, 13. lenni 14. ^f nemi 16. ^g rész 17. ^h tulajdon 18. 5. | közönségesen

tárgya: „az aranyat megmutatja a választóvíz”, maga is két érvnek kapcsolata, ti. „a választóvíz” e kapcsolatban alany, amelyhez az a járulék kapcsolódik, hogy „az aranyat megmutatja”; a *másik érv*, ti. a hasonlat alanya: „az igaz barátot megmutatja a nehéz idők megpróbáltatása”, amely ugyancsak két érvnek, ti. alanynak és járuléknak kapcsolata. E két összetett érv kapcsolata ez az összetett hasonlat.) Más példa az összetett ítéletre: „Caesar megöléséért vagy megvetés, vagy megdicsőítés jár”. (Itt az egyik érv: Caesar megölése; a másik érv két ellentétes érvnek — a *megvetésnek* és a *megdicsőítésnek* — kapcsolata.) — Foglal bé: „complementis”, a. m. „kapcsol össze”. — A *teljes egyben-vetéseken és elosztásokon kívül*: „praeter plenas comparationes et distributiones”, a. m. „a kibontott összehasonlításokon és a felosztásokon kívül”. A kibontott összehasonlítás három vagy négy érv, valamint a felosztásban szereplő legalább három érv egyszerű ítéletbe természetesen nem foglalható. — **Egyes mondás**: „axioma simplex”, a. m. „egyszerű ítélet”. — **Elegyes mondás**: „axioma compositum”, a. m. „összetett ítélet”. — Az ítélet dichotómiás felosztását (Enc. III: III—V.) lásd a 10. táblán.

¹³ Am DL. 87. (Röv.) — Vö. 6. j. **Cselekedeti szó**: „verbum”, a. m. „ige”. (Ideértendők olyan névszóval egybekötött igék is, amelyek állítmánykiegészítő szerepét töltik be, pl. „apád paraszt volt”; a magyar nyelvben pedig ezenkívül a lét-igét magukban rejtő, állítmányként szereplő névszók is: pl. „apád paraszt”. — **Egybetett tekintetek**: „argumenta disposita inter se”, vö. 2. j. — **Ugyan megéled**: „viget ao animatur”, ford. ua. Az ítéletben szereplő érvek kapcsolatát az ige határozza meg, s ezzel az ige adja meg az egész ítélet értelmét.

¹⁴ Am: DL. 88. (Mód.) — **Az egyes mondás**: Amesiussnál ehelyett: „mens disserentis simpliciter enunciando”, a. m. „a gondolkodó ember esze az egyszerű ítélet felállításával . . .” Apáczai *objektívebb* fogalmazása *helyesebb* is. — **Közönséges** (ti. **mondás**): „axioma generale”, a. m. „egyetemes ítélet”. — **Hátulsó tekintet**: „consequens”, a. m. „logikai állítmány” — az ítélet állítmányi része, pl. a „nehéz időkben mutatkozik meg” szavak abban az ítéletben, amelynek logikai alanya: „az igaz barát”. — **A neki tulajdoníttásnak módjának**: A ramusi tétel szerint (R: D. II: IV) az egytetemes ítéletben általános az alany, általános az állítmány

első részt bé'rekeszti, ellenne mondattatik imígy'-amúgy az
18. egésznek | ki'rekesztetése által; de nem közbenvetés' nélkül

20. Ct.: ki | kirekesztetése Ct. alapján jav. sz. Enc. rekesztetése

Mondási el- rakás, hite- les mondás, megnyugató mondás, te- kinteti kötés (Ítélet) Enc. III:II—V.	}	Egyes mondás (Egyszerű ítélet) Enc. III:III.	Közönséges mondás (Egyetemes ítélet) Enc. III:III. 3—4.	}	Rész szerint való mondás (Részleges ítélet)
		Nemi mondás (Különös ítélet) Enc. III:III. 5—7.	Tulajdon mondás (Egyedi ítélet)		
		Gyűjtő mondási fogalás (Kapcsoló ítélet) Enc. III:IV.	Fogláló tekinteti kötés (Kapcsolatos ítélet) Enc. III:IV. 6—11.		
		Független mondás (Feltételes ítélet) Enc. III:IV. 12—16:	Független mondás (Feltételes ítélet) Enc. III:IV. 12—16:		
Elegyes mondás (Összetett ítélet) Enc. III:IV—V.	}	Elszéllyeztő mondási fogalás (Elkülönítő ítélet) Enc. III:V.	Különböző mondás (Megkülönböztető ítélet) Enc. III:V. 3—6.	}	Szakasztó mondás (Szétválasztó ítélet) Enc. III:V. 7—12.

10. tábla

és egyetemes az állítmány állítása az alanyról. Ebben az ítéletben: „Az ember állati lény” — az alany (az ember) általános fogalom (ellen-
tétben pl. azzal a fogalommal, amelyet a *Cicero* név jelöl); ugyanúgy
általános fogalom az is, hogy „állati lény”; s hogy ezt az állítmányt
erről az alanyról egyetemesen állítjuk, az abból tűnik ki, hogy nincs az
ítéletben olyan szócska, amely ezt az állításunkat korlátozná („néhány”,
stb.). Ugyanez kitűnhetne olyan szavak kitételéből is, mint a „minden”,
valamennyi”, „egy . . . sem”, stb. (Vö. Tempellus, i. m. 64. l.) Az egyete-
mes ítélet nem azonos a valóság törvényének megfelelő ítélettel, mert
az utóbbi csak állító lehet, míg egyetemes ítélet van tagadó is. (Vö.
Cramerus—Goolenius, i. m. 46]. l.) — **Nemi mondás:** „axioma speciale”,
a. m. „különös ítélet”. — **Rész szerint való mondás:** „axioma particulare”,
a. m. „részleges ítélet”. — **Magán és tulajdonképpen megnevezettik:**
„singulariter et proprie designatur”, a. m. „egyedi és sajátos megjelölés-
ben részestül”. — **Tulajdon mondás:** „axioma proprium”, a. m. „egyedi
ítélet” v. „egyes ítélet”.

és hathatóképpen, úgy hogy az igazság a hamisságtól állhatatos- 21
képpen meg'választathatnék, hanem csak valamely résznek
ki'rekesztése által, mely leg'igyenesebben lessz az ellennébe
tetetett rész' szerént való tekinteti kötés (mondás) által.
5*. Egy rész' szerént való ellenbe'vettetett mondás a másnak 25
nem ellent mond, hanem csak meg'oszlást csinál : mert nem az
azon alájjok vetetett dolgot' jelentik szükségesképpen ; s nem' is
állítatik és tagadtatik azon dolog azon okból ; 6*. de a'hol
bizonytalan rész állítatik, hogy ellenmondás legyen, egészen
kell tagadni a közönséges mondás által, és viszontag. 7*. Akkor 30
peniglen mindenkor meg'választatik az igaz a hamistól, úgy,
hogy az igaz innen álljon s a hamis peniglen túl.¹⁵

^a Axioma simplex. ^b Axioma compositum. ^c Axioma generale. ^d Axioma
speciale. ^e Axioma particulare. ^f Axioma proprium.

24. által : 25. 6. | mondás, 27. füzkegesképpen ; 28. okból : 7.
30. által : | viszontag. 8. Akkor 31. igaz, | hamistól úgy 33. ^a Axioma
generale. ^f Axioma 34. ^g Axioma particulare. → ^h Axioma proprium.

¹⁵ Am : DL. 89. — **Első rész** : „antecedens”, a. m. „logikai alany”.
— **Bérekeszti** : „includit”, a. m. „magába zárja”, „magába foglalja”. —
Imígy-amígy : „aliquo modo”, a. m. „valamennyire”, „bizonyos mér-
tékig”. — **Nem közbenvetés nélküli és hathatóképpen, úgy, hogy az igazság**
a hamisságtól állhatatosképpen megválaszthatnék : „non immediate nec
efficaciter ad constantem divisionem veri a falso”, a. m. „nem közvet-
lenül és hatékonyan (irányulva) arra, hogy az igazságot a tévedéstől
maradandóan elkülönítse”. Apáczai fordítása tehát nem adja jól vissza
az amesiusi fogalmazás értelmét, de önmagában véve sincs világos
értelme. Amesius gondolata mindenestre az, hogy két egymásnak
ellentmondó egyetemes ítélet közül nem feltétlenül igaz az egyik és
hamis a másik, mert mindkettő lehet hamis, pl. : „Minden állat négy-
lábú. — Egy állat sem négylábú.” Ezért az egyetemes ítélettel csak rész-
leges ítélet állhat olyan ellentétben, amelyben a két ellentétes ítélet
közül az egyik feltétlenül és szükségképpen igaz lesz ; vagyis ehhez
éppen az egyetemes ítélet *egyetemességét* kell tagadnunk, azzal, hogy az
ítélet érvényességéből egy részt kirekesztünk, tehát : **egy résznek**
kirekesztése által. Ezért ha az egyetemes ítélettel vele ellentétes részleges
ítélet — rész szerént való tekinteti kötés (mondás) — áll szemben, a két
ítélet közül az egyik feltétlenül igaz lesz. Az egyetemesen *állító* ítélettel a
részlegesen *tagadó* ítélet, az egyetemesen *tagadó* ítélettel a részlegesen
állító ítélet létesít olyan ellentétet, amelyben a két ítélet közül az egyik
feltétlenül hamis, a másik feltétlenül igaz. Pl. : „Minden állat négylábú.—
Némely állat nem négylábú.” Vagy : „Egy állat sem négylábú. — Némely
állat négylábú.” Viszont két ellentétes részleges ítélet egymással szemben
nem ellentmondó, tehát együttes állításuk csak megkülönböztetésekre,
szétválasztásokra, felosztásra vezet : megoszlást csinál („facit . .
distributionem”). Ugyanis alanyuk nem szükségképpen azonos : „nem
az azon alájjok vetetett dolgot jelentik szükségesképpen”. Itt azután

IV. 1. Midőn azon'egy tekéneti foglalásban (mondásban) kettőnél több tekénetek foglaltatnak bé, vagy hogy kettőnek együve helyheztetése sokféle, akkor a kötőhöz foglaló szócska is járul, neha penig visz'ontagsági igécskéekkel' is jegyeztetik meg: és ez elegyes kötésnek^a mondatik; 2. holott a foglaló szócskához ragad az állítás, tagadás és ellenmondás, mely mindenkor el'választja az igazat a hamistól.¹⁰ 3. A foglaló szó penig avagy

IV. 5. ^a elegyes | mondatik,

Apáczai — nyilván félreértés folytán — némileg eltér Amesiustól, amikor azt állítja, hogy *emellett* nem szükségképpen azonos az az ok sem, amelynek indítékára az egyik részleges ítélet tagadása és a másik állítása létrejön („s nem is állítatik és tagadatik azon dolog azon okból”). Ennek a tételnek — az *azon okból* szavaknak — így nincs világos értelme. Valójában Amesius a következőt mondja itt: „atque adeo non affirmatur et negatur idem illa ratione”, a. m. „s éppen ezért (ti. mert a két ellentétes részlegesen tagadó ítéletnek alánya nem jelenti szükségképpen ugyanazt a dolgot) nem ugyanazt állítják és tagadják azzal az *eljárással*” (ti. az állítással és a tagadással, minthogy itt az „illa ratione” kifejezés csak az „illa affirmatione et negatione” szavak *körülírása*, amely a fölösleges ismétlés elkerülését szolgálja). A kifejtett tétel megvilágítására szolgáljon a következő példa: „Némely állat négy lábú. — Némely állat nem négy lábú”. E két ellentétes részleges ítélet alanyai nem ugyanazt a dolgot jelentik; az egyik ítélet más állatokról beszél, mint a másik. Ezért nem ugyanarra a dologra vonatkozólag állítanak és tagadnak valamit, tehát ellentmondás közöttük nem lehet (vö. Enc. II: XI. 1.). — **Ahol bizonytalan rész állítatik:** ti. mint a részleges ítéletekben. — **Egészen kell tagadni:** lásd e j.-ben fentebb; a részleges ítélet legteljesebb tagadása éppúgy az ellentétes egyetemes ítélet, mint ahogy — mint láttuk — az egyetemes ítélet legteljesebb tagadása az ellentétes részleges ítélet.

¹⁰ Am: DL. 90. (Röv. Mód.) — **Vagy hogy kettőnek együve helyheztetése sokféle:** „vel duorum dispositio multiplex est et circumducta”, a. m. „vagy pedig ha két érvnek összefüggésbe-rendezése többféle (lehet) és (mintegy) kerülőúton (történik)”. Amesius nyilván olyan szétválasztó — és részben kapcsolt vagy ellentétes — ítéleteket tart e második lehetőség említésénél szem előtt, amelyekben a két érv kapcsolatának egyik alternatívája állító, a másik tagadó, vagy az egyik egyetemes, a másik részleges, vagy amelyekben e két érv kapcsolata az állítás és tagadás, egyetemeség és részlegesség négy lehetséges változatában jelenik meg. Pl.: „Vagy minden ember értelmes, vagy csak néhány ember az, a többi pedig nem az; de (vagy: és) talán az is lehetséges, hogy egy ember sem értelmes”. — **Akkor a kötőhöz foglaló szócska is járul, neha penig viszontagsági igécskéekkel is jegyeztetik meg:** Apáczai itt értelemszerűen rövidít, miközben jelentékenyen eltér Amesius szövegétől. Amesius ugyanis ezt mondja: „...tum vinculum non potest esse verbum unum, sed coniunctio plurium, quae maxima ex parte grammaticis coniunctionibus, aliquando voculis etiam relativis notatur...”. Magyarul: „...akkor a kapocs nem lehet egyetlen szó, hanem csak többnek a kapcsolata, amelyet többnyire nyelvtani kötőszók, olykor egymásra vonatkozó szócskák is jelölnek” (ti. összetett kötőszók, valamint

eggyező tekinteteket foglal egybe a szókkal egygyütt, avagy csak szinte a szókot, s a tekinteteket pedig meg'választja: emez gyűjtő mondási foglalásnak^b, s e' penigh el'széllyezettőnek^c 10 mondatik.¹⁷ 4. A meg'eggyező tekintetek egybe'köttesekben avagy egyik rész a másiktól függ, és függő tekinteti kötésnek (mondásnak)^d hívatik. 5. Vagy minden egymástól függés' nélkül és mint'egy mellyékesleg foglaltatnak egygyüve a részek,

8. szoc-kal egygyüt; 10. ^b gyűjtő | foglalásnak, | ^e el 11. eggyező | kötteteseceben 12. függ' | ^d függő 13. (mondásnak)hivatik: | függef- sk. nélkül

mutatószók vonatkozó névmásokkal, pl.: nemcsak... hanem... is. annyiban... amennyiben stb. stb.). Mindez azt jelenti, hogy kettőnél több érvet sohasem kapcsolhat össze *egyetlen* ige, mint ahogy pedig két érvet *egyetlen* ige kapcsol össze; hanem kettőnél több ér össze-kapcsolásához legalábbis egy ige és egy kötőszó kell; s éppen ezt mondja Apáczai fordítása: azt ti., hogy ilyenkor a „kötőhöz” (amely első-sorban mindig ige, vö. 6. j.) „foglaló szócska”, vagyis kötőszó járul. Amesius persze a latin nyelv kifejezési formáit tartja szem előtt abban, amit mond; a latinban ugyanis a névszói állítmány ismeretlen, s ezért latinul fogalmazott ítéletből az ige sohasem, vagy legfeljebb ritka kivételképpen hiányozhat. Apáczaitól azonban aligha vehetjük rossznéven, hogy miközben értelemszerűen rövidíti Amesius szövegét, nem gondol a magyar nyelv névszói állítmányára, és arra, hogy milyen következményei vannak e ténynek Amesius itteni tételére vonatkozólag. — A foglaló szócskához ragad az állítás, tagadás és ellenmondás: vö. 6. j. — Mely mindenkor elválasztja stb.: Pl.: „Brutus vagy derék, becsületes férfiú, vagy gonosztevő.” Ezt a szétválasztó ítéletet csak úgy lehet tagadni, ha valyagosságának érvényességét vesszük tagadásba: „Nem áll az, hogy Brutus... stb.” De a kérdéses valyagosság vagy érvényes, vagy érvénytelen; az ilyen ítéletek tehát saját ellentétükkel olyan ítélet-párt létesítenek, amelynek egyik tagja feltétlenül igaz, a másik feltétlenül hamis. Hasonló megállapításokra juthatunk a kapcsolatos, feltételes, megkülönböztető és szétválasztó ítéletek tekintetében is. Ezekre vonatkozólag is áll, hogy az ilyen ítéleteknek nem egyik vagy másik részét állítjuk vagy tagadjuk, hanem azt a sajátos kapcsolatot, amelyet adott formájukban kifejeznek; és hogy az ilyen ítéletnek — tehát a benne kifejezett kapcsolatnak — vagy állítása, vagy tagadása *feltétlenül igaz*.

¹⁷ Am: DL. 91. — Eggyező tekinteteket: a. m. „eggyező érveket”. — A szókkal egygyütt, avagy csak szinte a szókot: Az ilyen ítélet ti. vagy egyező érveket kapcsol össze az ezeket hordozó szók nyelvi egységében, a mondatban, vagy pedig csak a nyelvi egység van meg, ti. a mondat egysége, ez azonban eltérő — különbözőségi vagy ellentétes — érveket hoz összefüggésbe. — Gyűjtő mondási foglalás: „axioma congregativum”, a. m. „kapcsoló ítélet”, ti. a kapcsolatos és a feltételes ítéletek (lásd alább, 19—20., ill. 21—22. jj., és a 10. táblát.) közös fogalma. — Elszéllyező (ti. mondási foglalás): „axioma segregativum”, a. m. „elkülönítő ítélet”, ti. a megkülönböztető és a szétválasztó ítéletek (lásd alább, 23—25., ill. 26—27. jj., és a 10. táblát) közös fogalma.

15 és foglalo tekénteti kötésnek^e mondatik.¹⁸ 6. A foglalóban leg-
tulajdonbképpen azok köttetnek egybe, a'melleyek egymástól
avagy el'választathatnak, avagy el szoktanak választatni.
7. Ennek jegye vagy és, is, s; vagy egyszersmind, együtt,
egyenlőképpen; vagy végezetre azoknak a viszontagsági tekin-
19. teteknek | szócskái, melleyek a tellyes egyben'vettetésekre
21 tartoznak, akar mineműségé s akar men'zységé legyenek.¹⁹
8. A foglaló mondásnak egész ereje vagyon a foglalásban.
9. Nem mondhatni azért igaznak, hanemha a foglalásban minden
részek igazak lesznek, hamisnak mondathatik peniglen, ha
25 csak egyik hamis lézen' is. 10. Szinte úgy ellené mondatik
azért a foglalónak az ő egyik részének ki'rekesztése által,
mint'ha mindenik elvétetnék. 11. Sőt az ilyen el'vétel nem a
foglalásé vagy a foglaló mondásé, hanem a részeknek meg'-
tagadása, mely nem mindenkor választya meg az igazat a hamis-
30 tól.²⁰ 12. A függő' m'ondással azok adattatnak ki, a'melleyek

15.e foglalo 16. egybe 17. választathatnak 18. s, 19. egyenlőképpen,
20. *Ct.*: szots- 23. hanemha, 24. peniglen 25. lézenis: | módatik 26.
foglalónak, | eg-nyik 27. elvétetnek, 28. foglalásé 30. mel-lyek

¹⁸ Am: DL. 92. — A megegyező tekintetek egybeköttetésekben :
Amesiusnál : „Quae (sc. coniunctio) sensum coniungit”, a.m.: „Amelylek
(ti. amely kötőszó) az értelmet kapcsolja össze...” Apáczaí módosított
szövege didaktikusabb, mert világosabban kapcsolódik az előbb mon-
dottakhoz. — Függő tekinteti kötés (v. függő mondás:) „axioma con-
nexum”, szószerint a. m. „egybefont ítélet”, mai terminológiánkkal:
„feltételes ítélet”. Pl.: „Ha a Föld a Nap körül kering, úgy a Föld bolygó.”
— „Ha bölcs vagy, szerénynek is kell lenned.” — Mellyőkesleg: „collate-
raliter”, a. m. „párhuzamosan” (vö. Enc. V.). — Foglalo tekénteti
kötés: „axioma copulatum”, a. m. „kapcsolatos ítélet”. Amesius példája
(Am: DL. 93.): „Caesar tudós is volt és harcias is”.

¹⁹ Am: DL. 93. (Röv.) — El szoktanak választatni: Logikai
jelentőségük Amesius szerint mindenekelőtt akkor van a kapcsolatos
ítéleteknek, ha olyan érveket kapcsolnak össze, amelyek egyébként *szem-
ben* szoktak állani. Ezzel kapcsolatban hozza Amesius az imént idézett,
Caesarra vonatkozó példát. — Egyszersmind, együtt, egyenlőképpen:
„sinul, una, pariter”, ford. ua. Pl.: „Aki bölcs, az egyszersmind szerény.”
— „A lényegét a forma az anyaggal együtt létesíti.” — „Az értelem a
jóindulattal egyenlően (egyenlőképpen, egyformán stb.) rokonszenves.”
Amesius felsorolása természetesen csak néhány taláalomra kiragadott
példát ad; a felsorolás után Amesiusnál ott áll az „etc.” (a. m. „stb.”);
Apáczaí ezt kifejejti fordításából.

²⁰ Am: DL. 94. — Egész ereje vagyon a foglalásban: vö. 6. és
16. jj. — Mintha mindenik elvétetnék: Értsd: mintha az ilyen összetett
ítélet minden részét külön-külön, de egyszerre tagadnánk. Így pl. a
Caesarra vonatkozó iménti példának („Caesar tudós is volt és harcias
is”) *mint kapcsolatos ítéletnek*, mint *egésznek* tagadása a következő volna:
„Nem volt Caesar tudós is és harcias is.” Viszont e kapcsolatos ítélet

mint'egy láncsal ragasztattanak egybe, egymást érő vagy egy'másba ragadott renddel, melylyel egyik a másikat utánna vonnya, és mint'egy szükségesképpen bé'hozza. 13. Ez a bé'hozás ki'fejesztetik e szócskák által: ha, hanemha s a t[öb]bi; vagy a következési viszontagságnak emez jegyei által: mind 35 ez, s mind amaz.²¹ 14. Itt csak szinte a függésnek szükséges

34. hanemha. | t.

valamennyi részének tagadása a következő volna: „Caesar sem tudós nem volt, sem harcias.” — Mely nem mindekor választja meg az igazat a hamistól: A kapcsolatos ítélet, és az ilyen ítéletnek mint egészen tagadása olyan ellentétek, amelyek közül az egyik feltétlenül igaz, a másik feltétlenül hamis. Vagy az igaz, hogy „Caesar tudós is volt és harcias is”, vagy az, hogy „Nem volt Caesar tudós is és harcias is.” (Mert esetleg csak tudós volt, vagy csak harcias, vagy egyik sem, és ez a tagadó ítélet mindhármát tagadja.) Viszont a kapcsolatos ítélet és valamennyi rész-ítéletének összegezett tagadása nem mindig ilyen ellentétek; mert lehet ugyan, hogy az egyik közülük feltétlenül igaz, a másik pedig feltétlenül hamis, de az is lehet, hogy mindkettő igaz, vagy mindkettő hamis. Vagy az igaz, hogy „Caesar tudós is volt és harcias is”, vagy az, hogy „Caesar sem tudós nem volt, sem harcias”. Vegyük azonban a következő ítéletet: „Ez a szövet fehér és fekete”. Ha ezt mint egészen tagadom: „Ez a szövet nem fehér és fekete”, akkor e két ellentétes ítélet közül vagy az egyik, vagy a másik igaz. A fehér-fekete kockás szövetre például állni fog az, hogy „ez a szövet fehér és fekete”, de nem fog állni, hogy „ez a szövet nem fehér és fekete”. Ha azonban a szóbanforgó kapcsolatos ítéletnek valamennyi részét egyszerre tagadom, így: „Ez a szövet nem fehér és nem fekete”, akkor az eredeti állító kapcsolatos ítélet és ez a tagadó kapcsolatos ítélet (az ilyeneket remotív ítéleteknek is nevezik) egyaránt igaz egy fehér-fekete kockás szövetre vonatkoztatva, és egyaránt hamis pl. egy szürke szövetre vonatkoztatva.

²¹ Am: DL. 96. — Adattatnak ki: Amesiustól „disponuntur”, a. m. „(azokat az érveket) rendezik összefüggésbe”. Apáczaí kifejezése vsz. a. m. „(azokat az érveket) fejezik ki”, ami latinul így lehetne: „(illa) exponuntur”. — Egymást érő vagy egymásba ragadott renddel: „continua vel contigua serie”, a. m. „folytonos, vagyis egymással érintkező (láncszemekből álló) sorban”. Mindez tehát Amesiustól által használt képes beszéd a feltételes ítélet logikai alanya és állítmánya között fennálló szoros egymásból-következés kifejezésére. — Mintegy szükségesképpen béhozza: „infert quadam necessitate”, Apáczaí által szóserint fordított kifejezés, mai terminológiával: „(egyik a másiktól) mintegy szükségszerűen következnek”. — E szócskák által: a latinban „per coniunctionem connectivam”, a. m. „a (következő) feltételes kötőszó(k) által...” — Emez jegyei: Apáczaí értelemszerű betoldása, a latinban csupán „per relationem consequentiae”, a. m. „az egymásból-következés viszonya által”. — Mind ez, s mind amaz: „cum hoc, tum etiam illud”, magyarul: „minthogy ez, azért amaz is”, vagy legalábbis: „amennyiben ez, annyiban amaz is”, „amikor ez, akkor amaz is”, vö. Tempellus, i. m. 70. l. (mindkettő átvitt értelemben, ti. feltételes mondat értelmében, „ha ez, akkor amaz is” helyett). Apáczaí itteni fordítása tehát elírásnak látszik.

volta nézettetik, mely igaz lehet, ha a részek magokban hamissak' is, a'mint'hogy hamiss' is, ha szinte a részek igazak' is. 15. Mert jóllehet az igazból csak igaz származzék, mindaz' 40 által nem függ akarmi akarmitól. 16. Itt azért ellenmondás lesz a következőnek akarminemű tagadása által' is.²²

^a Axioma compositum. ^b Axioma congregativum. ^c Axioma segregativum. ^d Axioma connexum. ^e Axioma copulatum.

V. 1. Az elszélyesztő^a kötő'szócskák vagy azokat különböztetik meg, a'melleyek meg'eggyezhetnek vagy meg' szoktanak eggyezni, honnan a mondás különbözőnek^b mondatik, mely kivált és tulajdonképpen különböző tekinteteket foglal egyyüve, 2. vagy 5 azokat szakasztyák' el egymástól, a'melleyek meg' nem eggyezhetnek, honnan a mondás szakasztónak^c mondatik, mely kivált és tulajdonképpen az ellenbe'vetettek köti egybe.²³ 3. A külö-

38. igazakis, 40. akarmitól : 41. által-is. 43. *Axioma- sk. copulatum*
V. 1. ^a elszélyesztőkötő 3. ^b különbözőnek 4. egyyüve : 5. egymastól
6. ^c mondás | mondatik

²² Am: DL. 96. — Ha a részek magokban hamissak is: Ramus példája: „Ha az ember oroszlán, akkor négylábú is”. (R: D. II: VI.) Ez az egymásból-következés valóban szükségszerű, tehát ez a feltételes ítélet helyes, jóllehet mindkét része (feltétele is, következménye is) téves, minthogy az ember nem oroszlán és így nem is négylábú. — Ha szinte a részek igazak is: Pl.: „Minthogy a múltkor szerencsés voltam, most sem hagyott el a szerencse”. A múltkori szerencséből semmiképp sem következik a mai; azért ez a feltételes ítélet akkor is helytelen, ha feltétele is, következménye is helyes, vagyis ha a múltkor szerencsém volt, és ha a szerencse valóban most sem hagyott el. — Jóllehet az igazból csak igaz származzék: Helyes ítéletből helyes módon csak további helyes ítélet származtatható, vezethető le. Ezt márcsak azért is hangsúlyozza Amesius, mert az iménti tétel azelőtt a teológiai szempontból veszélyes nézet előtt látszik megnyitni az utat, hogy az „igaz istentől” gonosz és hamis dolgok is származhatnak. Ez ellen tiltakozik tehát Amesius, amikor azt a tételt állítja fel, hogy „az igazból csak igaz származhat”. A hamis feltételes ítélet hamisságának oka tehát Amesius szerint is csak az, hogy a logikai alany és állítmány közti kapcsolatot önkényes módon létesítették, ami helytelen, mert „nem függ akarmi akarmitól”. — Ellenmondás lesz stb.: A feltételes ítélet csak az általa kifejezett okozati kapcsolat tagadása által tagadható. Pl. a szerencsével kapcsolatos iménti példa tagadása a következő lesz: „Nem áll, hogy mert a múltkor szerencsés voltam, azért most sem hagyott el a szerencse”.

²³ Am: DL. 97. (Röv.) Vö. 17. j. — Elszélyesztő: Apáczaei ide kapcsolódó terminológiai jegyzete nem a szóbanforgó ítéletfajta kötőszavainak, hanem magának az ítéletfajtnak latin elnevezését adja meg. — Különböző mondás: „axioma discretum”, a. m. „megkülönböztető

bőzőnek jegyei ezek : penig, de, azonközbe, sőt, jóllehet, mind-
 az'által, azon kívül, hogy.²⁴ 4. A megkülönböztetés lesz tulajdon-
 képpen egyik résznek valóságos avagy ki'gondoltatott állítása¹⁰
 és a másiknak tagadása által, kiknek mind'ketten igazaknak²⁰
 kell lenni az igaz választó mondásban. 5. Midőn penig így válasz-
 tya el egymástól azokat, a'mellyek egybe'kötetteknek lenni
 lázhatnának, kiváltképpen a megkülönböztetésben élnek véle.
 6. Ellenne mond a foglalónak és a függőnek, vagy inkább azok¹⁵
 nak ellen'mondásoknak csemetéje.²⁵ 7. A szakasztó magával

8. de 9. kívül hogy ; 10. tulajdonképpé | valóságos, | allítása,
 11. másik-nak *Ot.*: nak 12. mondásban : 14. véle, 15. foglalónak

ítélet". Pl.: „(Ez az ember) jóllektű, de tudatlan.” (Tempellus, i. m. 70. l.)
 — Kivált és tulajdonképpen különböző tekinteteket foglal együve:
 „praecipue ac proprie continens diversa”, a. m. „elsősorban és különösen
 különbözőségi érveket (vö. *Eno.* II: X. 6.) foglal egybe”. Vö. az előbbi
 példát. De ellentétes érveket is egybefoglalhat az ilyen ítélet. *Cra-*
merus—*Goclenius* példája erre (i. m. 490. l.): „Ne hagyd, hogy legyőz-
 zenek rosszakarattal, hanem te győzz a rosszakarat felett jóakarattal”.
 — Szakasztó mondás: „axioma disiunctum”, a. m. „szétválasztó ítélet”.
 Pl.: „Bármely egyszerű ítélet vagy egyetemesen állító, vagy egyete-
 mesen tagadó, vagy részlegesen állító, vagy részlegesen tagadó.”
²⁴ Am: DL. 98. — Azon kívül, hogy: „praeterquam”, a. m. „ki-
 véve”.

²⁵ Am: DL. 99. — Valóságos avagy ki'gondoltatott állítása: Amesi-
 us elgondolása kifejtetlen és homályos. Szavainak értelmezése talán a
 következő lehetne: Helyes megkülönböztető ítélet létrejöttének két
 feltétele van. Ezek az idézett szavak az első feltételre vonatkoznak.
 Ez az első feltétel abban áll, hogy az ilyen ítéletben a logikai alanyhoz
 kapcsolódó állítmány közül az egyiknek valóságosan kell a logikai alany-
 hoz kapcsolódnia, a másiknak viszont csak képzeletbelileg, nem-valóságos-
 san ; mert ha mindkettő valóságosan kapcsolódnék hozzá, akkor egyiket
 sem lehetne vele kapcsolatban tagadni, ellenkező esetben pedig egyiket
 sem lehetne vele kapcsolatban állítani, s így egyik esetben sem jöhetne
 létre helyes megkülönböztetés. — Mindketten igazaknak kell lenni:
 Ezek a szavak a második feltételre vonatkoznak, amely abban áll, hogy
 az alanyhoz valóságosan kapcsolódó állítmányt kell az alannal kapcsolat-
 ban állítani, s a másikat kell tagadni, nem pedig fordítva, mert különben
 nem lehet mindkét „rész”, mindkét állítmány igaz. — Midőn penig így
 választja el stb.: „cum autem hoc modo segreget ea, quae videri poterint
 coniuncta, in distinguendo praecipue adhibetur”, a. m.: „Mindhogy
 pedig így olyanokat (ti. olyan érveket) különít el egymástól, amelyek
 egybekapcsolódva is megjelenehtének, azért (ezt az ítéletfaját) különö-
 sen megkülönböztetésekben alkalmazzák.” (Megkülönböztetésen itt az
 érvelő kifejtés egy fajtaját érti Amesi-
 us, azt ti., amely a feltett kérdésre
 nem állítással és nem tagadással felel, hanem úgy, hogy a kérdésben
 felvetődő állítmányt bizonyos szempontból állítja, bizonyos szempontból
 azonban tagadja.) — Ellenne mond a foglalónak és a függőnek: A meg-

szükséges meg'szakasztást hoz. 8. Szükséges igazságú lehet
 peng ez, ha szinte a benne való részek nem szükséges igazságúak'
 is, és viszont, ha szinte egyik rész szükséges igazságú' is, lehet
 20 ez nem szükséges igazságú. 9. Mert ennek a mondásnak igazsága
 függ a részeknek szükséges meg'szakasztatásokból; a'mint-
 hogy a függőnek igazsága azoknak hasonló függésekből.²⁶
 10. Itt a' jelentetik meg, hogy egy az igaz és nem több, mivel
 nem törvény szerént való szakasztó mondás az, a'melyben
 25 valamely részek meg'eggyeznek, sem nem igaz, ha az előszámlálás
 nem tellyes. 11. Ebből a tellyes elő'számlálásból penglen az
 elrendeltetett tekinteteknek közbenvetés' nélkül való ellenbe-

18. ez 19. viszont 20. igazságú : | igazsága, 22. igaz-sága, 23. meg
 26. penglen,

különböztető ítéletet állító kapcsolatos ítélettel lehet tagadni. Cramerus—
 Goclenius példája a megkülönböztető és az állító kapcsolatos ítélet közötti
 ellentmondásra (i. m. 492. l.): „Aesopus nem szép, de szellemes ember.
 — Aesopus szép ember is, szellemes is.” Ellentmondás volna a következő
 ítélet-pár is: „Aesopus nem szép, de szellemes ember. — Ha Aesopus
 szellemes ember, akkor szép is.” Az utóbbi ítélet itt feltételes ítélet
 („függő mondás”). Feltételes ítéletek különösen mint az olyan helytelen
 megkülönböztető ítéleteknek helyes ellentmondásai jelentősek, amelyek
 megegyező érveket tüntetnek fel ellentétekként. Pl.: „Jóllehet Sokrates
 ember, mégis eszes lény. — Ha Sokrates ember, akkor eszes lény is.”
 (Vö. Cramerus—Goclenius, i. m. 491. l.) — **Vagy inkább azoknak ellen-**
mondásoknak esemetje: „vel potius contradictionis eorum est consec-
tarium”, a. m. „vagy inkább az azoknak való ellentmondásból következ-
nek (származnak)”.

²⁶ Am: DL. 100. (Röv.) — **Szükséges megszakasztást hoz:** „neces-
 sariam disiunctionem... ferre solet”, a. m. „szükségszerű szétválasztást
 szokott magával hozni”. Apáczai fordítása az amesiusi szöveg helyes és
 szükséges korrekciója. — **Szükséges igazságú stb.:** Ramus példája arra
 az első esetre, amelyben véletlen ítéletek összekapcsolásából szükség-
 szerű szétválasztó ítélet jön létre: „Az ember jó, vagy nem jó”. (R: D.
 II: VIII.) „Az ember jó” és „Az ember nem jó” — véletlen ítéletek.
 — Példa arra az esetre, hogy nem-szükségszerű szétválasztó ítélet jön
 létre szükségszerű ítéletekből: „Az ember vagy szerszámkészítő állat,
 vagy társas lény”. A „szerszámkészítő állat” nem ellentéte a „társas
 lény”-nek, és ezért e két fogalom közt vagylagosság nem állhat fenn,
 még kevésbé *szükségszerű* vagylagosság. Amesius tehát túlságosan *keveset*
 mond, amikor *csak annyit* mond, hogy a szétválasztó ítélet akkor is lehet
 nem-szükségszerű, ha az egyik alternatív logikai állítmány szükségszerű,
 a másik vagy a többiek pedig nem szükségszerűek. — **A részeknek**
szükséges megszakasztatásokból: „ex necessaria partium disiunctione”,
 a. m. „az egyes ítéletrészek szükségszerű elkülönülésétől” (vagy inkább:
 „szükségszerű vagylagosságától”). Ha a szétválasztó ítélet igaz, akkor
 vagylagossága szükségszerű. — **Hasonló függésekből:** ti. *ugyancaak*
szükségszerű egymásból-következésüktől (függ).

vettetések vagyon.²⁷ 12. A köznemnek nemekre osztatásában, ha tekintet vagyon a meg'eggy'ezésre, mely az egész és a részek közt vagyon, az tekinteti kötés foglaló : de a'men'nyiben nézetik 30 a részeknek egy'más között való meg'hasonlások, szakasztó.²⁸

^a Axioma segregativum. ^b Axioma discretum. ^c Axioma disjunctum.

VI. 1. Midőn a mondásnak igassága és hamissága magán nem világos, hanem homályos és kétséges, akár magában, s akár annak, a'kivel azt el kell hitetni, akkor kérdés támad, mely körül az ember elméje magát gyakorollya, futosván egyről másra, hogy a dolgot megvilágosítsa, és ez az okoskodásnak 5 értekező mivolta.²⁹ 2. Az okoskodásnak be'hozása az el'raktatásnak erejére nézve mindenkor szükséges, bár ugyan gyakorta egy része se legyen magában szükségesképpen igaz : ez a következési szükség^b.³⁰ 3. A behozandó kérdés mindenkor két

28. osztatásában 29. ezésre VI. 2. magában 3. annak 4. gyakorollya | futofván 5. megvilágosítsa : | ^a okoskodásnak 6. hozása 7. bár 8. igaz : | ^b következési

²⁷ Am: DL. 101. (Mód.) — Egy az igaz: ti. az alternatívák közül. — És nem több: a latinban „et non nisi unum”, a. m. „és legfeljebb egy”; Apáczai fordításá tehát nem kifogástalan, mert úgy is érthető, hogy az egyik alternatíva feltétlenül igaz. Ez azonban inkább nyelvi nehézségnek látszik nála, semmint félreértésnek. — Nem törvény szerént való szakasztó mondás: „non est legitime disiunctum axioma”, a. m. „nem szabályszerű (nem igazi) szétválasztó ítélet”. — Ha az előszámítás nem tellyes: ha a felsorolt alternatívák nem merítik ki az összes lehetőségeket. — Közbenvetés nélkül való ellenbevettetések vagyon: „rationem habent oppositionis immediatae”, a. m. „a közvetlen ellentétek viszonyában állnak”. Közvetlen ellentétek az egymást feltételező és a szélsőségi ellentétek, valamint az ellentmondások. A szükségszerű szétválasztó ítélet vagylagos fogalmi kettőnél többen is lehetnek, és épp ezért nem is feltétlenül közvetlen ellentétek, de közülük bármelyik úgy viszonylik az összes többi együtteséhez, mint közvetlen ellentét a közvetlen ellentétéhez, vagyis *feltétlen vagylagossággal*, nem engedvén más választást vagy lehetőséget, mint az adott kettőt.

²⁸ Am: DL. 102. — Az ítélet ramusi—amesiusi elméletéhez vő. NTM *ítéletelmélet*.

²⁹ Am: DL. 103. (Rőv.) — Kérdés támad: Az a két fogalom, amelynek kapcsolata nem világos, e nem-világos kapcsolatban nem más, mint kérdés. A következtetés elméletében tehát a kérdés nem egyéb, mint kérdőformát öltött zárókérdés. Vő. Enc. III—VI. 3—6. — Okoskodásnak értekező mivolta: „dianoetica ratio syllogismi”, a. m. „a következtetés kifejtő jellege”, vő. Enc. III: I. 4. — A következtetés dichotómiás felosztását lásd a 11. táblán.

³⁰ Am: DL. 104. (Rőv.) — Az okoskodásnak behozása: „illatio syllogismi”, a. m. „a következtetés zárókérdése”. — Gyakorta egy része

Értekező megítélés, okoskodás (Következtetés)	Enc. III: VI—XV.
Nem három részű okoskodás (Nem három részből szerkesztett következtetés)	Enc. III: VII. 5—7.
Értekező megítélés, okoskodás (Következtetés)	Enc. III: VI—XV.
Értekező megítélés, okoskodás (Következtetés)	Enc. III: VII. 6.
Maga színént való okoskodás (Pégszerű szillogizmus)	Enc. III: IX—XII.
Béront okoskodás, első béhozás (3. alakzatú szillogizmus)	Enc. III: IX.
Kiterjedt okoskodás, második és harmadik béhozás (2. és 1. alakzatú szillogizmus)	Enc. III: X—XII.
Első kiterjedt okoskodás, második béhozás (2. alakzatú szillogizmus)	Enc. III: X.
Második kiterjedt okoskodás, harmadik béhozás (1. alakzatú szillogizmus)	Enc. III: XI.
Első függő okoskodás (Tételező módozatú feltételes szillogizmus)	Enc. III: XIV. 5.
Második függő okoskodás (Kizáró módozatú feltételes szillogizmus)	Enc. III: XIV. 6.
Függő okoskodás (Feltételes szillogizmus)	Enc. III: XIV.
Első szakasztó okoskodás (Kizárva tételező módozatú szétválasztó szillogizmus)	Enc. III: XV. 2.
Második szakasztó okoskodás (Tételező kizáró módozatú szétválasztó szillogizmus)	Enc. III: XV. 3.
Elegyes okoskodás (Összetett szillogizmus)	Enc. III: XIII—XV.

11. tábla

A dőlt betűvel szedett tagokat mi iktattuk be a felosztásba

tekintetből áll, melyekről nem tudatik világosan, ha együve 21.
 köttessenek'-é, vagy egymástól elszakasztassanak. 4. Hogy e' 11
 meg'tessék, más, egy harmadik tekintetnek kell elő'hozatni,
 mely ama kettővel öszve'szerkeztetvén, azoknak egyességeket,
 vagy egyenetlenségeket nyilván'valóvá tegye. 5. Három tekin-
 tet vagy on azért minden okoskodásban, nem kevesebb; 6. s 15
 több sem lehet penig, mert úgy többet hoznának' bé, nem'csak
 azt az egyet, mely kételkedésbe hozatott vala. 7. Egy tekintet
 penig sokféle szó'kban foglaltat'hatik bé: a'mint'hogy gyakorta
 egy szó'bann' is több tekintetek vannak, a'mely szó'nak tudniillik
 egnél több jegyzési vannak.³¹ 20

^a Ratio dianoetica syllogismi. ^b Necessitas consequentiae, et ex suppositione vel hypothesei.

10. aáll; | tu-datik *Ot.*: datik | világosan 11. köttesseneké, |
 egymá'stol elszakasztassanak: 12. mas | ^c harmadik tekintetnek, 13.
 szerkeztetvén | egyességeket 14. tegye: 17. egyet | vala: 18. bé: | 19.
 szonac 21. *dianoetica* jav. sz. Enc. *dianoetica* | *Necessitas*

se legyen magában szükségesképpen igaz: Pl.: „Ha a Föld nem mozog,
 akkor a csillagos ég forog körülötte. A Föld nem mozog. Tehát a csillagos
 ég forog körülötte.” — **Következési szükség:** „Necessitas consequentiae”,
 a. m. „következtetési szükségszerűség”. Apóczai kihagyja itt Amesi-
 usz szövegének következő szavait: „et necessitas ex suppositione vel
 hypothesei”, a. m. „más szóval a feltételezésből vagy hipotézisből fakadó
 szükségszerűség”.

³¹ Am: DL. 105. — Minden szillogisztikus következtetésben, tehát
 valamennyi olyan következtetésben, amely — a klasszikus logika tanítása
 szerint — a következtetés alapformáinak megfelel, három fogalom
 — a ramusi logika szerint három *érv* — van: a következtetés logikai
alánya vagy *alsó fogalma* (a kérdés alánya, subiectum, jele: *S*), a követ-
 keztes logikai *állítmánya* vagy *felső fogalma* (a kérdés állítmánya,
 praedicatum, jele: *P*), és a *középső fogalom* (amely a kérdésben és a
 zárótételben nem szerepel, terminus medius, jele: *M*). A *kérdés* bizony-
 talanul hagyja, hogy *P*-t *S*-sel kapcsolatban állítani kell-e, vagy
 tagadni. Ezért egy megfelelően kiválasztott *M* segítségével két íté-
 letet (ún. premisszát) szerkesztünk. Ezek közül az egyikben *M* és *P*
 (összetett következtetések esetében *M*, *S* és *P*) szerepel, és ezt nevezik
felső tételnek, a másikban *M* és *S* (vagy összetett következtetésekben
 csupán *M*) szerepel, és ezt nevezik *alsó tételnek*. E két ítéletből szüksé-
 szerűséggel fog következni, hogy *P*-t *S*-sel kapcsolatban állítani kell-e,
 vagy tagadni, tehát, hogy az *S*—*P* *zárótétel* állító lesz-e, vagy tagadó.
 Ramus egyik példája (R: D. II: XII.): *Kérdés*: „Szabad ember-e (*P*)
 a fősvény (*S*)? — *Felső tétel*: Aki fél (*M*), nem szabad ember (*P*).
 — *Alsó tétel*: A fősvény (*S*) fél (*M*). — *Zárótétel*: A fősvény (*S*) nem
 szabad ember (*P*).” Ramus példája (Cicero alapján) az összetett szillo-
 gizmusra: *Kérdés*: „Lehetséges-e (*P*) jövendőmondás (*S*)? — *Felső*
tétel: Ha istenek vannak (*M*), akkor jövendőmondás (*S*) lehetséges
 (*P*). — *Alsó tétel*: De istenek vannak (*M*). — *Zárótétel*: Tehát jövendő-

- VII. 1. A harmadik tekintetet egybe kell szerkeztet'ni a kérdésnek mindenik részével, hogy meg'világo'sítsa az ő egymás' között való egybe'szerkesztetéseket. 2. Egybe'szerkeztetik leg' először a kérdésnek avagy csak hátulsó részével, a'mely kiváltképpen 5 vagyon kérdésben, és ez az egybe'szerkeztetés elől tetetik, mint valami fundamentoma az' okoskodásnak, honnan fel'tételnek^a hívatik. 3. Melyből fel'vétetik a harmadik tekintet, és vagy csak magán, vagy a kérdésnek első' részével a második rendbe helyhezteszik, mely rész ez' okáért fel'vételnek^b nevezteszik. 10 4. Mellyekből a kérdés béhozatik, mely az egész okos'kodást bérekeszti, honnan bérekesztésnek^c mondatik.³² 5. Ez részek

VII. 1. szerkeztet *sv.* 2. világo *sv.* 3. szerkesztetéseket : 4. részével ; 5. tetetik G. ^a fel 7. hívatik ; 9. ^b fel | nevezteszik : 11. honnan ^c

mondás (*S*) lehetséges (*P*).” Ezt jelenti tehát a „harmadik tekintet”-nek „öszveszerkeztése” a másik kettővel. Ha a következtetésbe valamiképpen egy negyedik fogalom is behatol, akkor — ugyancsak igen régi, klasszikus felfogás szerint — a következtetés fogalmai nemcsak egy, hanem több különféle zárótételre vezetnek („többet hoznának bé”), de a következtetés menetéből egyik sem adódik szükségszerűen. Ezt az esetet *quaternio terminorum*-nak, négy fogalom jelenlétének nevezik ; az ilyen-fajta következtetés természetesen durva és primitív logikai hibát jelent. Azonban *nem* a *quaternio terminorum* esete, ha egyugyanazon következtetésen belül ugyanazt az *érvet* két különböző szóval vagy kifejezéssel jelölik („egy tekintet sokféle szóban foglaltathatik bé”). Viszont a *quaternio terminorum* esete, ha egyugyanazon a következtetésen belül egyugyanaz a szó két (vagy ún. lánckövetkeztetéseknél több) érvet képvisel („egy szóban is több tekintetek vannak”), ami mindig előfordulhat, ha ugyanannak a szónak többféle jelentése („egynél több jegyzési”) is lehetséges.

³² Am: DL. 106. (Röv.) Vö. 31. j. — **Hogy megvilágosítsa stb.:** Amesiusról: „ut lucem et vim adferat illi dispositioni ac effectioni, quam habent inter se”, a. m. „hogy fényt vessen arra a fogalmi összefüggésre és hatékonyra tegye azt a kölcsönhatást, amely a kettő között (ti. az eredeti kettő, az alany és az állítmány között) áll fenn.” (Az általunk itt kiemelt részeket Apáczai kihagyta fordításából.) — **Kérdésnek hátulsó része:** „consequens pars quaestionis”, a következtetés logikai állítmánya, vö. 31. j. Az avagy csak szavakkal Amesius *saltem* szavát fordítja Apáczai (a. m. „leginkább”). Ezzel a megszorítással Amesius az összetett szillogizmusokra utal, ahol a felső tételben nemcsak az *M* és a *P*, hanem az *S* is szerepel (vö. 31. j.). — **Honnan feltételnek hívatik:** Amesiusról a „feltétel” neve „*propositio*”, szó szerint a. m. *elő-tétel*. A latin mondat értelme tehát az, hogy a *felső-tételt* előre, a következtetésnek mintegy alapjaként, megszerkesztik, és emiatt az elől-járó mivolta miatt hívják elő-tételnek. Apáczai *feltétel* szava mintegy *elő-feltétel* értelemben szerepel itt, a fordítás tehát *nem* értelmetlen ; de a mögötte álló elgondolás vagy szemlélet mégis bizonytalan és találgatásokra adhat okot. — **Melyből felvétetik a harmadik tekintet:** „ex qua assumitur tertium argumentum”, a. m. „amelyből (ti. a felső tételből) kiemeljük (megismételjük, megerősítjük) a harmadik érvet” (ti. a középső fogalmat). — **Csak magán:**

közül neha valamelyik nincs meg, mint az elértésben^d. 6. Neha hozzájuk többek¹ is járulnak, mint az okoskodásoknak megzavart módjokban, tudnillik a rakásos^e és szarvas^f okoskodásban. 7*. De az okoskodás erejének mindenkor az elébb meg¹⁵mondott formára kell vonatkoztatni: mely kívül nincsen más elszerkeztetés, kinek erejéből a következés vagy a be'rekesztés szükségesképpen be'hozattassék.³³

^a Propositio. ^b Assumptio. ^c Conclusio. ^d Enthymema. ^e Sorites. ^f Dilemma.

12. ^d el-értésben: | neha 14. modjokban | ^e rakásos | ^f szarvas 15. 6. 19. *Dilemma*.

„per se”, a. m. „csak egymagában állva”, „csak egyedül” (ti. az összetett szillogizmusok esetében, amelyben a középső fogalom egymaga létesíti az alsó tételt, vö. 31. j.) — **Második rendbe:** „secundo in loco”, a. m. „második helyre” (a „rendbe” szó a. m. „sorba”), ti. a felvételbe („assumptio”, a. m. „alsó tétel”). — **Bé'rekesztés:** „conclusio”, a. m. „zárótétel”.

³³ Am: DL. 107. — **Elértés:** „enthymema”, a. m. rövidített szillogizmus. Pl.: „A fősvény fél, tehát a fősvény nem szabad ember.” (Itt hiányzik, „odaértetődik” a felső tétel: „Aki fél, nem szabad ember.”) — **Az okoskodásoknak megzavart módjokban:** „in syllogismorum implicatis formis”, a. m. „a következtetéseknek egymásbafont formáiban”. Ezek enthymemák kapcsolatai, amelyekből többnyire felső tételek, vagy zárótételek maradtak el, s ez mindenképpen *megzavarja* a következtetés szokásos menetét. Egyik fajtájuk a **rakásos okoskodás** („sorites”, a. m. „lánckövetkeztetés”). Cramerus—Goelenius egyik példája rá: „Aki okos, az mértékletes. Aki mértékletes, az állhatatos. Aki állhatatos, az rendíthetetlen. Aki rendíthetetlen, az nem szomorkodik. Aki nem szomorkodik, az boldog. Tehát: aki okos, az boldog.” Ez a lánckövetkeztetés ilyen teljes szillogizmusokban fejthető ki: „Aki okos, az mértékletes. Aki mértékletes, az állhatatos. Tehát: Aki okos, az állhatatos” — stb. stb. — **Másik fajtájuk a szarvas okoskodás** (latinul: „dilemma”). Az Amesius és Apáczai gondolkodásának megfelelő és a mai ember számára is könnyen érthető példa volna erre a következő: „Ha az emberek az erkölcs törvényei szerint élnek, akkor vagy belső természetük követelményének tesznek eleget, vagy külső kényszernek engednek. De belső természetük követelménye ez nem lehet, mert ha az embereket belső természetük kényszerítené a jóra, akkor erkölcsi törvények létre sem jöttek volna. Külső kényszernek sem lehet ez következménye, mert ilyen esetben az erkölcs nem akarása maga is erkölcstelen volna. Tehát az emberek semmiképp sem élhetnek az erkölcs törvényei szerint.” Ez a szarvas-okoskodás részben összetett, részben egyszerű szillogizmusokra bontható: „Ha az emberek az erkölcs törvényei szerint élnek, akkor vagy belső természetük követelményének tesznek eleget, vagy külső kényszernek engednek. De nem belső természetük követelményének tesznek eleget. Tehát külső kényszernek engednek. — (Nem belső természetük követelményének tesznek eleget, mert:) Ha az embereket belső természetük kényszerítené a jóra, akkor nem lenne rossz cselekedet. Ha nem lenne rossz cselekedet, akkor sem az ilyet tiltani, sem a jót köve-

- VIII. 1. Az kérdésnek a harmadik tekintettel való el'szer-
 keztetése vagy maga *szenént és részenként* való, mikor tudniillik
 22. *hátszó része a feltételbe, az első | pedig a felvételben szerkez-*
tetik, melyre nézve az okoskodás' is maga' színént való';
 5 2. vagy *elegyes, mikor tudniillik az egész kérdés a fel'tételbe*
foglaltatik bé, és így az okoskodás is elegyes^b.³⁴ 3. Ha a harmadik
 tekintet a maga' színént való okoskodásban a kérdésnek minde-
 nik ágával meg'eggyez, akkor az' okoskodást mindenik részé-
 ben állítani kell. 4. Ha csak a hátszóval, akkor csak a feltételt.
 10 5. Ha csak az elsővel, akkor csak egyedül a felvételt kell (erősít-
 teni) állítani, és a más részét a berekesztéssel együtt tagadni
 kell. 6. Mert a'melley valamely dologban (harmadik tekintet-
 ben) meg'eggyeznek, megegyeznek egymás' közt' is, a'melley
 pedig abban különböznek, különböznek egymás közt' is.
 15 7. Ha az okoskodásnak mind'két első ága tagadtatik, nem lehet
 jó okoskodás : mivel a'mi a kérdésnek mindenik részétől külö-
 möz, azoknak egymás között való eggyességeket sem mutat-

VIII.. 3. *Ut.*: pedig 4. ^a okoskodásis | való : 5. Vagy 6. ^b
 okoskodas 9. kel : | feltételt, 10. akkor 12. kel : 13. tekintetbē) |
 eggyeznek megegyezneo 14. köz-tis. 16. Mivel

telni nem lehetne. Tehát : Ha az embereket belső természetük kényszeri-
 tené a jóra, akkor sem a rossz cselekedeteket tiltani, sem a jót követelni
 nem lehetne. — (Ezt a zárótételt egy következő szillogizmus első premisz-
 sájaként is tekintjük, és hozzá a megfelelő alsó tételt fűzve, ilyen követ-
 keztetésre jutunk:) Ha az embereket természetük kényszerítené a jóra,
 akkor sem a rossz cselekedetet tiltani, sem a jót követelni nem lehetne.
 A rossz tiltása és a jó követelése az erkölcsi törvények összessége.
 Tehát : ha az embereket természetük kényszerítené a jóra, akkor nem
 állhatna fenn az erkölcsi törvények összessége. — (Az erkölcs törvényei-
 nek betartása külső körülmények következménye sem lehet, mert:)
 „Aki külső kényszernek engedve követi az erkölcsi törvényt, az az erkölcsi
 törvényt követni nem akarja. Aki az erkölcsi törvényt követni nem akarja,
 az erkölcstelen. Tehát : aki külső kényszernek engedve követi az erkölcsi
 törvényt, az erkölcstelen.” Az összetett okfejtéseknek ilyen, egyszerű és
 összetett szillogizmusokra való visszavezetéséről beszél Amesiuss, amikor
 — Apáczai szavaival — azt mondja, hogy „az okoskodás erejének
 mindenkor az előbb megmondott formára kell vonatkoztatni”, azzal indokolván
 ezt a megállapítást, hogy nincs más olyan gondolkodási forma, érveknél
 más olyan kapcsolata („elszerkeztetés”), amelyben a gondolat a *szükség-*
szerűség formájában jelentkeznék, tehát mint más gondolatok *szükségszerű*
következménye.

³⁴ Am: DL. 108. (Röv.) Vö. 31. j. — *Maga szenént: a latinban*
 „plane simplex”, a. m. „teljesen egyszerű (ti. szillogizmus)”. — *Részenként*
való: ti. azért, mert a felső fogalmat is és az alsó fogalmat is külön-
külön premisszába foglalják. — Elegyes okoskodás: „syllogismus com-
positus”, a. m. „összetett szillogizmus”.

hattya meg. 8. Így vagyon a dolog, hogy'ha mind a két ág rész' szerént való' is: mert semmi egybe'kötetések nincsen, hanem olyanok, mint az el'széllyedt seprű, és négy tekintet' is 20 vagyon benne.³⁵

^a Syllogismus simplex. ^b Syllogismus compositus.

IX. 1. A maga szenént való tekintetek'-elszerkeztetésében az első bé'hozás mint'egy vagyon a nemről a köznemre, és bévont okoskodásnak^a mondatik, mert csak'nem mindenkor ilyen formában találtatik.³⁶ 2. Melyben a harmadik tekintet [neme]

18. dolog 19. valois: 20. ol-lyanok 22. *Sillogismus IX. 1.* Izenent 2. ^a bévont 4. találtatik;

³⁵ Am: DL. 109. — A kérdésnek mindenik ágával megegyez: „si... cum utraque parte quaestionis consentiat”, a. m. „ha a kérdés mindkét részével egyező”, ti. ha a kérdés alanyához és állítmányához viszonyítva egyaránt megegyező érv. — Mindenik részében állítani kell: mindkét premisszája és zárótétele is állító lesz. — A más részét a berekesztéssel együtt tagadni kell: Ha az egyik premissza — bármelyik — tagadó, akkor a zárótétel is tagadó lesz. Ramus két szillogizmus-példája, amelyek e tétel megvilágítására alkalmasak: „Ami halandó, az összetett. A lélek nem összetett. A lélek tehát nem halandó.” — „Aki irigy, az nem nagylelkű. Miklós nagylelkű. Miklós tehát nem irigy.” — Valamely dologban (harmadik tekintetben): „in aliquo tertio”, a. m. „valamely harmadikban (ti. dologban vagy érvben)”. — Nem lehet jó okoskodás: „nullus conficitur syllogismus”, a. m. „nem létesül következtetés”. A „jó” szó Apáczai betoldása (amely nem helytelen ugyan, de fölösleges is). Két tagadó ítéletből nem adódik szükségszerűen levonható zárótétel; pl.: „Aki irigy, az nem nagylelkű. — Aki nagylelkű, az nem könnyelmű is”. E két ítéletből sem az nem következik, hogy „aki irigy, az nem könnyelmű is”, sem pedig az, hogy „aki irigy, az könnyelmű is”; de ezeknek az ítéleteknek valamiféle részleges változata sem következik belőlük szükségszerűen. — Négy tekintet is vagyon benne: Két részleges ítéletből sem adódik szükségképpen zárótétel, mert a két részleges ítélet logikai alanya még akkor is lehet különböző, ha a két ítélet nyelvtani alanya ugyanaz. (Vö. 15. j.) Vegyük pl. a következő két ítéletet: „Némely bátorság vakmerőség. Némely bátorság megérdemli a tiszteletet”. E két ítéletből sem az nem következik, hogy „némely vakmerőség megérdemli a tiszteletet”, sem az, hogy „némely vakmerőség nem érdemli meg a tiszteletet”, sem pedig ezeknek az ítéleteknek valamiféle egyetemes változata nem következik belőlük. Minthogy pedig azoknak a bátorság-fajtáknak, amelyekről az állítható, hogy vakmerőségek, más a fogalomkörük, mint azoknak, amelyekről az állítható, hogy megérdemlik a tiszteletet, azért itt két különböző bátorság-fogalomról van szó; s ezért a két premisszában nem három, hanem négy fogalom szerepel: a logikai alany, a logikai állítmány, és még két fogalom, amelyek épp ezért nem tölthetik be a középső fogalom szerepét.

³⁶ Am: DL. 110. — Tekéntetek'-elszerkeztetése: a. m. szillogizmus. — Első bé'hozás: „prima illatio”, a. m. „első (egyszerű) következtetési forma.” Ramus és Amesius az Aristotelesnél harmadik alakzatként

5 avagy mint'egy neme az első határos igének a kérdésben. 3. Annakokáért előljár mind a két ághban. 4. Mert mindenik határos igénél szorossabb értelmű.³⁷ 5. Annakokáért kell a

7. értelmű :

kezelt szillogizmus-formát tekintik a legyegyszerűbbnek s ezért ezt állítják első helyre. (Vö. Tempellus, i. m. 82. l.) — **Mintegy a nemről a köz-nemre:** „quasi a specie ad genus”, magyarul: „mintegy a fajfogalomról a nemfogalomra”. Más szóval: a szűkebb körű fogalomról az azt többnyire magában foglaló tágabb körű fogalomra. Az Aristotelesre visszamenő ramusi—amesiusi felfogás szerint ugyanis ebben a *harmadik alakzatban* (vagy: *első egyszerű következtetési formában*) a középső fogalom köre mind a felső, mind az alsó fogaloménál szűkebb. Minthogy pedig helyes egyetemes ítéletekben a szűkebb körű fogalom alanya, a tágabb körű pedig az állítmány (tágabb körű fogalom a szűkebb körűnek helyes ítéletben csak részleges alanya lehet), azért ebben az alakzatban a középső fogalom mindkét premissza alanya. Ez a szűkkörű fogalom teremt tehát kapcsolatot a zárótétel alanya és állítmánya között, s erről beszél Amesius, amikor azt mondja, hogy a szűkebb körű fogalomról (más szóval: egy szűkkörű *M*-nek *alapján*) következtetünk ebben az alakzatban a tágabb körűre (ti. az *S*-re, amely ebben az alakzatban a legszélesebb körű fogalom). Pl.: „Minden ember eszes lény. Minden ember állat. Tehát némely állat eszes lény”. E következtetésben az *ember (M)* szűkebb körű fogalom, az *eszes lény* fogalomköre az emberével egybeesik, az *állat* fogalomköre viszont mindkettőnél tágabb. Tehát az *ember* szűkkörű fogalma segítségével következtetünk az *állat* fogalmára, amely a legtágabb, ti. arra, hogy az *eszes lény* fogalma állítható-e az *állat* fogalmáról. Az alakzat képlete tehát *M—P, M—S, S—P*. — **Bévont okoskodásnak stb.:** „syllogismus contractus”, a. m. „összevont szillogizmus”. Az elnevezés története az, hogy Ramus, aki valamennyi logikai jelenséget, törvényt vagy szabályt a klasszikus latin vagy görög szépirókból vagy tudományos írókból vett idézetekkel világított meg, mégpedig a maguk eredeti helyén, természetes összefüggésben álló idézetekkel (és nem mesterségesen szerkesztett példákkal), eleinte a legszorgosabb kutatással sem talált olyan *természetes* okfejtést, amelynek egyes lépései a *harmadik alakzat* képletének feleltek volna meg. Ezzel szemben igen gyakran talált pl. ilyen formájú megállapításokra: „Némely állat eszes lény, mint például az ember”. Ezeket a *harmadik alakzat összevont formájának* fogta fel, minthogy teljes szillogizmus formájára a *harmadik alakzat* szerint hozhatók. Minthogy azonban természetes összefüggésben ilyen okfejtést eleinte mindig csak ilyen *összevont* formában tapasztalt, azért a *harmadik aristotelesi alakzatot összevont szillogizmusnak* nevezte el. Később aztán Platon, Aristoteles, Ovidius és mások szövegeiben több olyan okfejtésre is bukkantak, amelyeket a teljes formájú *harmadik alakzatú szillogizmus* szerint szerkesztettek. Ramus ekkor elejtette ezt az elnevezést, az *első egyszerű következtetési forma* elnevezéssel helyettesítve azt. (Vö. Cramerus—Goelenius, i. m. 535—536. l.)

³⁷ Am: i. h. — **Neme avagy mintegy neme stb.:** Az *M*, mint szűkebb fogalom, az *S*-nek — a kérdés *alanyának*, vagyis „első határos igéjének” (Amesiusnál: „prioris termini”) — vagy *ténylegesen* faja (mint pl. az *ember* az *állatnak*), vagy csak „mintegy” faja, ti. annyiban, amennyiben

felvételnek' is állíttónak lenni, melyben első része a kérdésnek tulajdoníttatik a harmadik tekintetnek, mint neki valami nemének.³⁸ 6. Minekokaért a bérekesztés rész' szerént való, 10

9. harmadic tekintetnee 10. nemének :

több más dologgal együtt maga is hordozója annak, amit *S* jelent, anélkül azonban, hogy *S* az ő *létalapja* lenne. Így pl.: „Némely becsületességnek nyomor a bére. Minden becsületesség elvhűség. Tehát némely elvhűségnek nyomor a bére”. Ebben a példában a *becsületesség* nem *valóságos faja* az *elvhűségnek*, hanem csak „*mintegy faja*”, ti. annyiban, amennyiben egyik lehetséges megnyilvánulási módja az elvhűségnek, anélkül azonban, hogy az elvhűség a becsületességnek létalapja volna (mint pl. az *állat az embernek*). — Az Enc. eredeti kiadásában egyébként a „*neme avagy mintegy neme*” kifejezés helyett (a latinban: „*species vel quasi species*”, a. m. „*faja vagy mintegy faja*”) csak az „*avagy mintegy neme*” szók állnak. Az első *neme* szó nyilván sajtóhiba, vagy elírás folytán *maradhatott* ki a szövegből. Jóllehet ez a hiba értelmetlenné teszi ezen a helyen a szöveget, az 1803-as győri kiadás híven átvette ezt a hibát is, tanúsítva ezzel is, hogy derék és neves kiadói Apáczai logikai szövegét egyáltalán nem értették. — Előljár mind a két ágban: „*praecedit in utraque parte*”, a. m. „*elől áll mind a két részben*”, ti. mindkét premisszának alanya. — Szorosabb értelmű: „*angustior*”; Apáczai helyesen kiegészített fordítása (értsd : szűkebb fogalomkörű).

³⁸ Am: i. h. — Annakokaért kell a felvételnek is állíttónak lenni stb.: Ramus és Amesiuss felfogása szerint a harmadik alakzatban a középső fogalom fajfogalom, az alsó fogalom pedig annak nemfogalma. Minthogy pedig a nemfogalom, mint állítmány, nem tagadható az alája tartozó fajfogalomról, mint alanyról, a harmadik alakzat alsó tételében pedig az alsó fogalom az állítmány és a középső fogalom az alany, azért a harmadik alakzat alsó tételének állító ítéletnek kell lennie. (Vö. Casmanus, i. m. 261. l.) Így pl. a következő két premisszából : „Az igazi emberiség néha irgalmasság. Semmiféle igazi emberiség nem gyávaság” — e felfogás szerint csak az *irgalmasságra* vonatkozólag adódik szükségszerű következtetés : „Tehát némely irgalmasság nem gyávaság” —, míg a *gyávaságra* vonatkozólag semmiféle szükségszerű következtetés nem adódik. Ez a felfogás lényegében véve csak más kifejezése annak az aristotelesi nézetnek, amely ezt az összefüggést a *fogalomkörökre* vezeti vissza. A harmadik alakzat premisszáiban ugyanis *P* is és *S* is állítmánya *M*-nek, vagyis *M*-nél tágabb körű fogalom, s ha állítható *M*-ről, akkor *M*-et magában foglalja. Ha *S* állítható *M*-ről, vagyis ha *M*-et (egész terjedelmében) magában foglalja, akkor egyetemes és részleges, állító és tagadó felső tétel esetén egyaránt adódik szükségszerű zárótétel. *Egyetemesen állító felső tétel esetén* (vö. I/I. ábra): Minden *M—P*, és minden *M—S*, amiből szükségképpen adódik, hogy *P*-nek és *S*-nek legalábbis egy része egybeesik, tehát hogy legalábbis némely *S—P*. Mert lehetséges ugyan, hogy minden *S—P* (lásd *P*₁), vagy hogy csak némely *S—P* (lásd *P*₂), de nem lehetséges, hogy semmiféle *S* nem *P*, mert akkor nem foglalhatja *P* is magában *M*-et; és épp ezért legalábbis némely *S—P*. *Részlegesen állító felső tétel esetén* (vö. I/II. ábra): némely *M—P*, minden *M—S*, amiből szükségképpen adódik, hogy *S*-nek egy része (az *M*-mel egybeeső) magában foglalja *P*-t, vagy *P*-nek egy részét, tehát hogy *S* és *P* részben

23. tekintet mint'egy homályo|sabb, hogy'nem vag
 vagy az első része a kérdésnek. 3. És erre nézve min
 5 hátul' jár.⁴⁰ 4. És ugyan'ezért' is rekeszt minde
 képpen bé, mivel a közönséges megegyezés rész'
 meg'eggyezést nem téssen, de mind'azáltal a rész'
 közönséges különbözést csinál.⁴¹

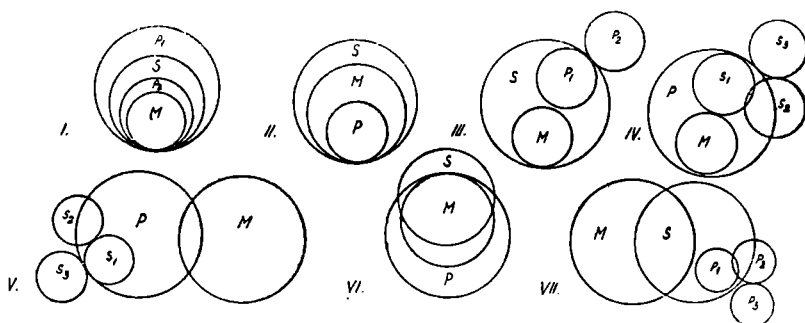
^a Explicatus primus.

3. homalyo-sab *Ot.*: sab | hátulso 4. resze, | kérdésn
 9. *pmus.*

⁴⁰ Am: DL. 111. — Második béhozás: „secunda
 „második következtetési forma”, Aristoteles szillogi
 második alakzat. — Mintegy a köznemről a része-nemre:
 ad speciem”, magyarul: „mintegy a nemfogalomról a
 Más szóval: Aristotelesi felfogás szerint ebben az alakz
 nyire legtágabb körű középső fogalom alapján (Apáczai
 köznemről”) egy olyan alsó fogalomra következtetünk, a
 körű, és amelyet az *M* többnyire magában foglal (ezért m
 „részi-nem”-nek). Az *S* és a *P* közt tehát egy rendsz.
S-nél és *P*-nél tágabb körű *M* teremt kapcsolatot. Ezért
 premisszában állítmány: *S*-nek is, *P*-nek is állítmánya.
 fősvénykedés alantas dolog. A takarékoskodás nem alant
 a takarékoskodás nem fősvénykedés.” Vagy: „Aki szab
 retteg. Aki fősvény, retteg. Tehát aki fősvény, nem sz
 A második alakzat képlete tehát: $P-M, S-M, S-P$. A m
 szerkezetéhez azt a megjegyzést kell fűznünk, hogy szük
 tételre csak akkor vezet, ha — amint ez két példánkól is l
 a felső, vagy az alsó tétel tagadó; s hogy ennek megfelel
 a zárótétel is. (Lásd alább, 41. j.) — Első kiterjednek (ti.
 hivatattik: A kiterjedt szó itt a „bévont”-nak ellentéte
 aristotelesi második és első alakzatot Ramus közös néve
 („explicatus”, a. m. „kifejtett”) nevezi, mégpedig közele
 alakzatot jelöli az első kiterjedt névvel, az első alakzatot p
 kiterjedt névvel. — Mintegy homályosabb: Ramusi felfogá
 az okozatnál, az alany pedig a járuléknál „természete sz
 sebb”, „világosabb” (vö. Enc. II. 48. j.). Ha tehát a közé
 alsó fogalomhoz viszonyítva is és a felsőhöz viszonyítva is
 a ramusi felfogás értelmében joggal mondja rá Amesius, h
 sabb”, és méltán indokolja ezzel, hogy az ilyen középső fog
 premisszában állítmány lesz („mindenik ágban hátul jár”).
 bizonyos fokig alátámasztja, hogy az állítmány fogalomk
 tágabb az alany fogalomkörénél; ami gyakran azt jel
 állítmány általánosabb, elvontabb fogalom, mint az alany,
 meghatározott, és ennyiben „homályosabb”.

⁴¹ Am: i. h. — Ugyanezért is rekeszt mindenkor tag
 Két állító premissza a második alakzatban nem vezet sz
 zárótételre; ennek oka is az alsó, felső és középső fog
 viszonyaiban rejlik. Így pl. a következő két premisszából:
 ság megakadályozza, hogy elhamarkodottan cselekedjünk.

egybeesik, vagyis némely $S—P$; semmiféle más eset nem is lehetséges. *Egyetemesen tagadó felső tétel esetén* (vö. 1/III. ábra): semmiféle M nem P , minden $M—S$, amiből szükségképpen adódik, hogy S -nek legalábbis egy része (amely egybeesik M -mel) *nem* P , vagyis hogy némely S nem P . Mert lehetséges ugyan, hogy némely $S—P$ (lásd P_1), vagy hogy semmiféle S nem P , de nem lehetséges, hogy minden $S—P$, mert akkor némely P -nek M fogalomterületére kellene esnie; és épp ezért legalábbis némely S nem P . *Részlegesen tagadó felső tétel esetén* (vö. 1/II. ábra): Némely M nem P , minden $M—S$, amiből szükségképpen következik, hogy némely S nem P , ahhoz hasonlóan, ahogy ezt a részlegesen állító felső tétel esetében láttuk. Ha viszont S nem állítható M -ről, vagyis ha M egész terjedelmében kivülesik S -en, akkor az iménti négy eset közül egyikben sem adódik szükségszerű zárótétel. *Egyetemesen állító felső tétel esetén* (vö. 1/IV. ábra): minden $M—P$, semmiféle M nem S ; ebben az esetben egyaránt lehetséges S és P bármely kapcsolata: minden $S—P$ (lásd S_1);

1. ábra

némely $S—P$ (lásd S_2); némely S nem P (lásd S_2); semmiféle S nem P (lásd S_3). *Részlegesen állító felső tétel esetében* (vö. 1/V. ábra): némely $M—P$, semmiféle S nem P ; ebben az esetben is egyaránt lehetséges S és P bármiféle kapcsolata (S_1, S_2, S_3). *Egyetemesen vagy részlegesen tagadó felső tétel esetén* két tagadó premissza van, ami nem adhat szükségszerű zárótételt. (Vö. Enc. III: VIII. 7.) Ha S csak részlegesen állítható M -ről, vagyis ha M -et csak részlegesen foglalja magában, akkor az alsó tétel részlegesen állító. Ilyenkor *egyetemesen állító felső tétel esetén* adódik szükségszerű zárótétel (vö. 1/VI. ábra): mert minden $M—P$, és némely $M—S$, amiből szükségképpen következik, hogy legalábbis némely $S—P$. *Egyetemesen tagadó felső tétel esetén* azonban nem adódik szükségszerű zárótétel. (vö. 1/VII. ábra): mert ha semmiféle M nem P , és némely $M—S$, akkor S és P kapcsolata bármilyen lehet (lásd P_1, P_2, P_3). A további esetekben: *részlegesen állító és részlegesen tagadó felső tétel esetén* két részleges premissza van, amiből nem következhet szükségszerű zárótétel (vö. Enc. III: VIII. 8.). Végül, ha az alsó tétel részlegesen tagadó, akkor szükségszerű zárótétel természetesen éppúgy nem, vagy még kevésbé adódik, mint az egyetemesen tagadó alsó tétel esetében. Valóban igaz tehát — legalábbis az aristotelesi felfogásmód keretei közt —, hogy a

mivel a nem [nem] hozza bé magával a köznemet, hanem csak rész' szerint, a'mennyiben része neki.³⁹

^a Syllogismus contractus.

X. 1. A második bé'hozás lessz mint'egy a köz'nemről a részi-nemre, és első' kiterjedtnek^a hívtatatik. 2. Mivel a harmadik

11. köznemet 12. résszerént X. 1. másodie | részi-nemre, 2.^a elsőkiterjedtnek hívtatatik;

harmadik alakzatban az alsó tételnek állítónak kell lennie. — Első része a kérdésnek stb.: a. m. „A kérdés alanyát a középső fogalomról mint valamely alája tartozó fajról állítjuk.” Más szavakkal: az alsó tétel alanya a középső fogalom; állítmánya: a kérdésnek (tehát egyben a zárótételnek) alanya (vagyis az alsó fogalom); s minthogy a középső fogalom ennek az alsó fogalomnak faja, azért ha az alsó fogalmat a középsőről állítjuk, akkor *mint az alsó fogalom alá tartozó fajról* állítjuk.

³⁹ Am: i. h. (Röv.) — A bérekesztés rész szerént való: „conclusio est particularis”, a. m. „a zárótétel részleges ítélet”. Így pl. a következő két premisszából: „Minden kinzás gonosz dolog. Minden kinzás ember-telenség” — nem következik az, ami egyébként az igazság, ti. hogy „minden embertelenség gonosz dolog”, vagyis ennek az utóbbi tételnek igazolására nem volna elegendő vagy megfelelő ez a két premissza. Ameddig az embertelenség és a gonosz dolog fogalmai csak a kinzás fogalmában kapcsolódnak (esnek egybe), s ameddig azt is tudjuk, hogy van embertelenség a kinzáson kívül is, addig *pusztán az említett két premissza alapján* nem állíthatjuk, hogy „minden embertelenség gonosz dolog”, hanem csak azt, hogy „*némely* embertelenség gonosz dolog”. Vagyis a szűkkörű középső fogalom által az alsó és a felső fogalom közt teremtett azonossági kapcsolat túlságosan szűk ahhoz, hogy egytetemes zárótételre vezessen. (A harmadik alakzat csak bizonyos sajátos esetekben vezet egytetemes zárótételre, vö. pl. Casmannus ide vonatkozó helyes tételét, i. m. 261. l.; — a tétel illusztrálására szolgáló példa a 262. l.-on hibás, de könnyen kijavítható.) — Mivel a nem nem hozza bé stb.: „quia species non infert secum genus nisi ex parte, vel particulariter, ut pars eius”, a. m. „mivel a fajfogalom (Apáczaizavával: a nem, vö. Enc. II: XIX. 11., és Log. I. 31.) nem hozza szükségképpen következményként magával a nemfogalmat (egészében, hanem) csak egy részében, vagyis részlegesen, minthogy része annak”. Az Enc. eredeti kiadásában az itt idézett szavak közül — nyilván sajtóhiba, vagy elírás folytán — kiesett az egyik nem szó, tehát az Enc. eredeti kiadásának csonka és hibás szövege itt így hangzik: „mivel a nem hozza bé...” stb. Ez a hiba a mondat értelmét pontosan az ellenkezőjére fordítja, és ezzel a mondatot az adott összefüggésben értelmetlenné teszi. Az 1803-as győri kiadás ennek ellenére átveszi ezt a hibát is. Hogy a két első kiadásban közölt szöveg mégis helyes lenne, amennyiben ti. az „a” a „nem” szócska előtt nem névelő, hanem mutatószó volna, s az előző pont utolsó szavára, a „nemének” szóra mutatna vissza (és ebben az esetben „a' nem hozza bé” jelentése „az nem hozza bé” volna), az nem valószínű, mert ilyen hangsúlyos helyen és ilyen félreérthető összefüggésben Apáczaiz minden bizonnyal a mutatószó teljes „az” alakját használta volna.

23. tekintet mint'egy homályosabb, hogy'nem vagy a hátulsó, vagy az első része a kérdésnek. 3. És erre nézve mindenik ágban 5 hátul' jár.⁴⁰ 4. És ugyan'ezért' is rekeszt mindenkor tagadóképpen bé, mivel a közönséges megegyezés rész' szerént való meg'eggyezést nem téssen, de mind'azáltal a részi különbözős közönséges különbözőést csinál.⁴¹

^a Explicatus primus.

3. homalyo-sab *Ut.*: sab | hátulso 4. resze, | kérdésnek; 5.hátuljár 9. *pmus.*

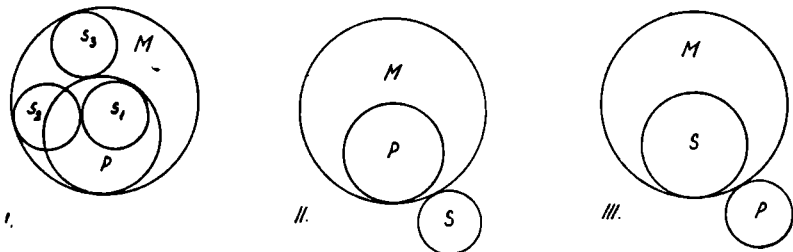
⁴⁰ Am: DL. 111. — **Második béhozás:** „secunda illatio”, a. m. „második következtetési forma”, Aristoteles szillogisztikájában a *második alakzat*. — **Mintegy a köznemről a részi-nemre:** „quasi a genere ad speciem”, magyarul: „mintegy a nemfogalomról a fajfogalomra”. Más szóval: Aristotelesi felfogás szerint ebben az alakzatban a többnyire legtágabb körű középső fogalom *alapján* (Apáczaí szavával: „a köznemről”) egy olyan alsó fogalomra következtetünk, amely szűkebb körű, és amelyet az *M* többnyire magában foglal (ezért mondja Apáczaí „részi-nem”-nek). Az *S* és a *P* közt tehát egy rendszerint igen tág, *S*-nél és *P*-nél tágabb körű *M* teremt kapcsolatot. Ezért az *M* mindkét premisszában állítmány: *S*-nek is, *P*-nek is állítmánya. Pl.: „Minden fősvénykedés alantas dolog. A takarékoskodás nem alantas dolog. Tehát a takarékoskodás nem fősvénykedés.” Vagy: „Aki szabad ember, nem retteg. Aki fősvény, retteg. Tehát aki fősvény, nem szabad ember.” A második alakzat képlete tehát: $P-M, S-M, S-P$. A második alakzat szerkezetéhez azt a megjegyzést kell fűznünk, hogy szükségszerű zárótételre csak akkor vezet, ha — amint ez két példánkból is látható — vagy a felső, vagy az alsó tétel tagadó; s hogy ennek megfelelően tagadó lesz a zárótétel is. (Lásd alább, 41. j.) — **Első kiterjedtnek** (ti. okoskodásnak) **hívattatik:** A kiterjedt szó itt a „bévont”-nak ellentéte, vö. 36. j. Az aristotelesi *második és első alakzatot* Ramus közös néven *kiterjedtnek* („explicatus”, a. m. „kifejtett”) nevezi, mégpedig közelebbről a *második alakzatot* jelöli az *első kiterjedt* névvel, az *első alakzatot* pedig a *második kiterjedt* névvel. — **Mintegy homályosabb:** Ramusi felfogás szerint az ok az okozatnál, az alany pedig a járuléknál „természete szerint ismeretesebb”, „világosabb” (vö. Enc. II. 48. j.). Ha tehát a középső fogalom az alsó fogalomhoz viszonyítva is és a felsőhöz viszonyítva is járulék, akkor a ramusi felfogás értelmében joggal mondja rá Amesius, hogy „homályosabb”, és méltán indokolja ezzel, hogy az ilyen középső fogalom mindkét premisszában állítmány lesz („mindenik ágban hátul jár”). Az elgondolást bizonyos fokig alátámasztja, hog az állítmány fogalomköre rendszerint tágabb az alany fogalomkörénél; ami gyakran azt jelenti, hogy az állítmány általánosabb, elvontabb fogalom, mint az alany, tehát *kevésbé meghatározott, és ennyiben „homályosabb”*.

⁴¹ Am: i. h. — **Ugyanezért is rekeszt mindenkor tagadóképpen bé:** Két állító premissza a második alakzatban nem vezet szükségképpen zárótételre; ennek oka is az alsó, felső és középső fogalom köreinek viszonyaiban rejlik. Így pl. a következő két premisszából: „A megfontolt-ság megakadályozza, hogy elhamarkodottan cselekedjünk. Az óvatosság

XI. 1. A harmadik béhozás vagyis valamely, a köz és a részi nem között lévő köz dolognak tekintetéről, azonoknak önnön magok között való tekintetekre, és második ki'terjedtnek^a mondatik. 2. Melyben a harmadik tekintet szorossabb értelmű,

XI. 2. lévő, 3. ^a második 4. mondatik, | értelmű

megakadályozza, hogy elhamarkodottan cselekedjünk" — *nem* következik sem az az egyébként helyes ítélet, hogy „az óvatosság megfontolt-ság”, sem ennek az ítéletnek tagadó vagy részleges formája. Ha ilyen zárótételt vonnánk le az említett premisszákból, akkor következtetésünk formailag pontosan a következő következtetésnek felel meg (Cramerus—Goclenius példája, i. m. 560. l.): „Minden ember állati lény. Minden kutya is állati lény. Tehát minden kutya ember”. Vagyis a tágabb körű középső fogalom által az alsó és a felső fogalom között teremtett azonossági kap-

2. ábra

csolat túlságosan tág ahhoz, hogy tagadás nélkül helyes zárótétellel vezessen: „a közönséges megegyezés rész szerént való megegyezést nem tészem” (a. m. „az általános azonosság nem eredményez a részletekben való azonosságot is”); viszont ha a középső fogalom állítható az alsó vagy a felső fogalomról, vagyis azt *magában foglalja*, és ugyanakkor a másiktól (a felső vagy az alsó fogalomról) nem, vagyis ha *egyik részétől különbözik* (ezt nevezi Apáczaí Amesius nyomán *részi különbözésnek*), akkor az általa magában foglalt fogalom is szükségképpen *a maga egészében* különbözni fog attól a másiktól, amelytől a középső fogalom különbözik. Ezt az *egészében* való különbözést nevezi Apáczaí Amesius nyomán *közönséges különbözésnek*. Ha tehát $P-M$, és $S-M$, akkor ebből aristotelesi felfogás szerint semmi sem következik S és P kapcsolatára vonatkozólag (vö. 2/I. ábra): mert lehetséges, hogy minden $S-P$ (lásd S_1), vagy hogy csak némely $S-P$ (lásd S_2), vagy hogy némely S nem P (lásd S_3), vagy hogy semmiféle S nem P (lásd S_3). Ha viszont $P-M$, és S nem M (vö. 2/II. ábra). akkor ebből szükségképpen következik, hogy S nem P . Hasonlóképpen, ha P nem M , és $S-M$ (vö. 2/III. ábra), akkor is szükségképpen következik, hogy S nem P . A részlegesen állító és részlegesen tagadó premisszákkal vegyes esetek nem változtatnak azon a törvényszerűségeken, hogy szükségszerű zárótétel csak úgy jöhet ebben az alakzatban létre, ha az egyik premissza valamiféle tagadó ítélet. (Vö. 44. j.)

5 mint a kérdésnek hátsú része, és annak mint'egy részi neme, minekokáért előljár a fel'tételben. 3. Az elsőnél pedig tágabb értelmű és annak mint'egy köz'neme, minekokáért a fel'vételben hátul' jár.⁴² 4. Mivel valamely köz dolognak a felsővel

6. tételben, 7. vételben *jav. sz. Enc.* tételben 8. hatuljár :

⁴² Am: DL. 112. (Röv.) — Harmadik béhozás: „*tertia illatio*”, a. m. „harmadik következtetési forma”, Aristoteles szillogisztikájában az első alakzat. — A köz és a részi nem között lévő köz dolognak tekintetéről: „*quasi ab effectione medio alioius inter genus et speciem*”, a. m. „valaminek, ami a nem és a faj közt mintegy középső, a hatásáról...” Apáczai szövege itt bizonyos eltérést mutat Amesiustól; módosítása lényegileg helyes. A „köz-nem”: valamely általános, tágkörű fogalom, a *P*; a „részi nem”: valamely szűk körű fogalom, az *S*; a kettő „között lévő dolog”: egy olyan fogalom, amely terjedelem szempontjából is a kettő között helyezkedik el (az egyiknél nagyobb, a másiknál kisebb terjedelmű), s amely annyiban közös is („köz dolog”) a két szélső fogalom: az alsó és a felső fogalom közt, amennyiben alkalmas arra, hogy a kettő közt kapcsolatot teremtsen. Mindez természetesen a középső fogalom körülírása, amelynek alapján („tekintetiről”) következtetünk a szélső fogalmakra. — Azonoknak (ti. a köz és a részi nemnek) önmön magok között való tekintetekre: A középső fogalom segítségével az első alakzatban is, akár a másik kettőben, a szélső fogalmak (az alsó és a felső fogalom) közötti kapcsolatra vonatkozólag következtetünk. Az egyes alakzatokra csak az a viszony jellemző, amely a középső és a szélső fogalmak közt fennáll. A harmadik és a második alakzatban a középső fogalom szélső fogalom szerepét tölti be annyiban, amennyiben a harmadikban legszűkebb, a másodikban pedig a legtágabb körű fogalom. Ezért a harmadik és a második alakzat jellemzésénél elegendő volt a következtetés irányát, vagyis kezdő és végső pontját megjelölni, minthogy ezzel már a középső fogalomnak a másik két fogalomhoz való viszonyát is megjelöltük. Ezért jellemezhetette Amesiust a harmadik alakzatot azzal, hogy ott (Apáczai szavai szerint) „a nemről a köznemre” következtetünk (Enc. III: IX. l.), ahol a „nem”, ti. a fajfogalom, a legszűkebb körű fogalom, nem más, mint éppen a középső fogalom. És ezért jellemezhetette a másodikikat azzal, hogy ott (ugyancsak Apáczai szavai szerint) „a köz-nemről a részi-nemre” következtetünk (Enc. III: X. l.). Itt, az első alakzat jellemzésénél azonban egyrészt meg kellett jelölni a következtetés szélső pontjait, az alsó fogalmat (amely a legszűkebb), és a felső fogalmat (amely a legtágabb), s másrészt külön meg kellett vizsgálni a középső fogalom közbülső helyzetét. — Második kiterjedt: vö. 40. és 36. jj. — Előljár a feltételben: a felső tétel alánya. — Az elsőnél pedig tágabb értelmű: a kérdés alanyánál, vagyis az alsó fogalomnál tágabb fogalomkörű. — A felvételen hátul jár: „sequitur in assumptione”, a. m. „az alsó tételben állítmány”. Az alakzat képlete tehát $M-P$, $S-M$, $S-P$. Ramus példája: „Minden, ami igazságos, hasznos. Minden, ami becsületes, igazságos. Tehát minden, ami becsületes, hasznos.” (R: D. II: XII.) — Az Enc. eredeti kiadásában egyébként a 3. pontban is — nyilván sajtóhiba folytán — a „feltételben” szó áll. Az 1803-as győri kiadás ezt az elemi hibát is átveszi, döntően bizonyítva, hogy egyébként valóban kitűnő kiadói mit sem értettek az általuk kiadott logikai szövegből.

meg'eggyezése nem cselekeszi azt, hogy az az alsóval' is meg'eggyezzen, hanem'ha az az alsóval' is eggyez. 5. Sem annak 10 az alsótól' való' különbözése és a felsővel való eggyessége nem cselekedik, hogy azok egy'más között különbözzenek.⁴³

° Explicatus secundus.

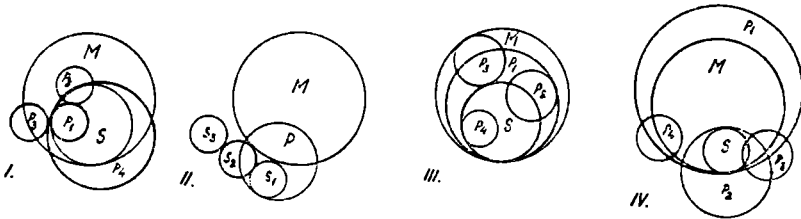
XII. 1. Mivel ezekben a ki'terjedtekben a hátulsó része a kérdésnek mint'egy köznem, avagy részi' nem : a harmadik tekintetre nézve, és annak erejével kell az elsőre szabattatni. 2. Annak-
okáért itt a feltételnek közönségesnek kell lenni, avagy tulajdonosnak, mely olyan, mint egy közönséges.⁴⁴ 3. A berekesztés

9. azt hogy az, 10. ha az, | eggyez ; XII. 2. köznem | részinem ;
3. szabattatni, | annakokáért 5. olyan

⁴³ Am: i. h. (Röv.) — Valamely köz dolognak a felsővel megegyezése stb.: „quia consensio mediū cum superiore non efficit illud cum inferiore consentire, nisi idem etiam cum inferiore consentiat”, magyarul : „mivel a középsőnek egyezése a felsővel nem vezet arra, hogy amaz (ti. a felső fogalom) egyezzzék az alsóval, csak akkor, ha ez maga (ti. a középső fogalom) az alsóval is egyezik”. Apéczai fordítása tehát annyiban hibás, hogy ugyanazt az „az” mutatószót használja a távolra mutató *illud* és a közelre mutató *idem* fordítására, s ezzel megnehezíti annak felismerését, hogy az egyik „az” a *felső* fogalomra, a másik az *alsóra* mutat. A tétel egyébként azt mondja ki, hogy ha $M—P$, de S nem M , akkor ezekből még nem következik az is, hogy $S—P$; de ha nemcsak $M—P$, hanem ezenkívül S is M , akkor ebből szükségképpen következik, hogy $S—P$. — Annak az alsótól való különbözése stb.: A középső fogalomnak („annak”) nem-egyezése az alsóval, vagyis ha a középső fogalmat tagadni kell az alsóról, mint alanyról (tehát ha S nem M , vagyis más szavakkal ugyancsak az előbbi esetet írja körül) nem vezet arra sem, hogy S nem P . Vagyis : *tagadó alsó tétel esetén az első alakzat* (akárcsak a harmadik) *nem vezet szükségképpen zárótételre*. Vö. 1/IV. ábra : ha $M—P$, de S nem M , akkor S és P kapcsolata tetszőleges lehet, ti. S_1, S_2, S_3 (ahol S_2 a részlegesen állító és a részlegesen tagadó ítéletet egyaránt képviseli). Amesius példája : „ut animal — homo — equus”, magyarul : „mint : állat — ember — ló”, vagyis a következő két premisszából : „Minden ember állat. A ló nem ember” — sem az nem következik, hogy „a ló állat”, sem az, hogy „a ló nem állat” (sem pedig ezeknek az ítéleteknek *részleges változatai* nem következnek).

⁴⁴ Am: DL. 113. — Ezekben a kiterjedtekben: ti. a második és az első alakzatban. A „kiterjedtekre” általában vonatkozó megjegyzések, amelyeket itt Amesius a „kiterjedtek” részletes kifejtése után közöl, Ramusnál megelőzik ezt a részletes kifejtést. — Itt a feltételnek közönségesnek kell lenni: Mind az első, mind a második alakzatban egyetemes ítéletnek kell lennie minden felső tételnek. Ha a felső tétel részleges, akkor aristotelesi—ramusi felfogás szerint semmiféle alsó tétel segítségével sem vonható le szükségszerű zárótétel. Ami az *első alakzatot* illeti, részleges felső tétel esetén nyolc eset lehetséges. Az első négy esetben a *felső tétel*

részlegesen állító, amelyhez négyféle alsó tétel kapcsolódhat. *Egyetemesen állító alsó tétel esetén* : némely $M—P$, minden $S—M$ (vö. 3/I. ábra), és ilyenkor S és P kapcsolata tetszőleges lehet (P_1, P_2, P_3, P_4). Szükségképpen zárótétel tehát nem adódik. *Részlegesen állító alsó tétel esetén* mindkét premissza részleges ítélet, tehát szükségképpen zárótétel itt sem adódik. (Vö. Enc. III: VIII. 8.) *Egyetemesen tagadó alsó tétel esetén* : némely $M—P$, semmiféle S nem M (vö. 3/II. ábra), s ilyenkor is háromféle lehet S és P kapcsolata (S_1, S_2, S_3), mégpedig az egyetemes állítástól (S_1) az egyetemes tagadásig (S_3), tehát szükségszerű zárótétel természetesen nem adódhat. *Részlegesen tagadó alsó tétel esetén* mindkét premissza részleges ítélet. A második négy esetben a felső tétel részlegesen tagadó, amelyhez ugyanúgy négyféle alsó tétel kapcsolódhat, mint az iménti esetben. *Egyetemesen állító alsó tétel esetén* némely M nem P , minden $S—M$ (vö. 3/III. ábra); S és P kapcsolata ilyenkor is tetszőleges lehet (P_1, P_2, P_3, P_4). *Részlegesen állító alsó tétel esetén* a két premissza két részleges ítélet, *egyetemesen és részlegesen tagadó alsó tétel esetén* pedig két tagadó ítélet, szükségképpen zárótétel tehát egyik esetben sem jöhet létre. A második alakzatban ugyancsak nyolc eset lehetséges; az első négy esetben a felső tétel részlegesen állító. Ilyenkor *egyetemesen állító alsó tétel esetén* : némely $P—M$, minden $S—M$ (vö. 3/IV. ábra), s ezért S és P kapcsolata tetszőleges lehet (P_1, P_2, P_3, P_4), tehát szükségképpen zárótétel nem adódik. *Részlegesen állító alsó tétel esetén* mindkét premissza részleges. *Egyetemesen tagadó alsó tétel esetén* : némely $P—M$, semmiféle

3. ábra

S nem M (vö. 3/II. ábra), S és P kapcsolata tehát bizonytalan (S_1, S_2, S_3), vagyis szükségképpen zárótétel nem adódik. *Részlegesen tagadó alsó tétel esetén* mindkét premissza részleges. Tehát részlegesen állító felső tétel esetén a második alakzatban sem adódik szükségképpen zárótétel. Ha a felső tétel részlegesen tagadó, akkor *egyetemesen állító alsó tétel esetén* : némely P nem M , minden $S—M$ (vö. 3/IV. ábra), és ilyenkor S és P kapcsolata tetszőleges lehet (P_1, P_2, P_3, P_4). *Részlegesen állító alsó tétel esetén* mindkét premissza részleges, *egyetemesen tagadó és részlegesen tagadó alsó tétel esetén* pedig mindkét premissza tagadó ítélet, tehát e három eset közül egyik sem vezet szükségszerű zárótételre. Aristotelesi felfogás szerint tehát valóban igaz, hogy az első és a második alakzatban részleges felső tétel esetén szükségszerű zárótétel nem vonható le. — Avagy tulajdonosnak, mely olyan, mint egy közönséges: „vel propria, quae ad generalis rationem accedit”, szószerint a. m. „vagy egyedinek (kell lennie), amely az általános (ítéletnek) sajátosságaihoz közel áll”. Az

penig rész' szerént való, avagy tulajdonos, hogy'ha a két első ágnak valamelyike olyan léend. 4. Mert a köz dolog két szélső dolognak semmi egymás között való tekinteteket nem mutathatja meg tovább, hanem csak addég, a'mint ő mindeniktől meg'illetetik.⁴⁵

10

XIII. 1. Az okoskodásnak elegyes elszerkeztetésében^a a kérdés és a harmadik tekintet egyszersmind bé'mennek a fel'tételben. 2*. Szükség azért, hogy a bő'hozás ereje egésszen be'foglaltassék abban. 3. A' peniglen nem lehet meg a maga' szenént való okoskodásban, sem a tagadóban. 4. Minek'okáért az elegyes okoskodásnak fel'tételének állították és elegyesnek kell lenni.⁴⁶ 24. 5. A fel'tételtől vagy fel'vetetik a harmadik tekintet, hogy a kérdés be'rekesztessék; 6. vagy el'vetetik az a felvételben, hogy el'vetettessék a kérdés a be'rekesztésben. 7. Elvenni peniglen nem egyéb itt, hanem igen'-igen igyenes ellen'mondást 10

6. valo 7. léend : XIII. 1. ^a elegyes 2. tételben : 3. 12. 4. abban : | peniglé 5. okoskodásbá, | tagadóban ; 6. okoskodás-nak *Ct.*: nak 8. rekesztessék : | Vagy | az, 9. rekesztésben : 10. itt

egyedi itélet alanya és állítmánya *egyedi*, de állítmánya épp ezért *általános* kapcsolódik alanyához ; formális logikai szempontból tehát nincs köztük különbség. Ramusnak Ovidiusból vett példája : „Aki a szerelmes kislányt megcsalja, nem dicséretre méltó. Demophoon megcsalt egy szerelmes kislányt (Phyllist). Demophoon tehát nem dicséretre méltó”. (R. D. II: XII.) Ramusnak egy másik példája : „Octavius Caesar örököse. Én Octavius vagyok. Tehát Caesar örököse vagyok.” (I. h.)

⁴⁵ Am: i. h. — **Köz dolog:** „medium”, a. m. „középső valami”. (Érti a középső fogalom *jelentését*, a középső fogalom által jelölt *valamit* vagy *dolgot*, mint *objektív* létezőt. Vö. Enc. II. 3. j.) — **Két szélső dolognak:** „extremorum”, ford. ua. (Érti a szélső fogalmak — az *S* és a *P* — jelentését, azokat a *valamiket* vagy *dolgokat*, amelyeket alanyként vagy állítmányként szereplő fogalmak jelölnek.) — **Semmi egymás közötti való tekinteteket stb.:** „nullam affectionem extremorum inter se ostendere potest ulterius, quam afficitur ipsum erga utrumque”, magyarul: „(két) szélsőnek egymásközi hatásviszonyát csak olyan mértékben világíthatja meg, amilyen mértékben maga is mindkettőnek hatása alatt áll”. (Vö. a középső fogalomról a 39., 41. és 42. jj.-ben mondottakat.)

⁴⁶ Am: DL. 114. (Röv.) — **Az okoskodásnak elegyes elszerkeztetésében:** vö. Enc. III: VIII. 2. Amesius e fejezetben mindvégig az összetett szillogizmusról *általában*, tehát a *feltételes* és a *sztévalasztó* szillogizmusról egyaránt beszél. — **Szükség azért stb.:** értsd: a következtetési szükség-szerűség szükségképpen benne foglaltatik az összetett szillogizmusnak felső tételében. — **Sem a tagadóban:** „nec proprie in negato”, a. m. „és különösen nem a tagadóban”. Apácza helyesen teszi, hogy fordításából az általunk itt kiemelt szót kihagyja.

- tenni.⁴⁷ 8. Meg'kivántatik az' is, hogy a be'hozásban szükségesség legyen. 9. E' penigh nincs tulajdonképpen meg a foglaló helyes mondásban, sem az választóban, mivel amaz egybe'gyűjt, e' penigh el'választ ugyan, de nem szükségessé képpen.
- 15 10. A függő helyes mondásban pedig szükséges az egymás'tól való függés; és az szakasztóban' is az egymástól el'szakasztás.
11. Annakokáért az elegyes okoskodás feltétele avagy függő avagy szakasztó, és így az okoskodás' is vagy függő vagy szakasztó^b.⁴⁸

20 ^a Compositus syllogismus. ^b Syllogismus connexus vel disjunctus.

11. azis 12. legyen: 13. választóban; 14. ugyan | szükségesképpen: 15. egymás *sv.* 16. szakasztás: 18. okoskodá-sis | ^b függő

⁴⁷ Am: DL. 115. — **Felvétetik:** „assumitur”, értsd: az alsó tételbe ugyanúgy foglalják, ahogyan a felső tételben is szerepel; tehát *állító módon*, ha így szerepel a felső tételben, vagy tagadó módon, ha a felső tételben tagadólag áll. — **Elvetetik:** tollitur, szó szerint a. m. „elvétezik”, helyesebb fordítással: „megszűntetik”, „kizárják”, értsd: az alsó tételbe ellenkező módon foglalják, mint ahogy a felsőben áll: tehát tagadólag, ha a felső tételben állítják, vagy állítva, ha a felső tételben tagadják. (Vö. Tempellus: i. m. 86. l.) Apáczai Amesius nyomán ezt így határozza meg: *igen-igen igyenes ellenmondást tenni* („contradictionem ponere maxime directam”, a. m. „a lehető legközvetlenebb ellentmondást állítani fel”). E követelményben az is benne van, hogy az ellentmondásnak nem szabad általánosnak lennie, hanem a lehető legkonkrétabbnak, a lehető legsajátosabbnak kell lennie. Példák a *mege erősítő alsó tételű összetett szillogizmusra*: „Ha istenek vannak, van jövendőmondás. *De istenek vannak.* Tehát van jövendőmondás.” **Vagy:** „Ha istenek nincsenek, nincs jövendőmondás. *De istenek nincsenek.* Tehát nincs jövendőmondás.” **Továbbá:** „Vagy az igaz, hogy vannak istenek, vagy az, hogy nincsenek. *De igaz, hogy vannak.* Tehát nem igaz, hogy nincsenek.” **Végül:** „Vagy az nem igaz, hogy vannak istenek, vagy az, hogy nincsenek. *Az nem igaz, hogy vannak.* Tehát az igaz, hogy nincsenek.” Példák az *ellentmondó alsó tételű összetett szillogizmusra*: „Ha istenek vannak, van jövendőmondás. *De jövendőmondás nincs.* Tehát nincsenek istenek.” **Vagy:** „Ha istenek nincsenek, nincs jövendőmondás. *De jövendőmondás van.* Tehát istenek vannak.” **Továbbá:** „Vagy az igaz, hogy vannak istenek, vagy az, hogy nincsenek. *De nem igaz, hogy nincsenek.* Tehát vannak.” **Végül:** „Vagy az igaz, hogy vannak istenek, vagy az, hogy nincsenek. *De nem igaz, hogy vannak.* Tehát nincsenek.” Amesius tehát egyszersmind arra is utal itt, hogy az összetett szillogizmus mindkét fajtájának — a *feltételes* és a *szétválasztó* szillogizmusnak egyaránt — van állító (ponens) és tagadó (tollens) változata, s e változatot az összetett szillogizmus mindkét fajtájában az határozza meg, hogy az alsó tétel a felső tétel állítását vagy tagadását megerősíti-e vagy ellentmond-e annak (vö. még 49., ill. 50. j.).

⁴⁸ Am: DL. 116. — **Függő okoskodás:** „syllogismus connexus”, a. m. „feltételes szillogizmus”, — **Szakasztó okoskodás:** „syllogismus disiunctus”, a. m. „szétválasztó szillogizmus”.

XIV. 1. Mivel a függő helyes mondásban a hátulsó résznek mindenkor igaznak kell lenni, de nem maga színént és egyáltalányában, hanem az elsőnek feltételéből,⁴⁹ 2. annakokáért nem következik az okoskodás az elsőnek elvételéről a hátulsónak is elvételére, 3. vagy a hátulsónak tételéről az elsőnek tételére, 4. mivel hamisból következhetik valami igaz : 5. hanem az elsőnek tételéről az utolsónak tételére, mely első függőnek^a

XIV. 3.tételéből ; | Annakokáért 5. Va-gy 6. tételére ; | Mivel 7. ^a első

⁴⁹ Am: DL. 117. — Ramusi—amesiusi felfogás szerint a feltételes ítélet logikai alanya a feltétel, logikai állítmánya a következmény (vö. 21. j.). A következmény tehát tágabb körű fogalom, mintegy nemfogalom, a feltétel pedig szűkebb körű fogalom, mintegy fajfogalom. E kettő között a feltételes ítélet olyan kapcsolatot állapít meg, amely szerint a feltétel létezése maga után vonja (szükségszerűen vagy esetlegesen) a következmény létezését is, amiből szükségképpen következik ennek fordítottja is, az ti., hogy a következmény nem-léte bizonyítja (szükségszerűséggel, vagy csak esetlegességi fokon) a feltétel nem-létét is. Mert ha adva van a faj, akkor szükségképpen adva van az a nem is, amelybe ez a faj tartozik ; és ha nem létezik a nem, akkor nem létezhet az alája tartozó faj sem. Ugyanakkor azonban a feltételes ítélet nem állapít meg a feltétel és következmény közt fennálló, ezekkel ellentétes irányú kapcsolatokat is. Nem állítja azt, hogy a feltétel nem-létezése maga után vonja (szükségszerűen vagy esetlegesen) a következmény nem-létezését is, sem azt, hogy a következmény léte maga után vonja (szükségszerűséggel, vagy csak esetlegességi fokon) a feltétel létét is. Mert ha nincs valamely faj, attól még létezhet az a nem, amely alá e faj tartozik ; és ha van valamely nem, az még nem teszi szükségképpenivé valamely adott, alája tartozó faj létezését is. Így pl. ha van oroszlán, akkor vannak macskafajták, s ha nincsenek macskafajták, akkor nem lehetnek oroszlánok sem. De ha vannak macskafajták, abból még nem következik, hogy vannak oroszlánok is, és ha nincsenek oroszlánok, abból nem következik az, hogy macskafajták egyáltalán nincsenek. — A függő helyes mondásban: Amesiusról csak „in axioma connexo”, a. m. „a feltételes ítéletben”; Apáczaik ezt a hiányos és ennek folytán hibás megállapítást helyesen egészíti ki így : „a helyes feltételes ítéletben”. — A hátulsó résznek : a logikai állítmánynak, a következménynek. — Nem maga színént és egyáltalányában : „non absolute et simpliciter”, a. m. „nem feltétlenül és egyszerűen” (ahol az egyszerűen szó annyit tesz, mint : a dolgot önmagában véve). A „maga színént” kifejezés a mi fordításunkban szereplő egyszerűen szónak felel meg, az „egyáltalányában” kifejezés pedig a mi fordításunkban szereplő feltétlenül szónak. — Hanem az elsőnek feltételéből: „sed ex suppositone antecedentis”, a. m.: „hanem abból következőleg, ahogyan a logikai alanyt feltételezzük”. Ti. a következmény, mint ilyen, és vele a feltételes ítélet maga egészében akkor lesz igaz, ha helyesen megválasztott logikai alanyt, tényleges feltételt megfelelő módon a következményhez kapcsolva feltételezzük, más szóval, ha a logikai alany (a feltétel) valóban szűkebb körű, a következmény pedig ténylegesen hozzátartozó tágabb körű fogalom lesz.

mondatik ; 6. és a hátulsónak el'vételéről az elsőnek el'vételére, mely második függőnek^b nevezetik, mivel az igazból nem egyéb, 10 hanem igaz következik.⁵⁰

^a Connexus primus. ^b Connexus secundus.

8. mondatik, | Es 9. ^b második | egybe

⁵⁰ Am: i. h. — Nem következik az okoskodás az elsőnek elvételéről a hátulsónak is elvételére: Ha az alanynak (a feltételnek) az alsó tétel ellentmond, ebből nem következik, hogy a zárótételnek szükségképpen ellentmondásban kell állania az állítmánnyal (a következménnyel). Vegyük pl. a következő feltételes ítéletet: „Ha vannak istenek, van jövődömondás.” Ha ehhez azt a feltételnek ellentmondó alsó tételt kapcsoljuk, hogy: „Istenek nincsenek” — akkor e két premisszából nem következik az, hogy: „Nincs jövődömondás”. — Vagy (ti. nem következik az okoskodás) a hátulsónak tételéről az elsőnek tételére: Az állítmánya megerősítése az alsó tételben nem vonja maga után, hogy a zárótételnek meg kell erősítenie az alanyt. Ha pl. az említett felső tételhez a következményt megerősítő azt az alsó tételt kapcsoljuk, hogy: „Van jövődömondás”, akkor ebből nem következik az, hogy „Istenek vannak”. — Hamisból következhetik valami igaz: vö. 22. j. Ez az érv az imént már kifejtetteket más szavakkal, más szemlélet alapján világítja meg. Ha a feltétel nem létezik (ha tehát állítása „hamis”), attól még a következmény létezhet (lehet „igaz”), és ha a következmény létezik („igaz”), abból még nem következik, hogy az adott feltétel is létezik (mert a következmény valami más feltételnek is lehet azonos következménye, akkor ti., ha a megjelölt feltétel hamis). — Hanem az elsőnek tételéről az utolsó tételére: A logikai alany (a feltétel) megerősítése az alsó tételben a logikai állítmánynak (a következménynek) a zárótételben való megerősítésére vezet. Pl.: „Ha istenek nincsenek, nincs jövődömondás. Istenek nincsenek. Tehát nincs jövődömondás.” Első függő (ti. okoskodás): „(syllogismus) connexus primus”, a. m. „a feltételes következtetés első módozata” (a mai terminológia szerint *modus ponens*, a. m. *tételező módozat*). — A hátulsónak elvételéről az elsőnek elvételére: Ha a logikai állítmánynak (a következménynek) ellentmond az alsó tétel, akkor ebből az következik, hogy a logikai alanynak (a feltételnek) ellentmond a zárótétel. Pl.: „Ha istenek vannak, van jövődömondás. De jövődömondás nincs. Tehát istenek nincsenek.” Második függő (ti. okoskodás): „(syllogismus) connexus secundus”, a. m. „a feltételes következtetés második módozata” (a mai terminológia szerint *modus tollens*, a. m. *kizáró módozat*). — Mivel az igazból nem egyéb, hanem igaz következik: Ha tehát a feltétel létezik, léteznie kell a következménynek is, mert ha „az igazból nem egyéb, hanem igaz következik”, akkor lehetetlen, hogy a feltétel létezzék („igaz” legyen) és a következmény ne létezzék („hamis” legyen); és ha a következmény nem létezik („hamis”), akkor nem létezhet a feltétel sem (mert különben „igaz” feltételhez tartoznék „hamis” következmény).

XV. 1. Mivel pedig a szakasztó helyes' mondásban a szükségesség nem valamely fel'tételből vagyon, hanem általánfogván való;⁵¹ 2. annakokáért jó itt a bé'hozás egyiknek el'vételéről (akar az az első' legyen s akar az utolsó) a másiknak tételére, mely első szakasztó^a; 3. és egyiknek tételéről a másiknak⁵ el'vételére, mely második szakasztónak^b nevezetik.⁵² 4. Az

XV. 3. Annakokáért 4. (akar az, az | 's 5. ^a első szakasztó. | Es 6. ^b második | nevezetik;

⁵¹ Am: DL. 118. — A szétválasztó következtetés felső tétele szétválasztó ítélet, amely ramusi—amesiusi felfogás szerint magában foglalja a következtetés mindhárom fogalmát: *M*-et, *S*-et és *P*-t. (Vö. Enc. III: XIII. 1.) *S*—*P* kapcsolaton érti itt Ramus és Amesius azt a vaglyagos lehetőséget (alternatívát), amelyet a következtetés kérdése tartalmaz. A többi vaglyagos lehetőség együttesen: az *M*. Ennek a felfogásnak az az alapja, hogy a kérdés által tartalmazott vaglyagos lehetőségre csak akkor tudunk következtetni, ha az összes többi vaglyagos lehetőséget figyelembe vesszük, és ennek alapján *P*-t *S*-ről vagy állítjuk, vagy tagadjuk. Az összes többi vaglyagos lehetőség tehát ilyenformán valóban a közvetítő, a kapcsolatteremtő *M* szerepét tölti be. Ramus egyik példája a szétválasztó következtetésre (csekély módosítással, amely a példát megvilágítóbb erejűvé és könnyebben érthetővé teszi): „Rabirius (*S*) vagy a konzulokkal tartott (*P*), vagy a lázadókkal (*M*₁), vagy nem foglalt állást (*M*₂). De a lázadókkal nem tartott (*M*₁), és állást is foglalt (*M*₂). Tehát Rabirius (*S*) a konzulokkal tartott (*P*).” (R: D. II: XV. Cicero nyomán.) Az *M* egyébként természetesen közre is foghatja a felső tételben a *P*-t, pl.: „Rabirius (*S*) vagy a lázadókkal tartott (*M*₁), vagy a konzulokkal (*P*), vagy nem foglalt állást (*M*₂).” E következtetés kérdése mindenesetre (ramusi felfogás szerint) ez lesz: „A konzulokkal tartott-e Rabirius?” Minthogy ilyenformán a szétválasztó következtetés egész szükségszerűségét a felső tétel foglalja magában (Enc. III: XIII. 2.), és minthogy ez a felső tétel szétválasztó ítélet, amelynek szükségszerűsége teljes (vö. Enc. III: V. 7—11.) és feltétlen: **nem valamely feltételből vagyon, hanem általánfogván való**: „non est ex suppositione aliqua, sed absoluta”, a. m. „nem függ valamely feltételtől, hanem feltétlen”, — azért a szétválasztó következtetés is teljes szükségszerűséggel állapítja meg *S*—*P* kapcsolatát, ha ez a vaglyagos lehetőség **közvetlen ellen-tében áll** a többi vaglyagos lehetőség együttesével, és — ami ezzel együtt jár — ha a vaglyagos lehetőségek **felsorolása** a felső tételben teljes (vö. 26—27. jj.).

⁵² Am: i. h. — Jó itt a bé'hozás: „valet hic illatio”, szószerint a. m. „érvényes itt a következtetés”. — Egyiknek el'vételéről a másiknak tételére: „a remotione unius ad positionem alterius”, a. m. „az egyiknek kiküszöbölése alapján a másiknak tételezésére”. Minthogy a helyes szét-

választó következtetésben a vagylagos lehetőségek felsorolása a felső tételben teljes, és az egyes lehetőségek a többi együttesével mind közvetlen ellentétben állnak, azért ha az alsó tétel az M -ben foglalt valamennyi vagylagos lehetőségnek ellentmond, akkor a zárótétel megegyezik az $S-P$ kapcsolattal. Pl.: „Vagy nappal van (M), vagy éjszaka ($S-P$, ti. értsd: *vagy éjszaka van*). Nincs nappal (M). Tehát éjszaka (S) van (P).” (R: D. II: XV.) A szétválasztó következtetésnek ezt a módozatát nevezzük ma *tollendo ponensnek*, *kizárva tételező* módozatnak. — (Akar az az első legyen s akár az utolsó): „sive antecedentis sive consequentis”, szószerint a. m. „akár az előlálló résznek, akár a mögötte következőnek (kiküszöbölése alapján)”. Az *antecedens* és a *consequens* szavak egyébként *alanyt*, ill. *állítmányt* jelentenek. Amennyiben ezek a ramusi fogalmak eddig a különböző szillogizmus-fajták *felső tételeivel* fordultak elő, a *felső tétel* logikai alanyát, ill. logikai állítmányát jelölték, amely alany vagy állítmány a *szillogizmus* középső fogalmának, a szillogizmus alanyának, vagy a szillogizmus állítmányának felelt meg. A feltételes szillogizmusban a felső tétel logikai alanya a szillogizmus középső fogalma (M) volt, míg a felső tétel logikai állítmánya a szillogizmus $S-P$ kapcsolatának felelt meg. Hasonló a helyzet a szétválasztó szillogizmus esetében is. A felső tétel *valamelyik* része, amely *bármelyik* lehet, az $S-P$ kapcsolat, a másik része az M (ill. $M_1 + M_2 + \dots + M_n$). De itt sem az $S-P$ kapcsolat, sem az M nem alanya és nem is állítmánya a felső tételnek, mert az szétválasztó ítélet, amelynek esetleg minden egyes része külön alannyal és állítmánnyal rendelkezik, esetleg egy közös alanyhoz minden egyes rész más-más állítmányt, vagy egy közös állítmányhoz minden egyes rész más-más alanyt kapcsol. A fenti zárjelbe tett szavak minden esetben azt fejezik ki, hogy a kizárva tételező módozatban kizárt M , amelynek ti. *ellentmond* az alsó tétel (tehát, ha a felső tételben M állító, akkor az alsóban tagadó lesz, és ha a felső tételben tagadó, akkor az alsóban állító lesz), s amelyet épp ezzel az ellentmondással *zár ki* az alsó tétel, egyaránt lehet a felső tétel előlálló vagy mögötte következő része. (Amesius itt, akárcsak Ramus is, láthatólag figyelmen kívül hagyja azt az általunk fentebb már említett lehetőséget, hogy az M egyes részei közrefogják a P -t, vö. 51. j.) Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a kizárva tételező módozatban mindig az M -et zárjuk ki és mindig az $S-P$ kapcsolatot tételezzük. — **Első szakasztó** (ti. *okoskodás*): „(sylogismus) disiunctus primus”, a. m. „a szétválasztó következtetés első módozata” (tollendo ponens, lásd fentebb). — **Egyiknek tételéről a másiknak elvételére**: Mínthogy a helyes szétválasztó következtetésben a vagylagos lehetőségek felsorolása a felső tételben teljes, és az egyes lehetőségek a többi együttesével mind közvetlen ellentétben állnak, azért ha az alsó tétel az M -ben foglalt valamennyi lehetőséget megerősíti, akkor a zárótétel ellentmond az $S-P$ kapcsolatnak. Pl.: „Vagy nappal van (M), vagy éjszaka ($S-P$). De nappal van (M). Tehát nincs éjszaka (S).” (R: D. II: XVI.) — **Második szakasztó** (ti. *okoskodás*): „(sylogismus) disiunctus secundus”, a. m. „a szétválasztó következtetés második módozata”, ti. a. „modus ponendo tollens”, a *tételezve kizáró* módozat. Az „akár az az első legyen s akár az utolsó” szavak, ha azokat Amesius itt nem is ismétli meg, erre a módozatra is vonatkoznak. E módozatban ugyanis mindig az M -et tételezzük (az alsó tételben) és mindig az $S-P$ kapcsolatnak mondunk ellent (a zárótételben), az M azonban, s épp ezért természetesen az $S-P$ kapcsolat is, a felső tételnek előlálló és mögötte következő része egyaránt lehet (sőt az M közre is foghatja a P -t).

elsőnek oka ez: mert a szakasztó helyes mon[dásban a' jelen- 25.
tetik, hogy egy legyen az igaz. 5. A másíknak penig oka ez:
mert az igaz csak egyetlen egy.⁵³

^a Syllog[ismus] disjunctus primus. ^b Disjunctus secundus.

10

XVI. 1. A meg'ítélés után következik az el'rendelés^a; mert nem tartathatnak azok jól meg az elmében, sem a ráem'lék[e]zésre jól el nem szerkeztet'hetnek, a'mellyek előbb jól meg' nem ítéltettek. 2. Minekokáért az el'rendeléshez mind' az fel'találás s mind az meg'ítélés hozzá'járul: és ez okkal az elrendelés utól 5 tanítatik és gyakoroltatik.⁵⁴ 3. Az (szerkeztetés) el'rendelés tulajdonképpen a helyes mondásokat nézi, nem az tekinteteket, hanem'ha csak annyiban, a'mennyiben azok mondásokban foglaltatnak; 4. s nem' is az okoskodásokat, hanem'ha csak a'mennyiben a mondásoknak szolgálnak⁵⁵.

10

^a Methodus.

7. ez, | mon-dásban Ct.: dásban 8. jelentetik, | igaz: | ez, XVI. 1. ^a el rendelés, 2. elmébē | ráemlekezésre 4. találás, 7. nezi 8. annyiban 10. szolgálnak,

⁵³ Am: i. h. — Az elsőnek oka ez: mert a szakasztó helyes mon[dásban a' jelentetik, hogy egy legyen az igaz: „Ratio prioris est, quia in axiome disuncto significatur unum esse verum”, a. m. „az előbbinek (ti. a kizárva tételező módozatnak) magyarázata az, hogy a szétválasztó szillogizmusban (Apáczainál, pontosabban: a helyes szétválasztó szillogizmusban) az jut kifejezésre, hogy az egyik (ti. a felső tételben felsorolt összes lehetőségek közül) igaz” (értsd: az egyik feltétlenül igaz, akkor ehhez az igazhoz (ennek a zárótételben történő megerősítéséhez) a másik vagy a többi lehetőségnek való (és az alsó tételben történő) *ellentmondás* által juthatunk el, tehát csak akkor, ha ezeket a lehetőségeket az alsó tételben való *ellentmondás* által *mint lehetőségeket kizárjuk*. — A másíknak penig oka ez: mert az igaz csak egyetlen egy: „ratio alterius est, quia unicum”, a. m.: „a másíknak (ti. a tételezve kizáró módozatnak) magyarázata az, hogy (a szétválasztó szillogizmusban az jut kifejezésre, hogy) egyetlen” (ti. igaz a felsorolt lehetőségek közt). Ha ui. a felsorolt lehetőségek közt csak *egyetlen* igaz van, akkor ezt megerősítve (az alsó tételben), az összes többi lehetőségnek ellent kell mondanunk (a zárótételben). — A szillogizmusok ramusi—amcsiusi elméletéhez vö. NTM következtetés elmélete.

⁵⁴ Am: DL. 120.

⁵⁵ Am: DL. 121. — Az (szerkeztetés) elrendelés tulajdonképpen a helyes mondásokat nézi: „Dispositio est axiomatum proprie”; — a latin mondat odaértett alanya: „methodus”, vagyis e mondat teljes formájában így hangzanék: „methodus dispositio est axiomatum proprie”, a. m. „a módszer tulajdonképpen az ítéletek elrendezése (v. összefüggésbehozása, v. összefüggésbe-szerkesztése)”. Apáczai tehát nyilván elnézés folytán fordította a *dispositio* szót a mondat alanyaként, és ugyanennek az elnézésnek következtében *azonosította* ezt a „szerkeztetés”-t (dispositio)

XVII. 1. Ezeknek az helyes mondásoknak mindenkor egy-neműeknek, azaz az'on végre, azon előttök való dologra (s még pedig azon köz tekintet alatt)' nézőknek kell lenni.⁵⁶ **2.** Ezek között az elrendelés az elsőnek és az utolsóinak rendit megtartja.⁵⁷ **3.** Az' első mondás az utánna valóval egybekötöttetik itt, a mondási foglalás erejével, vagy nilván, vagy alattomban.⁵⁸

XVII. 2. azaz, | dologra(s' 3. alatt)nézőknek, 5. 3. 6. foglalás | nilván

az „elrendelés”-sel (methodus), holott a *methodus*, a *módszer* csak a *disposition*nak, az érv-kapcsolatoknak egyik (és pedig a legmagasabbrendű) fajtája. Ezért „a helyes mondásokat nézi” kifejezés is (a. m. „a helyes ítéletekre vonatkozik”) túlságosan keveset mond a latin eredetéhez képest, amely a módszer meghatározását adja (abban, hogy a módszer az ítéletek elrendezése); viszont azt a helyes és szükséges *kiegészítést* iktatja itt be Apáczai az Amesius-féle szövegbe, hogy a módszer nem az ítéletekkel általában, hanem csak a *helyes* ítéletekkel foglalkozik. — Itt jegyezzük meg, hogy a módszer-elmélet rendszer-tani elhelyezésében Amesius (és vele itt Apáczai) eltér Ramustól. Ramus ugyanis az egész logikát *felkutatásra* (invencióra) és *megítélésre* (judiciumra vagy diszpozícióra) osztja, majd a megítélést axiómatikusra (ítéletelméletre) és dianoétikusra (végiggondoló megítélésre), ezt az utóbbit pedig következtetésre (szillogizmus) és módszerre (methodus). Ezzel szemben Amesius rendszerezését lásd a 9. táblán; vö. még. 3. j. — **Nem az ítéleteket stb.:** Az érvekkel csak annyiban foglalkozik a módszer, amennyiben az ítéletek érvek kapcsolatai, és a magukban foglalt érvek az ítéletek együvértartozását és világosságát egyaránt meghatározzák. — **S nem is az okoskodásokat stb.:** A következtetésekkel is csak annyiban foglalkozik a módszer, amennyiben az ítéletek hovartartozásának és világosságának meghatározására szolgálnak, mert eldöntik pl., hogy két érv közül egy bizonyos ítéletben melyik legyen alany és melyik állítmány.

⁵⁶ Am: DL. 122. — Ezeknek a helyes mondásoknak: „haco axiomata”, a. m. „ezeknek az ítéleteknek (... kell lenniök)”: a „*helyes*” szó Apáczai betoldása (vö. 55. j.). — **Mindenkor egyneműeknek, azaz stb.:** „... debent semper esse homogenea, id est, ad eundem finem et ad idem obiectum sub eadem communi ratione spectantia.” Magyarul: „... mindig egyneműeknek kell lenniök, azaz olyanoknak, amelyek azonos célból azonos tárgyra azonos általános elv hatásköre alá tartozva vonatkoznak.”

⁵⁷ Am: DL. 123. — Ezek között: ti. az egynemű helyes ítéletek között. — Az elsőnek és az utolsóinak rendit megtartja: Értsd: az előbb és az utóbb következők közti helyes sorrendet érvényesíti, *be-tartja*.

⁵⁸ Am: DL. 124. — Egybekötöttetik itt stb.: Amesius valószínűleg arra gondol, hogy az egymásután következő ítéletek közötti kapcsolat ugyanúgy létesül, mint az összetett ítéleteknél (vö. Enc. III: IV. 3.); s e kapcsolat létesülésének vagy vannak jelei (pl. ítéletek elején álló kötőszók, vagy az ítéletekbe foglalt utalások, hivatkozások, amelyek ezeket az ítéleteket az előzőkhez kapcsolják), vagy ilyen jelei nincsenek, hanem arra csak az ítéletek egymásutánja és belső összetartozása utal.

4. Az el'rendelésben az első az, a'mely világosabb és a következendőnek meg'értésére világot szolgáltat: ilyen penig az, a'mi természete' szerént elsőbb. 5. Elsőbb és természete szerént világosb vagy az ok a lött dologra nézve, vagy az alatta való a 10 hozzávalóra, vagy a köz a nem közre nézve.⁵⁹ 6. Mivel peniglen a természetnek indulása vagyon a végnek elintézésétől eszközök által az el'intézett végnek el'érésére, így a böles indulás' is vagyon valamely egész dolognak részenként feljegyeztetett végéről és tisztéről a végnek és az egésznek telyes tökéletes- 15 ségére.⁶⁰ 7. Annakokáért az el'bontás^a (mely az elegyesekről a maga színént valókra megyen) és az egybe'rakás^b (mely a maga színént valókról az elegyesekre megyen) nem két'féle elrendelés, hanem két cselekedet csak, melylyek azon'egy mondásban gyakoroltathatnak, és ebben az egy elrendelésben mind'- 20 ketten megtartatnak.⁶¹

^a Analysis. ^b Genesis. |

26.

8. az 10. világosb, 11. köz, 12. clintezésétől, 13. által, | erésére; 14. vagyon, 15. tisztéről, 16. ^a el 17. ^b e-gybe 19. elrendeles 21. megtartatnak → f. 22. Ct.: XVIII.

⁵⁹ Am: DL. 125—126.

⁶⁰ Am: DL. 127. — **A természetnek indulása:** „progressio naturae”, a. m. „a természet haladása”, „a természetes előrehaladás”. — **A végnek elintézésétől:** „ab intentione finis”, a. m. „a cél kitűzésétől”. — **Eszközök által:** „per media”; ez a latin kifejezés kétértelmű itt, mert jelentése vagy „eszközök által”, vagy „a közbeesőkön át”. Minthogy egyrészt az „eszközök által” kifejezés itt nem ad teljesen tiszta értelmet, viszont „a közbeesőkön át” kifejezés világos értelmet ad, másrészt emellett az értelmezés mellett tanúskodik Casmannus is (vö. i. m. 304. l.), azért azt kell mondanunk, hogy Apáczai félreértette itt Amesius szövegét. — **A böles indulás:** „artificiosa progressio”, a. m. „a tudományos előrehaladás”. — **Valamely egész dolognak részenként sib.:** A tudományos módszer tehát a megvizsgálandó vagy megtanulandó egésznek általános megjelöléséből indul ki, de ezzel a megjelöléssel az adott egészet még csak *körülhatárolja*, azt azonban *átfogni*, annak tartalmát megragadni nem képes. Ezért részekre bontja azt, s minden egyes rész célját és hasznát („végét” és „tisztét”) külön megjelöli (indicat, „feljegyezi”), és e részek-től jut el oda, hogy az egésznek *teljes* (elméleti és gyakorlati) hasznát és jelentőségét, „tökéletességét” megértse.

⁶¹ Am: DL. 128. — **Elbontás:** „resolutio”, a. m. analízis: haladás az összetettől az egyszerű, az elemi felé: mely az elegyesekről a maga színént valókra megyen. — **Egyberakás:** „compositio”, más néven még: „genesis”, szószerint a. m. „összetevés”, ill. „keletkezés”, „létesítés”, mai terminológia szerint: *szintézis*; haladás az egyszerűtől az összetett felé: a maga színént valókról az elegyesekre megyen. — **Nem két'féle elrendelés, hanem két cselekedet csak, melylyek azon'egy mondásban**

XVIII. 1. Midőn valamely beszéllőnek céllya nem az, hogy csak szinte tanítson, hanem hogy gyönyörködtessen, felindítson, meg'csallyon, akkor el' kell ennek a rendnek rejtetni, némelyeket e'gymáson által tévén, egyéb dolgokra ki'kapván, 5 imitt'-amott mulatozván, és mindeneiket okoson alkalmaztatván a beszéllő' tanácsára és a hallgatóknak hasznokra.⁶²

XVIII. 1. az

gyakoroltathatnak: Minden haladás az egyszerűtől az összetett felé már feltételezi annak az egésznek, tehát annak az összetettnek ismeretét, általános megjelölését, amely felé ez a haladás, a gondolkodásnak ez a mozgása irányul. Viszont minden haladás az összetettől az egyszerű felé már feltételezi azoknak a végső elemeknek vagy esetleg közbeeső részeknek ismeretét, általános megjelölését, amelyek felé a gondolkodásnak ez a mozgása irányul. Ezért alapjában véve minden analízisben van szintézis és minden szintézisben van analízis. Ha azt mondjuk: „az állatok gerincekre és gerinctelenekre oszlanak” —, ez analízis, amelynek felállításához azonban nemcsak azt kell tudnom a gerincesekről is és a gerinctelenekről is egyaránt, hogy ezek is állatok, hanem azt is, hogy az állatoknak más faja nem lehetséges, hogy ez a felosztás az állatvilág egészét átfogja, hogy ezek a részek együtt az állatvilág egészét teszik. Ez pedig *aristotelesi* felfogás szerint mind a szintézis mozzanataéhoz tartozik már. Éppen ezért lehetségesek olyan ítéletek is, amelyekben sem az analízis, sem a szintézis mozzanata nem uralkodik döntően, s Amesius nyilván ezekre gondol, amikor azt mondja, hogy az emberi gondolkodásnak ez a két „cselekedete”, azaz (egyugyanazon gondolkodási tényben is jelentkező) *kétféle megnyilvánulása* „in uno axiomatica”, „azonegy mondasban”, azaz egyugyanazon ítéletben is alkalmazást nyerhet. Ilyen például az Enc. II. első mondata: „Amik az embernek az Isten, maga elméje és a testi dolgok közül tudni szükségesek” (szintétikus rész), „azok vagy dolgok, vagy szók” (analitikus rész). — **Ebben az egy elrendelésben mindketten megtartatnak:** „in hac unica methodo quodammodo observantur ambae”, a. m. „ebben (ti. a szóbanforgó, a 6. p.-ban már közelebbről meghatározott) egyetlen módszerben *valami-képpen* mindkettő érvényesül (betartatik)”. Az általunk itt kiemelt szót Apáczai nyilván didaktikai szempontból mellőzi fordításában.

⁶² Am: DL. 129. — **Megcsallyon:** ti. művészi látszat keltésével, a valóság művészi *másdt* adva. — **Némelyeket egymáson által tévén:** „transponendo”, a. m. „jelképesen átértelmezvén” (egyik dolgot a másik jelképéül használván s így az eredeti dolgot a másiknak jelképébe tévén át). — **Egyéb dolgokra kikapván:** „egrediendo”, a. m. „kitérőket téve”. — **Imitt-amott mulatozván:** „commorando”, a. m. „elidőzgetve”. — **A beszéllő tanácsára és a hallgatóknak hasznokra:** a. m. „az előadó saját okulására és a hallgatók hasznára”; ebben az esetben az „alkalmaztatván” szót ún. abszolút értelmében kell vennünk, mintha ti. vonatkozás nélkül állna (tehát mintha nem vonatkoznék „a beszéllő tanácsára” stb.), és mögötte vessző vagy egyéb írásjel volna. A latin szöveg azonban Amesiusnál így hangzik: „...et omnia ad consilium dicentis, et auditorum ingenium prudenter accommodando”, a. m.

Ekkédig a dolgoknak közönséges tekintetekről, mind magokon, s mind a mondásokban, okoskodásokban és elrendelésekben; következnek már magok a dolgok.⁶³

7. Ekkédig, | tekintetekről | magokon 8. okoskodásokban, 9. már

„... és okosan alkalmazva mindent a beszélő szándékához és a hallgatók szelleméhez (képességeihez, beállítottságához).” Ez a szöveg felveti annak a lehetőségét, hogy Apáczai ezen a helyen elnézés folytán tévesen, pongyolán fordított. — A ramusi—amesiusi módszerelmélethez vö. NTM *módszerelmélet*.

⁶³ Apáczai mondata, amely az Enc. tárgyának felosztására, dichotómiás tagolására vonatkozik (vö. I. tábla).

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Igazgatója
Műszaki felelős: Horváth Éva A kézirat beérkezett 1958. VII. 30.
Példányszám: 1500 Terjedelem: 10 A/5 ív + 6 db melléklet

Akadémiai Nyomda, Budapest— 46435/59 — Felelős vezető: Bernát György

MTA ITI
R2006

R 1997

R 1966

1975

E J

adásban, terminológiájának sok nehézséggel járt megfejtése által válnak érthetőkké, de így már nemcsak a szakemberek, hanem minden általános műveltségű olvasó számára is érthetők. (Ugyanez áll híres „Magyar Logikácskájára” is.)

És ha így magyarul írt főművét mindeddig csak félig-ismertnek mondhattuk; nagy latin művét, a „Természetfilozófiát”, mely ebben a sorozatban lát először napvilágot, mindmáig teljesen ismeretlennek kellett minősítenünk.

Kritikai kiadásunk a nagy pedagógus valamennyi fennmaradt művét közreadja, minden tudományos igényt kielégíteni törekvő szövegközléssel és a forrásokat alaposan feldolgozó szövegértelmező magyarázatokkal. Az I—IV. kötet a „Magyar Enciklopédiá”-t, az V—VI. kötet a kisebb műveket, a VII—VIII. kötet pedig a „Természetfilozófiá”-t fogja felölelni; a IX. kötet tanulmányokat, Apáczai-szótárt, Apáczai-bibliográfiát tartalmaz majd, valamint Név- és Tárgymutatót mind a kilenc kötethez.

Ara: 30,— Ft